

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ – UNIVERSITY OF CRETE**  
**ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**  
**ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ**

**ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ**

**ΕΡΥΜΝΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ  
ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΤΩΝ ΣΚΟΤΕΙΝΩΝ ΑΙΩΝΩΝ**  
Μια Κριτική Ματιά στις Προτάσεις Ερμηνείας  
της Οργάνωσης του Χώρου.

**ΡΙΘΥΜΝΑ : ΘΕΜΑΤΑ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ. Αρ. 14**  
Υπεύθυνος Ν. ΦΑΡΑΚΛΑΣ **ΡΕΘΥΜΝΟ 2003**

**ΡΙΘΥΜΝΑ (Θέματα Κλασικής Αρχαιολογίας) Αρ. 14**  
**Υπεύθυνος Ν.Φαράκλας**

**ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ**

**Ερυμνοί Οικισμοί στην Κρήτη των Σκοτεινών Αιώνων**  
**Μια Κριτική Ματιά στις Προτάσεις Ερμηνείας**  
**της Οργάνωσης του Χώρου**

**Πανεπιστ'ημιο Κρήτης – Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας – Τομέας  
Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης** I.S.B.N. 960-7143-19-1  
**Ρέθυμνο 2003.**

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Τα «Ευχαριστώ» .....	σ. 5
Εισαγωγικό Σημείωμα .....	σ. 7
<b>I. Οι υπερασπίσιμοι οικισμοί και η προσέγγιση του Nowicki.</b>	
Α. Κριτική προσέγγιση στο ερμηνευτικό σχήμα του Nowicki .....	σ. 9
Β. Οι «διαταραχές» στην YM III B περίοδο και οι απόψεις πάνω στο ζήτημα της θαλάσσιας εισβολής. ....	σ. 13
Γ. Η κατηγορία των τειχισμένων οικισμών στα τέλη της YM III B περιόδου. Μια ιδιαίτερη ομάδα ή το προοίμιο των ορεινών οικισμών της YM III Γ – Γεωμετρικής περιόδου; .....	σ. 18
Δ. Η δημιουργία των ατείχιστων ερυμνών οικισμών και η ακολουθία της εξέλιξής τους. ....	σ. 24
<b>II. Μια διαφορετική μεθοδολογική και ερμηνευτική προσέγγιση.</b>	
Α. Η συστηματική έρευνα στο Καβούσι και η χρήση της αναλογίας .....	σ. 33
Β. Ανάλυση του οικιστικού και κοινωνικού μοντέλου των Σκοτεινών αιώνων στο Καβούσι. ....	σ. 38
Γ. Μοναστηράκι, Χαλασμένο και Καταλύματα: δύο πολύ κοντινά και πολύ διαφορετικά οικιστικά σύνολα. ....	σ. 42
<b>III. Η περίπτωση της Κνωσού.</b>	
Α. Η «θέση» της Κνωσού στο οικιστικό μοντέλο του Nowicki. ....	σ. 49
Β. Η εμφάνιση της κατοίκησης των Σκοτεινών αιώνων στην Κνωσό μέσα από το ζήτημα της κατάληψης του χώρου στις προηγούμενες και μεταγενέστερες φάσεις της εποχής του Σιδήρου. ....	σ. 51
Γ. Υποθέσεις για την οικιστική της Κνωσού βασισμένες στην «ταφική» της τοπογραφία. ....	σ. 56
Δ. Συμπεράσματα.....	σ. 60

#### **IV. Εσωτερική οικιστική οργάνωση στους οικισμούς των Σκοτεινών αιώνων.**

##### **A. Καβούσι. Το παράδειγμα του Κάστρου.**

1. Τα δεδομένα μέσα από τις παλαιές και νέες έρευνες στο χώρο. .... σ. 63  
2. Συμπεράσματα πάνω στην αρχιτεκτονική και οικιστική οργάνωση του οικισμού του Κάστρου. .... σ. 67

##### **B. Βρόκαστρο.**

1. Η θέση και η προϊστορία της έρευνας σε αυτήν ..... σ. 70  
2. Αρχιτεκτονική μορφή και σύγκριση του οικισμού στο Βρόκαστρο σε σχέση με αντίστοιχους οικισμούς. ..... σ. 72  
3. Συμπεράσματα. .... σ. 76

##### **Γ. Καρφί.**

1. Η ιστορία της έρευνας και τα προβλήματά της. ..... σ. 79  
3. Εσωτερική οργάνωση και ανάπτυξη του οικισμού. ..... σ. 81

#### **V. Η περίπτωση της Κύπρου**

- A. Η οικιστική κατάσταση στην Κύπρο και την Κρήτη στα τέλη του 13ου αιώνα και κατά τη διάρκεια του 12ου. Αντιστοιχία, αναλογία ή διαφορετικότητα; ... σ. 87  
B. Ο 11ος αιώνας στην Κύπρο. Μια μη ορατή αρχαιολογικά οικιστική αναγέννηση; ..... σ. 93

#### **VI. Συμπεράσματα και προτάσεις.**

- A. Επιστρέφοντας στο έργο του Nowicki. .... σ. 97  
B. Συμπεράσματα πάνω στην κριτική του ερευνητικού έργου του Nowicki και προτάσεις. .... σ. 99

Επίμετρο. .... σ. 105

Κατάλογος των εικόνων. .... σ. 109

Συντομογραφίες. .... σ. 111

Βιβλιογραφία. .... σ. 113

## ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

*'Just as our opinion of an individual is not based  
on what he thinks of himself,  
So can we not judge of a period of transformation  
by its own consciousness; on the contrary,  
This consciousness must be explained rather from  
the contradictions of material life.'*

Τα κείμενα που ακολουθούν αποτελούν μια προσπάθεια κριτικής προσέγγισης στα έως τώρα εκφρασμένα σχήματα ερμηνείας της οικιστικής οργάνωσης των Σκοτεινών αιώνων στην Κρήτη. Ως αντικείμενο, ή μάλλον ως άξονας γύρω από τον οποίο περιστρέφεται η προσέγγιση και κριτική που ακολουθεί, έχει χρησιμοποιηθεί το πρόσφατα δημοσιευμένο έργο του Krzysztof Nowicki, *Defensible Sites in Crete c. 1200-800 B. C., LM III B/III C through early Geometric*. Αν και η ιστορία της έρευνας πάνω στην «ιδιόμορφη» αυτή κατηγορία οικισμών στην Κρήτη έχει πλέον συμπληρώσει ένα αιώνα ζωής, ωστόσο το έργο του Nowicki αποτελεί το μοναδικό αποκλειστικά αφιερωμένο στην οικιστική των Σκοτεινών αιώνων στην Κρήτη. Μέσα από μια πληρέστατη καταγραφή δώλων των ανασκαφικά ή επιφανειακά επιβεβαιωμένων και πιθανών θέσεων εγκατάστασης, αποτέλεσμα της πολύχρονης παρουσίας του συγγραφέα στα κρητικά βουνά, ο Nowicki παρουσιάζει το «χάρτη» της οικιστικής στην Κρήτη από το 1200 έως το 800 π.Χ. κάτω από το πρίσμα της θεωρίας των προσφυγικών ή (παραφράζοντας και όχι μεταφράζοντας) τον δικό του όρο, «υπερασπίσιμων» ή αμυντικών οικισμών. Τις απόψεις του αναπτύσσει κυρίως μέσα από την παρουσίαση της δημιουργίας, εξάπλωσης/εξέλιξης και τέλος εγκατάλειψης του μοντέλου των ορεινών υπερασπίσιμων οικισμών, συνοδεύοντάς τις με μια περιγραφή τόσο των υφιστάμενων γεωγραφικών και περιβαλλοντικών παραγόντων, όσο και των ιστορικών συνθηκών οι οποίες πιστεύει ότι συνέβαλαν καθοριστικά στην δημιουργία αυτού του οικιστικού φαινομένου.

Θα ήταν λάθος να ειπωθεί πως το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί κριτική αποκλειστικά στην έρευνα και τις απόψεις του Nowicki. Άλλωστε το σχήμα των προσφυγικών ή αμυντικών οικισμών δεν είναι μια νέα θεώρηση, αλλά έχει τις ρίζες του στις πρώτες έρευνες των αρχών του προηγούμενου αιώνα σε οικισμούς των YM III Γ/Υπομινωικών –Γεωμετρικών χρόνων, όπως το Καβούσι ή το Βρόκαστρο. Η έναρξη του ερευνητικού και ανασκαφικού ενδιαφέροντος γύρω από τις θέσεις του τέλους της «μνημειακής» εποχής του Χαλκού στην Κρήτη, συμβαδίζει χρονικά και συνδέεται ιδεολογικά με την γένεση της Μινωικής αρχαιολογίας αλλά και της Μινωικής-Αιγιαλής χρονολόγησης στις αρχές του προηγούμενου αιώνα. Η έρευνα σε πολλές από τις πλέον

σημαντικές θέσεις των Σκοτεινών αιώνων στην Κρήτη ξεκίνησε με σκοπό να «λύσει» ορισμένα χρονολογικά προβλήματα της Μινωικής Αρχαιολογίας ή να καλύψει τα κενά και αδιευκρίνιστα σημεία της οικιστικής οργάνωσης του τέλους της εποχής του Χαλκού. Κάτω από αυτό το πρίσμα, και με δεδομένη εξ αρχής την εντονώτατη διαφοροποίηση των δεδομένων μεταξύ των τελευταίων Μινωικών περιόδων και της Πρώιμης εποχής του Σιδήρου γεννήθηκε η θεωρία των προσφυγικών οικισμών.

Στο πρώτο από τα κεφάλαια που ακολουθούν, αναλύεται και σχολιάζεται το ερμηνευτικό σχήμα των υπερασπίσιμων οικισμών, όπως αυτό παρουσιάζεται στο έργο του Nowicki. Ιδιαίτερα αναλύονται τα ζητήματα της «αρχαιολογικής» παρουσίας θαλάσσιων εισβολέων στα τέλη της YM III B περιόδου, εφόσον το ζήτημα αυτό έχει προβληθεί ως η βασική «ιστορική αιτία της μεταστροφής στην οικιστική των Σκοτεινών αιώνων» και της μετακίνησης σε ορεινούς και δυσπρόσιτους χώρους. Στην συνέχεια προσεγγίζεται κριτικά το σύστημα των τεσσάρων φάσεων εξέλιξης που προτείνει ο Nowicki.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζεται και εν συνεχείᾳ σχολιάζεται εξίσου κριτικά μια διαφορετική μεθοδολογική και ερμηνευτική προσέγγιση της οικιστικής των κρητικών Σκοτεινών αιώνων, βασισμένη στην έρευνα μιας δεδομένης περιφέρειας και όχι στην συγκέντρωση «αναλογικών παραδειγμάτων» από ένα πολύ ευρύ χώρο. Γίνεται μνεία σε ειδικές περιπτώσεις οικισμών από το σύνολο της Κρήτης καθώς και στον τρόπο προσέγγισης της διαφορετικότητάς τους. Επίσης παράλληλα με την εξέταση των μεθοδολογικών εργαλείων συζητούνται και θέματα χρήσης της «αρχαιολογικής αναλογίας».

Το τρίτο κεφάλαιο αφιερώνεται στην ανάλυση ενός μόνο παραδείγματος από το σύνολο των οικισμών της Κρήτης, αυτού της Κνωσού. Η Κνωσός, αντιπροσωπεύοντας την μη ορεινή και υπερασπίσιμη κατηγορία οικισμών αντιπαραβάλλεται με την θεωρία των προσφυγικών οικισμών, ενώ παράλληλα εξετάζονται και το πόσο καλά ορατή είναι αρχαιολογικά μια θέση της εποχής του Σιδήρου κάτω από το βάρος των μνημειακών δεδομένων της προγενέστερης και μεταγενέστερης ιστορίας της.

Στο τέταρτο κεφάλαιο η αναζήτηση μεταφέρεται στην σκοπιά της εσωτερικής οικιστικής οργάνωσης των οικισμών των Σκοτεινών αιώνων. Επιλέγονται και αναλύονται τρία παραδείγματα οικισμών στην Ανατολική Κρήτη, ενώ παράλληλα παρουσιάζεται η ιστορία και τα ιδεολογήματα της έρευνας σε κάθε ένα από αυτά τα παραδείγματα.

Στο πέμπτο κεφάλαιο η συζήτηση εκτείνεται εκτός του κρητικού πεδίου, στην οικιστική κατάσταση που επικρατεί στην Κύπρο κατά την ίδια χρονική περίοδο. Εδώ αναλύεται η «χρήση» της θεωρίας των προσφυγικών οικισμών σε σχέση με τα δεδομένα της Κύπρου.

Τέλος, κάθε κριτική προσέγγιση και ερμηνεία που ακολουθεί στις παρακάτω σελίδες έχει γίνει λαμβάνοντας ισχυρά υπόψη την ακόλουθη φράση: «*Δεν μπορούμε να μεταφερθούμε από το πώς παρουσιάζουν τα δεδομένα μας τον κόσμο, στο πώς πραγματικά ο κόσμος ήταν. Κάθε ερμηνεία/παρουσίαση είναι μια αναπαράσταση. Και το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να δοκιμάζουμε την μια αναπαράσταση μαζί με την άλλη.*»

## I. ΟΙ ΥΠΕΡΑΣΠΙΣΙΜΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ NOWICKI

### A. ΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ ΣΤΟ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟ ΣΧΗΜΑ ΤΟΥ NOWICKI.

Σκοπός του Nowicki ήταν να παρουσιάσει συμπεράσματα πάνω σε ζητήματα οικιστικής οργάνωσης των Κρητικών Σκοτεινών αιώνων τα οποία προηγουμένως είχαν θυγεί πιο συνοπτικά από τον A. Snodgrass<sup>1</sup> και τον V.R.d'A. Desborough<sup>2</sup>. Πράγματι, (και σε αυτό θα πρέπει να συμφωνήσουμε με τον ισχυρισμό του) η έρευνα για την εποχή αυτή έχει περιστραφεί κυρίως γύρω από την μελέτη των ταφικών ευρημάτων, της ταφικής οργάνωσης και τοπογραφίας ή των πρακτικών και τελετουργιών. Η έρευνα γύρω από την οικιστική οργάνωση κατά την ίδια περίοδο δεν συνοδεύτηκε από αντίστοιχα, εκτεταμένες μελέτες. Ο Nowicki στην προσπάθειά του να «συμπληρώσει» το κενό αυτό για την περίπτωση της Κρήτης, παρουσίασε ένα λεπτομερή κατάλογο θέσεων των Σκοτεινών αιώνων με σκοπό να δημιουργήσει μια πολύ πιο κατανοητή βάση στην μελέτη του οικιστικού αυτού φαινομένου. Κύριο θέμα της έρευνάς του αποτελεί η μελέτη της οικιστικής εξέλιξης στην Κρήτη κατά την διάρκεια της YM III B περιόδου έως και την πρώιμη Γεωμετρική περίοδο, όταν όπως ο ίδιος υποστηρίζει «το φαινόμενο των υπερασπίσμων οικισμών εξελίχθηκε στην διαμόρφωση του μοντέλου της τειχισμένης ακρόπολης ή της πόλης-κράτους»<sup>3</sup>. Προσπαθεί να δώσει απαντήσεις στο πότε, γιατί και με ποιο τρόπο οικίστηκαν οι υπερασπίσμες θέσεις στην Κρήτη και πως διαμορφώθηκε η πολιτική, οικονομική και κοινωνική κατάσταση στους μεταναστευτικούς αυτούς οικισμούς κατά την διάρκεια της YM III Γ, Υπομινωικής, και Πρωτογεωμετρικής περιόδου.

Το βασικό του επιχείρημα είναι πως η διαμόρφωση ενός οικιστικού μοντέλου κάτω από τέτοιες ιδιόρρυθμες φυσικές συνθήκες είναι η αντανάκλαση ενός συνόλου ιδιαίτερα ιδιόρρυθμων κοινωνικοϊστορικών καταστάσεων, τις οποίες όμως (πράγμα που

<sup>1</sup> A.M. Snodgrass, 1971

<sup>2</sup> V.R.d'A. Desborough, 1972.

<sup>3</sup> K. Nowicki, 2000, 223.

και ο ίδιος ως ένα βαθμό παραδέχεται) δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μπορούμε με ασφάλεια να τις χαρακτηρίσουμε ως αιτία του μοντέλου οικιστικής οργάνωσης που μελετάμε ή όχι. Με λίγα λόγια ο Nowicki πιστεύει πως τα τοπογραφικά χαρακτηριστικά αυτών των οικισμών επιλέγονται με βάση ένα και μοναδικό κριτήριο, την ύπαρξη μιας εξωτερικής απειλής, και ότι το γεγονός αυτό ευθύνεται αποκλειστικά για την διαμόρφωση αυτού του τύπου ανάπτυξης.

Ανεξάρτητα από το αν υπάρχει μία (έστω και όχι τόσο εμφανής) ιστορική αιτία για το φαινόμενο αυτό, ή αν πρόκειται για την αλληλεπίδραση πολλών παραγόντων οι οποίοι συμβάλλουν στην δημιουργία και την εξέλξη αυτού του φαινομένου, είναι ουσιαστικής σημασίας το να αποσαφηνιστεί, αν πρόκειται για ένα σύνολο οικισμών που μοιράζονται ακριβώς τα ίδια χαρακτηριστικά φυσικής θέσης και τοπογραφίας, εσωτερικής οργάνωσης και αρχιτεκνικής, αλλά και οικονομίας, και επομένως έχουν τον ίδιο χαρακτήρα και μπορούν να μελετηθούν συγκεντρωτικά ή αν πρόκειται για ένα σύστημα μοτίβων οικιστικής οργάνωσης μέσα στο οποίο δεν περιλαμβάνονται οικισμοί με τα ίδια απολύτως δεδομένα και κατά συνέπεια με τον ίδιο χαρακτήρα. Είναι επίσης εξίσου σημαντικό να εξεταστεί το αν η δημιουργία μιας συγκεκριμένης εικόνας μοντέλου οικιστικής οργάνωσης που τείνει να συγκεντρώσει την πλειονότητα των παραδειγμάτων που διαθέτουμε, μας αποτρέπει από το μελετήσουμε παραδείγματα οικιστικής που ανήκουν στα πλαίσια της ίδιας περίοδου, αλλά δεν «συμμορφώνονται» με την θεωρία αυτή. Το γεγονός ότι τα παραδείγματα αυτά δεν είναι τόσο καλά «αρχαιολογικά ορατά» ή ότι είναι αριθμητικά λιγότερα, δεν πρέπει να μας αποθαρρύνει από το να συμπεριλάβουμε όσα, έστω και λιγοστά, δεδομένα διαθέτουμε στην προσπάθεια μας να ανασυνθέσουμε τον «χάρτη» της οικιστικής οργάνωσης στην Κρήτη των Σκοτεινών αιώνων.

Το φαινόμενο της οικιστικής στη Κρήτη των Σκοτεινών αιώνων έχει συζητηθεί αρκετά, αλλά δεν έχει έως τώρα δοθεί μια ικανοποιητική απάντηση για το γιατί παρατηρείται αυτή η μεταστροφή στην Κρήτη στο τέλος του 13<sup>ου</sup> αιώνα και το πως διαμορφώνεται το νέο μοτίβο κατά την διάρκεια των Σκοτεινών αιώνων, έως ότου να εμφανιστεί ένα νέο πολιτικό σύστημα πιθανότατα κατά την Γεωμετρική περίοδο.<sup>4</sup>

Ο Nowicki διαιρεί την περίοδο αυτή σε διάφορες φάσεις και πιστεύει, ότι τα όρια μεταξύ αυτών των φάσεων αναπαριστούν τα σημαντικότερα ιστορικά γεγονότα της εποχής. Την σειρά των γεγονότων αυτών παρουσιάζει σε τέσσερις φάσεις, τις οποίες ορίζει κατ' αντιστοιχία με τις αλλαγές που διακρίνει στο οικιστικό μοτίβο των υπερασπίσιμων οικισμών. Ο ίδιος συμφωνεί, ότι η ανακατασκευή αυτή δεν θα ικανοποιήσει όσους κοιτούν τα δεδομένα της εποχής μέσα από την «Κνωσιακή» προοπτική ή μέσα από το πρίσμα των δεδομένων που αφορούν την Μεσσαρά, την Φαιστό ή την περιοχή των Χανίων. Άλλωστε ελλείπει από τη συλληψή του η προβληματική σχετικά με το ζήτημα της Κνωσού, και η απουσία αυτή δεν οφείλεται στην άρνησή του να εξετάσει το θέμα του οικισμού της Κνωσού μέσα από τα λιγοστά του δεδομένα (στην ουσία την υπόθεση του οικισμού μπορούμε να κάνουμε μόνο μέσα από τα ταφικά κατάλοιπά της), γιατί δεν διστάζει να συμπεριλάβει στην θεωρία του πιθανούς οικισμούς ή καλύτερα θέσεις για τις οποίες τα δεδομένα δεν είναι περισσότερα από τα «ερωτηματικά πιθανών θέσεων» στην επιφανειακή έρευνα.<sup>5</sup>

<sup>4</sup> J. N. Coldstream 1977, 17.

<sup>5</sup> Αναφέρομαι εδώ στη διαδικασία εντοπισμού οικιστικών θέσεων κατά την επιφανειακή έρευνα. Πολλές από τις αρχικές θέσεις που εντοπίζονται σε μια επιφανειακή έρευνα δεν αποτελούν πάντα και σίγουρες

Το ζήτημα αυτό αποτελεί και το πλέον αντιφατικό σημείο της έρευνάς του, καθώς ο ίδιος σημειώνει πως η Κνωσός και η Φαιστός αποτελούν πολύ διαφορετικές περιπτώσεις λόγω του μεγέθους, των γεωγραφικών χαρακτηριστικών τους και της πολιτικής τους θέσης ως σημαντικά κέντρα της προηγούμενης εποχής του Χαλκού, και καταλήγει, πως οι περιπτώσεις αυτές πρέπει να εξεταστούν σε άλλο πλαίσιο. Εδώ προκύπτει το εξής ζήτημα: αν θεωρεί ότι η συζήτηση γύρω από τα διαφορετικού χαρακτήρα δεδομένα των θέσεων αυτών δεν μπορεί να συμπεριληφθεί στην ανάλυση του ζητήματος των οικισμών που παρουσιάζουν συγκεκριμένα τοπογραφικά χαρακτηριστικά (κυρίως το ότι απαντούν σε δυσπρόσιτες ορεινές περιοχές ή το ότι αφορούν κυρίως τα δεδομένα της ανατολικής Κρήτης) τότε η παρατήρηση αυτή έχει σωστή υπόσταση. Αν όμως εννοεί να συμβάλλει στην αποσαφήνιση ολόκληρου του οικιστικού μοντέλου της Κρήτης στους Σκοτεινούς αιώνες, κάτι το οποίο δηλώνει στην αρχή ως σκοπό της έρευνάς του, ή έστω εφόσον δεν περιορίζει την έρευνα του στην Ανατολική Κρήτη, αλλά την προεκτείνει έως και το δυτικότερο άκρο της Κρήτης, όπου ακόμα και εκεί βρίσκει παραδείγματα συμβατά με το μοντέλο των υπερσπίσιμων οικισμών ή των οικισμών μεταναστών, τότε προφανώς η παράλειψη αυτή είναι σοβαρή, αλλά και κατά κάποιο τρόπο ηθελημένη. Ηθελημένη γιατί προφανώς η ανάλυση θέσεων που παρουσιάζουν στοιχεία διαφορετικής οικιστικής οργάνωσης από αυτήν που προτείνει, θα λειτουργούσε αποδομητικά πάνω στην θεωρία των μεταναστευτικών οικισμών ή στην καλύτερη περίπτωση θα οδηγούσε στην πρόταση ενός πιο πολύπλοκου μοντέλου ή περισσοτέρων από ενός μοντέλων για την οικιστική οργάνωση της Κρήτης των Σκοτεινών αιώνων.

Επίσης προκύπτει το ζήτημα του αν μια αλληλουχία ιστορικών γεγονότων παράγει άμεσα μια αλληλουχία οικιστικών φαινομένων. Αν υποθέσουμε πως πράγματι κάτι τέτοιο συμβαίνει, και μάλιστα αν λάβουμε υπόψη μας τον ισχυρισμό του Nowicki ότι η μεταστροφή στην οικιστική στο τέλος της Ύστερης εποχής του Χαλκού δεν είναι ένα κρητικό φαινόμενο, αλλά έχει αντιστοιχίες στην Κύπρο, το Αιγαίο και ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο, τότε προφανώς τα γεγονότα αυτά θα είναι αρκετά ισχυρά, ώστε να επιδρούν ανάλογα τουλάχιστον κατά μήκος της απόστασης μεταξύ Κεντρικής, Δυτικής και Ανατολικής Κρήτης. Είναι αρκετά δύσκολο να δεχτούμε, ότι τα ίδια γεγονότα που διαμορφώνουν ένα τόσο ιδιαίτερο οικιστικό μοτίβο στην Ανατολική Κρήτη, αφήνουν ανεπηρέαστη την κατοίκηση στην Κνωσό, ή ότι στην περιοχή αυτή ισχύουν δεδομένα άλλης ιστορικής πραγματικότητας. Επίσης πρέπει να μας απασχολήσει το γιατί στην περίπτωση της Δυτικής Κρήτης ο αριθμός των υπερασπίσιμων οικισμών μειώνεται δραματικά σε σχέση με τα πολυάριθμα παραδείγματα που προσφέρει η Ανατολική Κρήτη.

Το επιχείρημα του Nowicki πάνω στο θέμα αυτό είναι ότι η έννοια της διαφορετικότητας μεταξύ των περιοχών δεν αντικρούει την ανασύσταση του φαινομένου των υπερασπίσιμων ή προσφυγικών οικισμών από το τέλος του 13<sup>ο</sup> αιώνα έως και το τέλος του 9<sup>ο</sup> αιώνα.<sup>6</sup> Πιστεύει απλά ότι η ζωή στους μη υπερασπίσιμους οικισμούς, δηλαδή στην Κνωσό, τα Χανιά ή στο Καστέλι Πεδιάδα, συνέχισε κατά κάποιο τρόπο, παρά το γεγονός ότι συνέτρεχαν καταστάσεις ικανές να στρέψουν το μεγαλύτερο μέρους του πληθυσμού της Κρήτης σε απομονωμένες και πιο εύκολα υπερασπίσιμες θέσεις. Δεν

θέσεις εγκατάστασης ή τουλάχιστον πολλές είναι οι περιπτώσεις αυτών που δεν επιβεβαιώνονται μετά, κατά την ανασκαφική διερεύνηση.

<sup>6</sup> Nowicki, 2000, 223.

μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα αυτή, όπως δεν μπορούμε να αποκλείσουμε σχεδόν κάθε πιθανότητα, εφόσον δεν είμαστε γνώστες της ιστορικής κατάστασης. Η αποδοχή της ιδέας αυτής όμως αναγκαστικά μας πλησιάζει στην ιδέα μιας τουλάχιστον, εναλλακτικής, μορφής οικιστικής οργάνωσης στην Κρήτη.

Ας δούμε όμως το μοντέλο και την εξέλιξη των τεσσάρων φάσεων που προτείνε ο Nowicki και ας προσπαθήσουμε να σχολιάσουμε την δομή και τα επιμέρους στοιχεία της σύνθεσης αυτής.

## **Β. ΟΙ «ΔΙΑΤΑΡΑΧΕΣ» ΣΤΗΝ YM III B ΠΕΡΙΟΔΟ ΚΑΙ ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΠΑΝΩ ΣΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΘΑΛΑΣΣΙΑΣ ΕΙΣΒΟΛΗΣ.**

Η κορυφή της δύναμης των Μυκηναϊκών κρατιδίων χρονολογείται στον 14<sup>ο</sup> και στο 1<sup>ο</sup> μισό του 13<sup>ου</sup> αιώνα. Κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου (δηλαδή από την YM III A2 έως την YM III B) τα κρητικά παράκτια κέντρα, όπως τα Μάλλια, το Παλαίκαστρο, ο Κομμός και η Αγ. Τριάδα ή τα Χανιά αποτελούσαν σημαντικά μέρη αυτής της θαλάσσιας «αυτοκρατορίας». Κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου και τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 13<sup>ου</sup> π.Χ. αιώνα τα παράλια της Κρήτης, και ιδιαίτερα η Βόρεια ακτή, περιελάμβανε πολλούς οικισμούς και μικρότερου μεγέθους εγκαταστάσεις. Ο Nowicki συνδέει αυτό που έγινε μετά (κατά το τελευταίο τμήμα της YM III B εποχής) με μια αλληλουχία καταστροφών στην Ηπειρωτική Ελλάδα, ακολουθώντας πάνω σε αυτό μια παλαιότερα εκφρασμένη άποψη από τον Desborough.<sup>7</sup> Ωστόσο, ο Nowicki διαφοροποιεί την άποψή του από τον Desborough λέγοντας πως η δύναμη που κατέστρεψε τους οικισμούς στην Αργολίδα προφανώς δεν έφτασε τόσο μακριά, ώστε να καταστρέψει και την Κρήτη, αλλά ότι από την άλλη μεριά οι αιτίες για τις καταστροφές στο χώρο της Μεσσηνίας πρέπει να είχαν τον ίδιο θαλάσσιο χαρακτήρα με αυτές που συνέβησαν στην Κρήτη. Το σημαντικό εδώ (όσον αφορά πάντα την διάρθρωση της θεωρίας των προσφυγικών οικισμών) είναι, ότι θεωρεί πως μια συγκεκριμμένη αιτία είναι υπεύθυνη για τις αλλαγές που θα επακολουθήσουν στο μοντέλο της οικιστικής στην Κρήτη. Άλλωστε την ίδια μιας γενικότερης απειλής θα χρησιμοποιήσει και για να συσχετίσει αλλαγές που έγιναν στο οικιστικό μοντέλο άλλων χώρων στην Μεσόγειο, όπως στην Κύπρο, στην Συροπαλαιστινιακή ακτή ή στην Σικελία.<sup>8</sup>

Στην συνέχεια παραθέτει τις συγγενείς απόψεις του Desborough πάνω στο θέμα αυτό, ο οποίος σημειώνει πως «κατά το τέλος της YM III B, παρατηρείται μια σημαντική κάμψη, και ένας αριθμός θέσεων εγκαταλείπεται μόνιμα ή προσωρινά, μερικά ή ολικά.

<sup>7</sup> Nowicki, 2000, 223, Desborough 1972, 19.

<sup>8</sup> Nowicki, 2000, 249-255.

Όσοι είχαν απομείνει στα Μάλλια τελικά έφυγαν χωρίς να επιστρέψουν ποτέ ούτε εκεί ούτε στα Γουρνιά, παρά μόνο μετά από αιώνες στο Παλαίκαστρο<sup>9</sup>.» Και συνεχίζοντας ο Desborough σημειώνει, ότι στην Κνωσό και πιθανότατα στην Φαιστό υπήρξε μερική ερήμωση<sup>10</sup>. Την θεωρία της «ερήμωσης» για την περίπτωση της Κνωσού και της Φαιστού, όπως πολύ συνοπτικά την παρουσιάζει ο Desborough, ο Nowicki φαίνεται να νιοθετεί, αν και αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία είναι, ότι δεν τον ενδιαφέρει καθόλου να εξετάσει την περίπτωση αυτή, είτε πρόκειται για μια κατάσταση ερήμωσης είτε όχι.

Σε ότι αφορά την άποψη του Desborough θα πρέπει να σημειώσουμε ότι αυτή εκφράστηκε το 1972, όταν τα δεδομένα (αρχαιολογικά κατάλοιπα, αλλά και δημοσιεύσεις) για την «ζωή» στην Κνωσό κατά τους Σκοτεινούς αιώνες ήταν σαφώς λιγότερα από αυτά που διαθέτουμε σήμερα. Ο Desborough πιθανότατα είχε υπόψη του τα δεδομένα από την Φορτέτσα, όχι όμως και το πλήθος των πληροφοριών που προέκυψαν από τις μεταγενέστερες δημοσιεύσεις και ανασκαφές και των υπολοίπων νεκροταφείων στην περιοχή και ιδιαίτερα του Βορείου Νεκροταφείου. Άλλωστε, δεν είναι λίγη η συζήτηση που έχει προκύψει τόσο γύρω από το θέμα των επαφών και επιρροών της κοινότητας ή των κοινοτήτων της Κνωσού κατά τους Σκοτεινούς αιώνες, όπως δεν είναι λίγη και η έρευνα που έχει γίνει γύρω από την αντανάκλαση των κοινωνικών δομών μέσα από τα ταφικά δεδομένα της περιοχής της Κνωσού<sup>11</sup>. Βέβαια, εξακολουθεί να μην είναι «πειστικά ορατή» η ύπαρξη του οικισμού της Κνωσσού, αλλά το πλήθος των ταφικών δεδομένων δεν μας επιτρέπει να αγνοήσουμε την ύπαρξη ενός σημαντικού οικισμού μαζί με την αδιαμφισβήτητη μαρτυρία των νεκροταφείων που έχουν έως τώρα ερευνηθεί.

Η Α. Κάντα παρουσίασε ένα παρόμοιο (αλλά περισσότερο λεπτομερές) μοντέλο με τον Desborough, πιστεύοντας πως μια σειρά καταστροφών και εγκατάλειψης θέσεων έλαβε χώρα κατά την διάρκεια των YM III B χρόνων. Η ίδια όμως πιστεύει πως τα δεδομένα που διαθέτουμε δεν είναι ικανά να μας δώσουν μια συνολική εικόνα, και πως όλες αυτές οι καταστροφές δεν φαίνεται να έχουν συμβεί την ίδια ακριβώς χρονική περίοδο, ενώ είναι ιδιαίτερα δύσκολο να προσδιοριστούν τα αίτια τους<sup>12</sup>. Σημειώνει επίσης, πως δεν πρέπει να αποκλειστεί η περίπτωση θέσεων που συνέχισαν να υπάρχουν στο τέλος της YM III B και κατά την διάρκεια της YM III Γ περιόδου. Ως πιο πιθανό αίτιο των καταστροφών αυτών όμως προσδιορίζει τον κίνδυνο από την θάλασσα<sup>13</sup>.

Για τον Nowicki η υπόθεση της πειρατείας είναι η βασική, αν όχι η μοναδική εξήγηση του φαινομένου της «στροφής» του πληθυσμού προς τις πιο απομονωμένες και ορεινές θέσεις. Ο ίδιος θέτει και μια σειρά από ερωτήματα σχετικά με τον αριθμό των πειρατών, την ικανότητά τους να ωθήσουν ένα πληθυσμό να εγκαταλείψει το χώρο στον οποίο ζει ή το γιατί εμφανίζονται σε αυτή τη συγκεκριμένη στιγμή της ιστορίας της Μεσογείου. Ο ίδιος αναγνωρίζει ότι αυτές οι ερωτήσεις, αλλά κυρίως το θέμα της ταύτισης των εισβολέων ή και της αναγνώρισης προσφύγων, δεν είναι εύκολο στην αρχαιολογική έρευνα. Και αυτό γιατί οι «εισβολείς» δεν είναι εύκολο να αναγνωριστούν,

<sup>9</sup> Desborough 1972, 112.

<sup>10</sup> Desborough 1972, 112.

<sup>11</sup> Για παράδειγμα, J. Whitley 1991.

<sup>12</sup> A. Kanta, 1980, 324.

<sup>13</sup> A. Kanta, 1980, 324

(και μαζί με αυτό τίθεται σε αμφισβήτηση και το ίδιο το ζήτημα της εισβολής), γιατί δεν αφήνουν πάντα πίσω τους αναγνωριστικά σημάδια του υλικού τους πολιτισμού.

Έχουμε λοιπόν να αντιμετωπίσουμε την εξής κατάσταση: αρχαιολογικά, ή μάλλον σε επίπεδο υλικού πολιτισμού, δεν υπάρχει τίποτα που να μας αποδεικνύει ότι αφενός μεν υπεύθυνοι για τις καταστροφές ή την εγκατάλειψη των παράκτιων κέντρων είναι μία ή περισσότερες ομάδες θαλάσσιων εισβολέων, αν αυτούς δεν μπορούμε να τους αναγνωρίσουμε, και αφετέρου δεν έχουμε κανένα λόγο να πιστεύουμε πως ο υλικός πολιτισμός του οικιστικού συνόλου της Ανατολικής Κρήτης των Σκοτεινών αιώνων ανήκει σε πρόσφυγες. Με ποιό τρόπο θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε το σύνολο της οικιστικής οργάνωσης και του υλικού πολιτισμού οικισμών όπως είναι το Καβούσι, το Βρόκαστρο ή το Καρφί ως προσφυγικό, όταν δεν έχουμε υπόψη μας κανένα παράδειγμα υλικού πολιτισμού και οικιστικής οργάνωσης μη προσφυγικού οικισμού στην Κρήτη;

Πιό συγκεκριμένα, με τα προβλήματα αναγνώρισης εισβολέων σε σχέση με το αρχαιολογικό υλικό έχουν ασχοληθεί, οι Hood, Warren και Bouzek<sup>14</sup>. Το ζήτημα της εισβολής, τουλάχιστον στην Μυκηναϊκή Ελλάδα, συνιστά μια μεγάλη διαμάχη στο επίπεδο της αρχαιολογικής επιχειρηματολογίας. Και η θέση που νιοθετεί ο καθένας πάνω σε αυτό είναι πάντα ένα ζήτημα προσωπικής επιλογής. Με άλλα λόγια, όσοι προτιμούν την «καθαρή τάξη» και ασκούν κριτική πάνω σε οτιδήποτε δεν είναι επαρκώς επιβεβαιωμένο, τείνουν να αρνηθούν τις δραματικές εξηγήσεις, ενώ άλλοι ακολουθώντας διαφορετικές μεθόδους, προτιμούν εξηγήσεις που περιλαμβάνουν πιο δραματικές εκδοχές.

Το πρώτο παράδειγμα προσέγγισης αφορά αναμφισβήτητα την τάξη των αρχαιολόγων που δεν δέχονται τίποτα παραπάνω από αυτό που το αρχαιολογικό πεδίο είναι πρόθυμο να τους φανερώσει. Το δεύτερο παράδειγμα προσέγγισης αφορά την μερίδα των ερευνητών που τείνουν να συμπληρώσουν το κενό που αφήνει το σύνολο των αρχαιολογικών δεδομένων με ένα θεωρητικό σχήμα ικανό να εξηγήσει την παρουσία ενός φαινομένου ή ακόμα και την απουσία ενδείξεων ή δεδομένων. Για το λόγο αυτό συχνά στην δεύτερη προσέγγιση βρίσκουμε πιο δραματικές λύσεις ή εικασίες γεγονότων από ότι είναι δυνατόν να συναντήσουμε στην πρώτη. Ο J. Bouzek πιστεύει πως η δεύτερη μέθοδος είναι αυτή που χρησιμοποιεί πιο ιστορικές ή «αισθητικές» μεθόδους και βέβαια αυτή που χαρακτηρίζεται από την μεγαλύτερη δυνατή υποκειμενικότητα.<sup>15</sup>

Η σύλληψη του Nowicki πάνω στο ζήτημα της ύπαρξης των μεταναστευτικών οικισμών και της μετακίνησης του πληθυσμού στα ορεινά της Κρήτης προφανώς ταιριάζει καλύτερα με την δεύτερη προσέγγιση, καθώς στηρίζει την ανάλυση του και την παρουσίαση του συνόλου των θέσεων /οικισμών μέσα από το πρίσμα της θεωρίας μιας πολύ σημαντικής θαλάσσιας απειλής, αιτίας της αλλαγής ολόκληρου του οικιστικού μοντέλου της Κρήτης κατά την διάρκεια των Σκοτεινών αιώνων. Κανείς βέβαια δεν έχει το δικαίωμα να απαγορεύσει σε κάποιον να ερμηνεύσει ένα συγκεκριμένο φαινόμενο, όπως στην περίπτωσή μας, την στροφή της οικιστικής προς τον εσωτερικό και ορεινό χώρο της Κρήτης με βάση ένα θεωρητικό σχήμα. Άλλωστε, σκοπός της επιστημονικής έρευνας είναι ακριβώς η συμπλήρωση και ερμηνεία των δεδομένων που διαθέτουμε με θεωρητικά σχήματα και όχι η απλή και γραμμική καταγραφή τους. Όμως, το ζήτημα που προκύπτει είναι αν το σύνολο των δεδομένων που χρησιμοποιεί ο Nowicki για να υποστηρίξει την θέση του, δηλαδή το σύνολο των οικισμών που διαθέτουμε είναι τόσο

<sup>14</sup> J. Bouzek, 1996, 685-692, P. M. Warren 1973, 41-50 και P. M. Warren 1997, 157-192.

<sup>15</sup> J. Bouzek, 1996, 685-687.

ομοιογενές και ανάλογο ως προς τα στοιχεία της αρχιτεκτονικής συγκρότησης και του υλικού πολιτισμού του, ώστε να μην είναι επισφαλής η θεωρία μέσα στην οποία εντάσσονται τα παραδείγματα αυτά.

Συγχών, οι αρχαιολόγοι που ερευνούν ένα πολύ συγκεκριμένο χώρο, τείνουν να εξηγούν όλα τα φαινόμενα μέσα στα πλαίσια του δικού τους χώρου έρευνας. Πράγματι οι αρχαιολογικές θεωρίες που σχετίζονται με τις μεταναστεύσεις, θεωρίες που είχαν διαμορφωθεί από τις προηγούμενες γενιές ερευνητών, δεν αντιστάθηκαν ιδιαίτερα στην κριτική των διαδόχων τους<sup>16</sup>. Οι ιστορικοί από την άλλη πλευρά διαθέτουν συχνά ιστορικές πηγές μετανάστευσης ή εισβολής, αλλά πολύ συχνά επίσης χρησιμοποιούν τις αρχαιολογικές πηγές με ένα τρόπο πολύ επιφανειακό. Το πρόβλημα στην περίπτωση των Σκοτεινών αιώνων περιπλέκεται περισσότερο καθώς ελλείπουν οι γραπτές μαρτυρίες, και το όλο ζήτημα πρέπει να λυθεί αποκλειστικά με όσα δεδομένα παρέχει το πεδίο της αρχαιολογίας.

Οι αλλαγές που θα προκύψουν σε ένα δεδομένο χώρο μετά από μια εισβολή εξαρτώνται από το πλήθος και τον χαρακτήρα των εισβολέων, την θέση που θα κατακτήσουν στην νέα κοινωνία (αν βέβαια πρόκειται να εγκατασταθούν εκεί). Αν οι φορείς ενός κατώτερου υλικού πολιτισμού εισβάλουν σε έναν πολιτισμικά πιο αναπτυγμένο χώρο, τότε πολλά εξαρτώνται από το μέγεθος του αριθμού των εισβολέων σε σύγκριση με αυτόν των αυτοχθόνων. Η πλήρης εξαφάνιση του αυτόχθονα πληθυσμού είναι κάτι που πολύ σπάνια συμβαίνει σε μεγάλη κλίμακα. Στην περίπτωση που οι εισβολείς γίνονται η πλειοψηφία της νέας κοινωνίας, τα στοιχεία του υλικού τους πολιτισμού επικρατούν και η καλλιτεχνική παραγωγή παρουσιάζει ένα φαινόμενο οπισθοδρόμησης, προς ένα πιο πρωτόγονο σύστημα. Όμως οι τεχνίτες του παλαιού πληθυσμού χρησιμοποιούνται από τους νεόντες κατοίκους, οι οποίοι εκμεταλλεύονται έτσι τις ικανότητες τους για να ικανοποιήσουν τις δικές τους απαιτήσεις. Αν πάλι, οι εισβολείς είναι λιγότεροι αριθμητικά αλλά καταφέρουν να πάρουν στα χέρια τους την εξουσία, στο αρχαιολογικό πεδίο μπορεί να εμφανιστούν καταστροφές, και ορισμένα βαρβαρικά στοιχεία στην καλλιτεχνική παραγωγή, αλλά μικρότερος βαθμός αλλαγής στον χαρακτήρα του πολιτισμού γενικά. Μικρότερες ομάδες εισβολέων με πολεμικό χαρακτήρα συχνά επηρεάζουν την οπλοτεχνία.

Ένα ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο όμως είναι το ότι, πόσο «օρατή» μπορεί να είναι μια εισβολή ή μια επιδρομή, εξαρτάται από τα χαρακτηριστικά του υλικού πολιτισμού των πρωταγωνιστών της. Αν ο υλικός πολιτισμός των εισβολέων δεν είναι «πλούσιος» ή κατά μια άλλη έννοια «օρατός» αρχαιολογικά, πράγμα το οποίο μπορεί να σημαίνει απλά «διαφορετικός», ή αρκετά «αναγνωρίσιμος» σε σχέση με αυτόν του αυτόχθονα πληθυσμού, τότε οι ενδείξεις της εισβολής είναι μετριότατες ή μπορεί και ανύπαρκτες.<sup>17</sup>

Κατά την άποψη του A. Snodgrass, τόσο τα τέλη της Πρωτοελλαδικής όσο και τα τέλη της Υστεροελλαδικής εποχής συμπίπτουν με μια σειρά κλιματολογικών αλλαγών που κατά κάποιο τρόπο ευνόησαν την πληθυσμιακή αύξηση στις πιο εύκρατες ζώνες της Ευρώπης.<sup>18</sup> Και οι δύο αυτές περίοδοι ήταν καθοριστικές για σημαντικές αλλαγές πληθυσμιακού χαρακτήρα στην Ελλάδα. Τέλος, κλείνοντας αυτή την μικρή επισκόπηση απόψεων πάνω στο ζήτημα των εισβολών και μεταναστεύσεων/πληθυσμιακών

<sup>16</sup> J. Bouzek, 1996, 685-690.

<sup>17</sup> J. Bouzek, 1996, 685-690.

<sup>18</sup> A. M. Snodgrass, *BICS* 22, (1975), 213-214.

μετακινήσεων, αξίζει να αναφέρουμε και την άποψη του Schachermeyr πάνω στο θέμα. Ο Schachermeyr πιστεύει, πως οι λαοί της θάλασσας έφτασαν από τα Βόρεια μετά τις πρώτες θαλάσσιες επιθέσεις που κατέστρεψαν την Πύλο και άλλες περιοχές.<sup>19</sup>

Ο Nowicki βλέπει το ζήτημα της εισβολής σε μεγάλη κλίμακα, πιστεύοντας ότι αυτή επιφέρει καταστροφές, ερημώσεις και δραματικές αλλαγές στο οικιστικό μοντέλο, χωρίς την ίδια στιγμή η εισβολή να αφήνει καμία απτή μαρτυρία της ύπαρξής της. Τον ισχυρισμό του αυτό στηρίζει με την χρήση μιας αναλογίας από την μετέπειτα ιστορία της Κρήτης, αυτής του ύστερου 7<sup>ου</sup> μ.Χ. αιώνα, όταν η Κρήτη δέχτηκε την επιδρομή και τη μερική κατάληψη των Αράβων. Υποστηρίζει ότι για αυτή την εισβολή δεν υπάρχουν καθόλου υλικά κατάλοιπα του πολιτισμού των εισβολέων, γνωρίζουμε όμως καλά από ιστορικές πηγές ότι η εισβολή των Αράβων έλαβε χώρα. Καταλήγει λοιπόν στο ότι οι επιδρομές από την θάλασσα, αν δεν συνοδεύονται από μια μακρόχρονη κατάληψη ή την δημιουργία ενός κανονικού οικισμού, τότε δεν αφήνουν καθόλου «δικές» τους αρχαιολογικές αποδείξεις, παρά μόνο την επίδρασή τους πάνω στον πολιτισμό του πληθυσμού που δέχεται την επίθεση.<sup>20</sup>

<sup>19</sup> F. Schachermeyr, 1980, 24-34.

<sup>20</sup> K. Nowicki, 2000, 224-225.

## **Γ. Η ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΤΩΝ ΤΕΙΧΙΣΜΕΝΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΗΣ ΥΜ ΙΙΙ Β ΠΕΡΙΟΔΟΥ. ΜΙΑ ΙΔΙΑΙΤΕΡΗ ΟΜΑΔΑ Ή ΤΟ ΠΡΟΟΙΜΙΟ ΤΩΝ ΟΡΕΙΝΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΥΜ ΙΙΙ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ;**

Ως άμεσο επακόλουθο της γενικευμένης θαλάσσιας απειλής, ο Nowicki θεωρεί την ίδρυση τειχισμένων οικισμών ή την δημιουργία τειχών σε υπάρχοντες οικισμούς από τα τέλη της ΥΜ ΙΙΙ Β περιόδου. Οι θέσεις τις οποίες παρουσιάζει κάτω από αυτό το πρίσμα είναι οι Ρογδιά-Καστροκεφάλα (στα Δυτικά του Ηρακλείου), Κάτω Κάστελλος (Φαράγγι Ζάκρου) και δύο επίσης θέσεις στους ορεινούς όγκους του Γιούχτα και του Κόφινα.<sup>21</sup>

Με το θέμα των τειχισμένων οικισμών της Μεταανακτορικής εποχής και Πρώιμης εποχής του Σιδήρου έχει επίσης ασχοληθεί και η B. Hayden.<sup>22</sup> Αυτή δημιουργησε ένα κατάλογο τειχισμένων θέσεων με κριτήρια το μέγεθος του τείχους και την ικανότητά του να προστατέψει τον οικισμό που περιέκλει, την θέση και την τοπογραφία του τειχισμένου οικισμού και το χαρακτήρα και την έκταση του οικισμού στον οποίο εντοπίζεται το τείχος. Κατέληξε έτσι σε δύο ομάδες θέσεων, αντές που θεωρεί ως βέβαιες τειχισμένες θέσεις από την ΥΜ ΙΙΙ Α εποχή έως την Γεωμετρική και αντές που θεωρεί πιθανές τειχισμένες θέσεις ή θέσεις που συνοδεύονται από ένα είδος τείχους το οποίο όμως χρησίμευε για άλους σκοπούς, όπως για παράδειγμα θρησκευτικούς. Στην πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει την Ρογδιά Καστροκεφάλα, την ακρόπολη Μεντιάνα στην Φαιστό (ως Υπομινωική-Πρωτογεωμετρική), μία θέση Δυτικά της Ιεράπετρας και την θέση στον Κόφινα (την οποία εντάσσει στα τέλη της Υστερης εποχής του Χαλκού και στην αρχή της εποχής του Σιδήρου), αλλά και το Βρόκαστρο<sup>23</sup>. Για το Βρόκαστρο σημειώνει πως τείχος περιέκλει το κατώτερο τμήμα του οικισμού της Πρώιμης εποχής του Σιδήρου αλλά όχι και σε όλο το μήκος του οικισμού. Επίσης χαρακτηρίζει το τείχος αυτό ως «πολυλειτουργικό», καθώς είχε δύο μέτωπα,

<sup>21</sup> K. Nowicki, 2000, 42-48 και 226.

<sup>22</sup> B. Hayden AA (1988), 1-21.

<sup>23</sup> B. Hayden AA (1988), 5-8.

συγκρατούσε τα δωμάτια που ήταν χτισμένα στο εσωτερικό του τμήμα κάθετα σε αυτό, και παράλληλα προστάτευε τον ζωτικό χώρο του οικισμού από τους ισχυρούς θαλασσινούς ανέμους<sup>24</sup>. Η Hayden δεν αρνείται πάντως και μια αμυντική υπόσταση στο τείχος αυτό, ωστόσο, το γεγονός της κατασκευής του μόνο στα σημεία που πλήγησαν περισσότερο από τα καιρικά φαινόμενα και όχι σε όλη την έκταση του οικισμού δηλώνει, ότι ο κύριος λόγος ύπαρξής του δεν ήταν η άμυνα. Η δεύτερη κατηγορία αφορά θέσεις που έχουν ως χαρακτηριστικό τους τείχη διπλής όψης τα οποία συνήθως χρησιμεύουν για θρησκευτικά κτίρια ως περίβολοι. Όμως στην κατηγορία αυτή δεν αποκλείει και ένα αμυντικό χαρακτήρα και ομαδοποιεί θέσεις όπως ο Γιούχτας (YM III), η Γόρτυνα (YM III Γ-ΥΜ), ο Αγ. Γεώργιος στις Βρύσσες Χανίων, και η Άρβη Φορτέτσα στην περιοχή του Βιάνου (ΥΜ III Γ).

Κυρίως μνεία αξίζει να γίνει για τις θέσεις Ρογδιά-Καστροκεφάλα και Ζάκρος Κάτω Κάστελλος. Η πρώτη από αυτές, η Καστροκεφάλα, στα Δυτικά του Ήρακλείου, περιβάλλεται από τείχος με πλάτος έως και 2 μ. και ύψος που κυμαίνεται από 0,2 έως και 2,5 μ. Το τείχος έχει μήκος 400 μ. και περικλείει την Βόρεια, Βορειοδυτική και Βορειοανατολική πλευρά της κορυφής, αφήνοντας ελεύθερη μια έκταση 300μ. η οποία προστατεύεται από μια απότομη πλαγιά που οδηγεί σε φαράγγι. Στην έκταση εντός των τειχών εντοπίστηκαν δύο ομάδες κτιριακών δομών. Η πρώτη ομάδα αφορά μια συνεχή σειρά από παραληλόγραμμα δωμάτια των οποίων ο χαρακτήρας δεν μπορεί να ανασυσταθεί απόλυτα καθώς δεν έχουν ούτε ανασκαφεί, ούτε μελετηθεί ουσιαστικά. Το δεύτερο σύνολο αποτελείται από μόνο δύο δωμάτια περίπου 160 μ. μακριά από το πρώτο σύνολο. Διάφορες απόψεις έχουν εκφραστεί, πάντα σε υποθετικά πλαίσια όμως, σχετικά με την μορφή του οικισμού. Ο Πλατάκης υποθέτει την ύπαρξη δύο οικισμών, ενός κατώτερου και ενός ανώτερου και κάτι αντίστοιχο υποστήριξε και η Κάντα<sup>25</sup>. Η χρονολόγηση της θέσης είναι ένα ιδιαίτερα αμφιλεγόμενο ζήτημα. Ο Σ. Αλεξίου την τοποθετεί στην YM III A2-III B περίοδο και πιθανώς στην YM III Γ, ενώ ο Πλατάκης υποστήριξε ως πιο πιθανή την YM III Γ ή την Υπομινωική εποχή (1200-1100 π.Χ.). Τέλος η Κάντα χρονολογεί την θέση στην YM III B και πρώιμη YM III Γ περίοδο, κάτι με το οποίο συμφωνεί και ο Nowicki<sup>26</sup>.

Η απόλυτη χρονολόγηση της Καστροκεφάλας όμως δεν φαίνεται να είναι το πιο σημαντικό από τα προβλήματα που παρουσιάζει. Πιο σημαντικά παραμένουν τα ζητήματα του αν ήταν μόνιμα κατοικούμενος οικισμός, και αν ναι, με τι πληθυσμιακή υπόσταση, ή το τι είδους ρόλο έπαιξε ένα τείχος σε ένα χώρο με ελάχιστα απομονωμένα κτιριακά δεδομένα, και τέλος περισσότερο αδιευκρίνιστο παραμένει, ποιά θέση μπορούσε να κατέχει ένας τέτοιος οικισμός στο οικιστικό πλέγμα της εποχής. Το είδος και η ποσότητα των δεδομένων που διαθέτουμε για την εσωτερική οργάνωση και διαρρύθμιση της θέσης αυτής δεν μας επιτρέπει να συμπεράνουμε πολλά πράγματα. Το γεγονός όμως, πως δεν φαίνεται να υπήρχαν πολλές περισσότερες κτιριακές δομές από τις λιγοστές που είναι εμφανείς, δεν μας επιτρέπει να ορίσουμε τη θέση αυτή ως ένα βέβαιο παράδειγμα μόνιμα κατοικούμενου οικισμού. Ο Nowicki βέπει την Καστροκεφάλα ως μια υπερασπίσιμη θέση της οποίας το τείχος υπερασπίζονταν τουλάχιστον 100 με 200 πολεμιστές, ενώ ο συνολικός της πληθυσμός δεν θα ήταν

<sup>24</sup> B. Hayden AA (1988), 8.

<sup>25</sup> E. Platakis, K. Xp, 22 (1970) 511-514, A. Kanta 1980.

<sup>26</sup> A. Kanta 1980, 19, Nowicki 2000, 43.

λιγότερος από 500-1000 κατοίκους<sup>27</sup>. Στο ίδιο ακριβώς συμπέρασμα καταλήγει και για την θέση Κάτω Κάστελλος στην Ζάκρο. Σε δ.τι αφορά την Καστροκεφάλα ο ισχυρισμός του δεν πρέπει να βασίζεται στα οικιστικά της δεδομένα και επομένως η άποψη που παραθέτει για αυτήν είναι καθαρά υποθετική.

Ο Nowicki συνδέει την Καστροκεφάλα με την θέση της Ζάκρου, γιατί παρατηρεί τοπογραφικές και αρχιτεκτονικές μοιονότητες μεταξύ τους. Πράγματι και οι δύο θέσεις συνοδεύονται από τείχος το οποίο κάλυπτε τα απροφύλακτα από την φύση σημεία της κορυφής<sup>28</sup>. Εκτός από αυτό όμως και η θέση Κάτω Κάστελλος χαρακτηρίζεται από αντίστοιχη «πενία» αρχιτεκτονικών κατασκευών εντός του τείχους. Για τον Nowicki το φαινόμενο αυτό δηλώνει πως η δημιουργία του τειχισμένου οικισμού εγκαταλείφθηκε πολύ γρήγορα σε σχέση με την ίδρυση του τείχους και ότι η μεταστροφή αυτή εξηγεί την έρημη εικόνα που παρουσιάζει το εσωτερικό των τειχών των δύο αυτών οικισμών. Τόσο η Καστροκεφάλα όσο και ο Κάτω Κάστελλος εγκαταλείπονται κατά την διάρκεια της YM III Γ εποχής μετά από μια περιορισμένη χρονική περίοδο ασαφούς χρήσης.

Επιστρέφοντας στα δεδομένα από δύο άλλες θέσεις που περιβάλλονται από «τείχη» με ανάλογα χαρακτηριστικά με αυτά των θέσεων που περιγράψαμε πριν, η κατάσταση γίνεται περισσότερο αινιγματική. Δύο ιδιαίτερα γνωστές θέσεις από την ακμή της εποχής του Χαλκού, και την δράση τους ως μινωικά iερά κορυφής, ο Γιούχτας και ο Κόφινας, έχουν συνδεθεί λόγω της ύπαρξης τείχους σε αυτές με τα παραδείγματα τειχισμένων οικισμών όπως η Καστροκεφάλα και ο Κάτω Κάστελλος.

Ο ορεινός όγκος του Γιούχτα, σε απόσταση 6 χλμ. από την Κνωσό, επιλέχτηκε από τους κατοίκους για να «στεγάσει» το iερό κορυφής ήδη από την ΠΜ II ή ΠΜ III περίοδο. Η ίδια κορυφή, όπου και το iερό κορυφής, περιβάλλεται από τείχος μεγάλων ακατέργαστων λίθων το οποίο είχε δημιουργήσει στον Pashley την αίσθηση της κυκλώπειας κατασκευής. Σήμερα σώζεται σε ύψος που φτάνει μεχρι και τα 3,6 μ, ενώ μία μόνο είσοδος είναι εμφανής, στην Βόρεια πλευρά. Ωστόσο, κανένα σημείο εγκατάστασης δεν εμφανίζεται στο εσωτερικό του χώρου που περικλείουν τα τείχη και το μόνο που μπορεί να παρατηρήσει κανείς είναι ελάχιστες οικιστικές ενδείξεις (μιας μόνο οικίας ή ενός μικρού συμπλέγματος οικιών) σε μικρή απόσταση έξω από την πύλη/είσοδο, που χρονολογούνται όμως στην MM III περίοδο και όχι στο τέλος των YM χρόνων<sup>29</sup>. Κατά συνέπεια, δεν έχουμε καθόλου αποδείξεις για την χρήση του προστατευόμενου από το τείχος χώρου στην εποχή που μας αφορά και η πιο πιθανή ερμηνεία είναι, ότι το τείχος ανεγέρθηκε για να προστατεύσει το iερό που περικλύει ήδη από τα MM χρόνια και όχι για λόγους άμυνας στα YM χρόνια. Η χρονολόγηση του τείχους είναι αντιφατική ως σήμερα, με τον Evans πρώτο να το αναγνωρίζει ως MM, και τους Καρέτσου και Ρεθυμνιωτάκη ως MM/YM I. Ο Nowicki πάλι, βρίσκει ότι τα κατασκευαστικά του στοιχεία συνηγορούν σε μια YM III B χρονολόγηση. Υποστηρίζει δε, πως ακόμα και αν κατασκεύαστηκε νωρίτερα, σίγουρα χρησίμευε ως προσωρινό καταφύγιο για τον πληθυσμό της YM III Γ εποχής, παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχει κανένας κοντινός οικισμός της εποχής αυτής και το ότι η Κνωσός απέχει τουλάχιστον δύο ώρες δρόμο.<sup>30</sup> Η Hayden στην αναφορά της στον Γιούχτα ως τειχισμένη θέση της Μεταανακτορικής περιόδου αναφέρει ότι δεν μπορούμε να αποκλείσουμε ούτε την

<sup>27</sup> K.Nowicki 2000, 226.

<sup>28</sup> K.Nowicki 2000, 226.

<sup>29</sup> B. Hayden , AA (1988), 12.

<sup>30</sup> K.Nowicki 2000, 44-45.

αμυντική υπόσταση του τείχους, αλλά και ούτε και περίπτωση της ύπαρξής του ως τείχους τεμένους<sup>31</sup>. Ωστόσο, αν κάτι πρέπει να μας απασχολήσει περισσότερο από τα αντιφατικά δεδομένα του Γιούχτα, είναι η υπόσταση του ισχυρισμού της θέσης αυτής ως καταφυγίου στους Σκοτεινούς αιώνες, όταν ελλείπει κάθε ίχγος εγκατάστασης εντός του πλαισίου των τειχών και παράλληλα το γεγονός της μη ύπαρξης κανενός άλλου οικισμού σε λογική απόσταση, από όπου να έφταναν οι κάτοικοί του σε στιγμές κινδύνου.

Ακόμα πιο σκοτεινή είναι η κατάσταση όσον αφορά τον αντίστοιχο τειχισμένο χώρο στον Κόφινα, την υψηλότερη κορυφή των Αστερουσίων, όπου επίσης προϋπάρχει ένα από τα σημαντικότερα ιερά κορυφής. Το τείχος του Κόφινα παρουσιάζει τεχνικές και κατασκευαστικές ομοιότητες με το αντίστοιχο του Γιούχτα, χωρίς όμως να περικλύνει το ιερό κορυφής αυτή τη φορά. Ο συνδιασμός αυτών των δύο στοιχείων αθεί το Nowicki στην πίστη, πως πρόκειται για ένα ακόμα τόπο καταφυγίου του τέλους της YM III B περιόδου, χωρίς όμως να προσδιορίζει ή να υποθέτει από ποιές περιοχές ενδέχεται να χρησιμοποιούσαν αυτό το χώρο ως καταφύγιο<sup>32</sup>. Επίσης πρόβλημα αποτελεί, όπως και στην περίπτωση του Γιούχτα, η ανυπαρξία κτιριακών ενδείξεων στο εσωτερικό των τειχών.

Τέλος, λόγος πρέπει να γίνει και για την θέση Κάτω Κάστελλος, στην μέση του φαραγγιού της Ζάκρου, στην κορυφή ενός απομονωμένου υψώματος. Τείχος καλύπτει μόνο μία από τις πλευρές του υψώματος, καθώς οι υπόλοιπες τρείς προστατεύονται φυσικά. Σε αντίθεση με τα προηγούμενα παραδείγματα, στο εσωτερικό του τείχους αυτού διακρίνονται τα ερείπια δύο μεμονωμένων σπιτιών, ωστόσο δεν είναι βέβαιο, αν χρονολογούνται στους Σκοτεινούς αιώνες. Περισσότερο δε αμφίβολη είναι και η χρονολόγηση του τείχους, καθώς δεν υπάρχουν ενδείξεις που να σχετίζονται απόλυτα με την χρονολογία ίδρυσής του, το δε (κεραμικό) υλικό εντός του τείχους διέρχεται μεταξύ ΠΙΜ I, ΜΜ I και YM III B/G περιόδου.

Το σχήμα ερμηνείας που προτείνει ο Nowicki για αυτή την θέση δεν διαφέρει καθόλου από αυτό που έχει ήδη εκφράσει για τις υπόλοιπες τειχισμένες θέσεις: «η θέση είχε επιλεγεί ως τόπος καταφυγίου από την κοινότητα ή τις κοινότητες που ζούσαν σε μικρή απόσταση» και επίσης πως «μια απειλή από τη θάλασσα πρέπει να ήταν η αιτία που ώθησε στην αναζήτηση της ασφάλειας που προσέφερε μια αμυντική θέση στο φαράγγι»<sup>33</sup>. Ο Nowicki προχωράει όμως και σε υποθέσεις σχετικά με την εθνική ταυτότητα των κατοίκων του οικισμού στο φαράγγι της Ζάκρου. Συνδέοντας λοιπόν αυτόν τον οικισμό με το Παλαιάκαστρο-Καστρί εκφράζει την άποψη, πως και οι δύο ιδρύθηκαν από πληθυσμούς που σχετίζονται με την θαλάσσια πειρατεία ως δική τους δραστηριότητα<sup>34</sup>. Οι πληθυσμοί αυτοί κατά τον Nowicki αποφάσισαν να εγκατασταθούν σε μια ισχυρή θέση η οποία να είναι παράλληλα υπερασπίσιμη και να μην απέχει πολύ από την θάλασσα, ώστε να μπορούν να συνεχίζουν ανενόχλητοι τις δραστηριότητές τους<sup>35</sup>. Εκτός από τον κίνδυνο μιας τέτοιας υπόθεσης λόγω της κατάστασης των δεδομένων που διαθέτουμε, πάνω στην άποψη του Nowicki μπορούν να εκφραστούν και άλλες αντιρρήσεις. Έτσι, θα πρέπει να μας απασχολήσει κυρίως το γεγονός της μη

<sup>31</sup> B. Hayden , AA (1988), 12.

<sup>32</sup> K.Nowicki 2000, 46.

<sup>33</sup> K.Nowicki 2000, 48.

<sup>34</sup> Για το Παλαιάκαστρο Καστρί, έχει εκφράσει την άποψη πως ιδρύθηκε από πληθυσμό πειρατών αμέσως μετά την καταστροφή του Μινωικού οικισμού του Παλαικάστρο με την οποία ισως και να σχετίζονται.

<sup>35</sup> K.Nowicki 2000,228.

διαφορετικότητας της προέλευσης της κεραμικής από την «κεραμική παράδοση» της Ζάκρου. Ακόμα και αν πιστέψουμε πως οι «πειρατές» αυτοί έφτασαν εκεί από ένα άλλο σημείο της Κρήτης και πως δεν προέρχονταν έξω από αυτήν, η κεραμική τους δεν είναι δυνατόν να ακολουθεί την παράδοση της Ζάκρου, αλλά θα πρέπει να αντικατοπτρίζει την κεραμική παράδοση μιας άλλης γεωγραφικής περιοχής της Κρήτης.

Κυρίως όμως πρέπει να μας απασχολήσει η «θέση» των τειχισμένων οικισμών στο ζήτημα της οικιστικής του τέλους της YM III B περιόδου ή με όρους απόλυτης χρονολόγησης των τελευταίων 2 ή 3 δεκαετιών του 13<sup>ου</sup> π.Χ. αιώνα. Και για να φτάσουμε σε αυτό πρέπει πρώτα να απαντήσουμε στο αν όντως υφίσταται, με ικανά και βέβαια δεδομένα, μια τέτοια ομάδα και στο πόσο συνεκτική και όχι τυχαία είναι αυτή για να αποτελεί ένα μοντέλο οικιστικής οργάνωσης που να χαρακτηρίζει την περίοδο αυτή. Η Hayden στο σχετικό άρθρο της μιλά με πολύ «πιθανούς» όρους για την ύπαρξη μιας τέτοιας ομάδας. Από την άλλη πλευρά, στις θέσεις που σύντομα παρουσιάσαμε αντιστοιχούν τόσο πολλές ελλείψεις όσον αφορά την κατάσταση της έρευνάς τους, όσο και μεγάλες διαφορές «χαρακτήρα» που δεν μας επιτρέπουν να τις ομαδοποιήσουμε απόλυτα. Για παράδειγμα, οι δύο περιπτώσεις τειχών στα Μινωικά iερά κορυφής στο Γιούχτα και τον Κόφινα δεν μπορούν σε καμία περίπτωση να εξεταστούν με τους όρους ενός οικισμού. Από την άλλη πλευρά, στις περιπτώσεις των οικισμών της Καστροκεφάλας και του Κάτω Κάστελλου στην Ζάκρο, τα δεδομένα και κυρίως τα δεδομένα χρονολόγησης είναι τόσο ελλιπή ή αντιφατικά, που δεν μπορούμε να στηρίξουμε ένα στέρεο θεωρητικό σχήμα πάνω τους.

Με λίγα λόγια, ο ισχυρισμός του Nowicki στηρίζεται στην εξής ακολουθία: η εγκατάλειψη ή καταστροφή των παραλιακών θέσεων της Κρήτης στο τέλος της YM III B περιόδου συνδέεται άμεσα με την δημιουργία τειχισμένων οικισμών σε προφυλαγμένες (όπως το φαράγγι της Ζάκρου) ή ορεινές (όπως ο Γιούχτας και ο Κόφινας) θέσεις, και αυτό αποτελεί ένα στάδιο πριν την μεγάλη στροφή στην εγκατάσταση σε ορεινές θέσεις, ή κατά την προσέγγισή του στην ίδρυση καταφυγιακών οικισμών από την αρχή της YM III Γ<sup>36</sup>. Την ακολουθία αυτή στηρίζει μόνο πάνω στην χρονολογική συνέχεια που πιστεύει πως παρουσιάζουν η ομάδα των τειχισμένων οικισμών με την ομάδα των πρώτων ερυμνών οικισμών, αν βέβαια η χρονολόγηση που υποθέτει για τους τειχισμένους είναι σωστή<sup>37</sup>. Ως εδώ όμως δύο βασικά προβλήματα αντιτίθενται στην άποψη αυτή. Πρώτον, δεν φαίνεται και δεν μπορούμε και εύκολα να αποδείξουμε την σχέση των τειχισμένων οικισμών με τους προϋπάρχοντες οι οποίοι τους τροφοδότησαν με πληθυσμό, και δεύτερον δεν φαίνεται να υπάρχει καμία γεωγραφική ή άλλη σύνδεση των τειχισμένων οικισμών με την ομάδα των ατείχιστων ορεινών οικισμών που ακολουθεί χρονολογικά. Για να δεχτούμε αυτή την ακολουθία αβίαστα, θα έπρεπε τουλάχιστον δύο από τα σκέλη της ακολουθίας να συνδέονται ή να έχουν κάποια σχέση. Ο Nowicki χρησιμοποιεί την ακολουθία αυτή και κυρίως το δεύτερο σκέλος της (δηλαδή την σχέση τειχισμένων οικισμών-καταφυγιακών οικισμών) για να εξηγήσει την πολύ περιορισμένη χρονική χρήση και ως ένα βαθμό την πενία των δεδομένων των τειχισμένων παραδειγμάτων. Πιστεύει δηλαδή πως μια πρώτη σκέψη άμυνας ήταν η δημιουργία τειχισμένων οικισμών, μια ιδέα που όμως εγκαταλήφθηκε γρήγορα προς όφελος της ίδρυσης πολλών ατείχιστων ορεινών οικισμών<sup>38</sup>. Ο ισχυρισμός αυτός όμως

<sup>36</sup> K.Nowicki 2000, 222-228.

<sup>37</sup> K.Nowicki 2000, 230.

<sup>38</sup> K.Nowicki 2000, 228 και 41-48.

δεν είναι αυταπόδεικτος. Τέλος, αν αποδεχτούμε προκαταβολικά την ακολουθία αυτή, θα ανακαλύψουμε και ένα σημαντικό ερμηνευτικό λάθος. Αν οι άνθρωποι που έχτισαν τον οικισμό στο φαράγγι της Ζάκρου (ή στο Παλαίκαστρο-Καστρί) ήταν «πειρατές», τότε προφανώς δεν ήταν αυτοί που λίγο αργότερα, προσπαθώντας να ξεφύγουν από ένα τέτοιο κίνδυνο, αποφάσισαν να εγκατασταθούν για τουλάχιστον δύο αιώνες σε ορεινούς οικισμούς!

## **Δ. Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΑΤΕΙΧΙΣΤΩΝ ΕΡΥΜΝΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΚΑΙ Η ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΤΟΥΣ.**

Έχοντας αναλύσει λοιπόν το ζήτημα και την αντίστοιχη χρονική περίοδο που έχει ορίσει για τους τειχισμένους καταφυγιακούς οικισμούς, ο Nowicki στρέφεται στην εξέταση των καθ'εαυτό καταφυγιακών ορεινών οικισμών την οποία ξεκινά αρχικά απαντώντας σε δύο ερωτήματα. Πότε δημιουργήθηκαν τα πρώτα από αυτά τα παραδείγματα και γιατί οι άνθρωποι στράφηκαν στις ορεινές θέσεις αυτές. Την επιχειρηματολογία του αναπτύσσει προσεγγίζοντας τα δεδομένα σε ανάλογα με την κατάσταση της έρευνας τους, δηλαδή παρουσιάζει τα συμπεράσματά του πρώτα από τα ανασκαφικά δεδομένα και στην συνέχεια από τα δεδομένα των επιφανειακών ερευνών.

Πρωτίστως τον ενδιαφέρει, αν η εγκατάλειψη των παραθάλασσιων θέσεων και οι πρώτες εγκαταστάσεις στα ορεινά ήταν ακόλουθες χρονικά ή αν υπήρχε ένα χρονικό κενό μεταξύ τους, κάτι που θα αποδυνάμωνε τον ισχυρισμό της απειλής από την θάλασσα, καταστροφής των παραλιακών κέντρων και στην συνέχεια μεταστροφής στα ασφαλέστερα ορεινά σημεία. Ο Nowicki υποστηρίζει την έναρξη της μετακίνησης στους ορεινούς οικισμούς στα τέλη της YM III B και στην πρώιμη YM III Γ περίοδο, την ίδια περίοδο στην οποία τοποθετείται η εγκατάλειψη των οικισμών σε χαμηλό επίπεδο. Αναφέρει επίσης πως, αν και οι οικισμοί αυτοί εγκαταλείπονται ή καταστρέφονται τότε, η χρήση των τάφων συνεχίζει για ένα μικρό χρονικό διάστημα, καθώς, παρά το γεγονός ότι οι άνθρωποι μετακινούνται σε πιο δυσπρόσιτες θέσεις, συνεχίζουν όμως να «διατηρούν τον έλεγχο της περιοχής που κατείχαν» και διατηρούν έτσι την συνήθεια να χρησιμοποιούν τους ίδιους παραδοσιακά χώρους ταφής.<sup>39</sup> Βέβαια, αν δεχτούμε πως η απειλή από την θάλασσα ήταν τόσο ισχυρή ώστε να προκαλέσει εγκατάλειψη/καταστροφή των παραθαλάσσιων οικισμών, τότε θα πρέπει να θεωρήσουμε πιο πιθανή την εγκατάλειψη και των νεκροταφείων μαζί με τους οικισμούς και κυρίως δεν θα ήταν δυνατό να μιλήσουμε για διατήρηση του ελέγχου στην περιοχή που

<sup>39</sup> K. Nowicki 2000,228.

κατοικούσαν πριν. Ο Ρεθεμνιωτάκης αντιτίθεται στην άποψη του Nowicki υποστηρίζοντας πως δεν μπορεί να ανιχνευθεί κανένα φαινόμενο στροφής της οικιστικής προς τον ορεινό χώρο της Κρήτης τουλάχιστον έως την Μέση YM III Γ περίοδο. Την άποψη αυτή εκφράζει κυρίως μέσα από τα συμπεράσματά του από την έρευνα του στο Καστέλλι Πεδιάδα<sup>40</sup>. Ο οικισμός αυτός βρίσκεται σε απόσταση τριών ωρών από την θάλασσα, κάτι που κάνει το Nowicki να πιστεύει πως η εσωτερική αυτή θέση του τον προφύλαξε από τον κίνδυνο της πειρατείας από την θάλασσα. Κατατάσσει λοιπόν το Καστέλλι Πεδιάδα μαζί με την ομάδα των υπολοίπων «προβληματικών» θέσεων που, ενώ δεν βρίσκονται σε δυσπρόσιτα σημεία, καταφέρνουν να εξακολουθήσουν να ζουν κατά την YM III Γ περίοδο.<sup>41</sup> Στην ομάδα των οικισμών αυτών κατηγοριοποιεί την Κνωσό, την Τύλισσο, και την Φαιστό, υποστηρίζοντας πως το μυστικό της επιβίωσής τους ήταν, αφενός η μεγάλη κατά την εποχή του Χαλκού δύναμή τους και αφετέρου η γεωγραφική τους θέση<sup>42</sup>. Όμως το να προχωρήσει σε περαιτέρω ανάλυση της ξεχωριστής αυτής ομάδας δεν αποτελεί ένα από τους στόχους του, καθώς πιστεύει πως η ομάδα αυτή δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί αρκετά καλά ως πηγή για την οικιστική των Σκοτεινών αιώνων και πως καλύτερα συμπεράσματα μπορούν να εξαχθούν μόνο από την «μεμονωμένη» εξέταση των ερυμνών, καταφυγιακών κατά την προσέγγισή του, οικισμών. Για το λόγο αυτό στην κατηγορία των ανεσκαμμένων οικισμών παρουσιάζει τα δεδομένα από τους βασικούς τρείς ανεσκαμμένους οικισμούς στην ανατολική Κρήτη, το Καρφί, το Καβούσι και το Βρόκαστρο. Για το Καρφί σημειώνει πως, ενώ αρχικά η ιδρυσή του είχε χρονολογηθεί στα μέσα του 12<sup>ου</sup> αιώνα, είναι πολύ πιθανόν να είναι πρωιμότερη καθώς η κεραμική που έχει διατηρηθεί και που είναι περισσότερο διαγνωστική, προέρχεται από τις τελευταίες φάσεις κατοίκησης, ενώ το πρωιμότερο υλικό έχει διατηρηθεί σε μικρότερο βαθμό, καθώς φθειρόταν και απομακρυνόταν από τις επόμενες φάσεις, ένα φαινόμενο που είναι αρκετά συχνό σε οικισμούς με μεγάλη διάρκεια και συνέχεια κατοίκησης.

Η ανασκαφή του Βροκάστρου ανέδειξε κυρίως οικιστικά κατάλοιπα που ανήκουν στους ύστερους Σκοτεινούς αιώνες. Ο Nowicki ωστόσο αποδέχεται πως η κορυφή είχε οικισθεί πρωιμότερα, κατά την YM III Γ περίοδο ή ακόμα και στο τέλος της YM III B, και διά επίσης και στο Βρόκαστρο η πρωιμότερη αυτή φάση είναι εμφανής μόνο ως ένας πολύ διαταραγμένος ορίζοντας, όπως συμβαίνει και σε ένα άλλο αριθμό θέσεων<sup>43</sup>. Το φαινόμενο αυτό εντοπίσαμε και σχολιάσαμε και για την Κνωσό, όπως και για ένα αριθμό άλλων οικισμών, ωστόσο ο Nowicki επιλέγει να το χρησιμοποιήσει μόνο ως στοιχείο της πρωιμότητας της ιδρυσης των ορεινών οικισμών και όχι ως στοιχείο της συνέχειας της κατοίκησης στους οικισμούς που προϋπήρχαν.

Τέλος ο Nowicki παρουσιάζει τα δεδομένα από τρείς άλλους ανεσκαμμένους χώρους στην περιφέρεια του Μιραμπέλλου, τις δύο θέσεις στο Καβούσι, Βροντά και Κάστρο, τις θέσεις Μοναστηράκι Καταλύματα και Χαλασμένο καθώς και τα δεδομένα από τις ανασκαφές στην θέση Θρόνος Κεφάλα στο Αμάρι. Αδιαμφισβήτητα οι ανασκαφικές έρευνες σε όλες αυτές τις θέσεις έχουν συμπληρώσει την εικόνα της

<sup>40</sup> G. Rethemniotakis, 1997, 325.

<sup>41</sup> K. Nowicki 2000, 228.

<sup>42</sup> Το θέμα αυτό έχοντας ως παράδειγμα το ζήτημα της «επιβίωσης» της Κνωσσού έχει αναπτυχθεί στο αντίστοιχο κεφάλαιο για την περιοχή της Κνωσσού.

<sup>43</sup> Την άποψη της πιο πρώιμης χρονολόγησης της ιδρυσης του Βροκάστρου έχει υποστηρίξει και η Κάντα, A. Kanta, στο Hallager, Hallager 1997, 370.

οικιστικής στην Κρήτη των Σκοτεινών αιώνων. Ο Nowicki τις ομαδοποιεί προβάλλοντας ως κοινό χαρακτηριστικό τους την πρωιμότητα της εγκατάστασης σε αυτές. Οι αντιρρήσεις μας όμως εδώ δεν αφορούν την κοινή χρονολογικά ίδρυση των οικισμών αυτών, αλλά το κατά πόσο μπορούμε να τους αντιμετωπίσουμε ως μια ομοιογενή κατηγορία βάσει και των υπολοίπων δεδομένων τους (οικιστικής οργάνωσης, τοπογραφίας, υλικού πολιτισμού κτλ.).

Στρεφόμενος τώρα στο επιφανειακό υλικό, ο Nowicki παρουσιάζει μια σειρά από θέσεις οι οποίες διέθεταν κεραμικό υλικό της πρώιμης YM III Γ περιόδου και τις οποίες αντίστοιχα θεωρεί ως τα πρώτα παραδείγματα μεταναστευτικών θέσεων. Μεταξύ των θέσεων αυτών είναι οι Πενκί-Καστελλόπουλο, Κουτσουνάρι-Καρφί, Άγιος Ιωάννης-Καταλύματα, Αδριανός-Φορτέτσα, Ανατολή-Ελληνική Κορυφή και Άρβη-Φορτέτσα.<sup>44</sup> Υποστηρίζει ακόμα πως πολλές άλλες θέσεις ανήκουν εξίσου σε αυτή την κατηγορία, πλην όμως αυτό δεν είναι τόσο εμφανές γιατί η κεραμική τους δεν είναι αρκετά διαγνωστική. Η υποθετική χρονολόγηση του Nowicki πάνω σε ό,τι αφορά τις πρώτες εγκαταστάσεις σε ορεινές θέσεις έχει βασιστεί σε παρατηρήσεις επί της κεραμικής που αφορούν το fabric ή τα είδη της διακόσμησης.

Στην συνέχεια στρέφεται στην ανάλυση των αιτιών που έστρεψαν τον πληθυσμό στην επιλογή του ορεινού χώρου για την δημιουργία ενός νέου μοντέλου κατοίκησης. Ο βασικός του ισχυρισμός είναι η ανάγκη υπεράσπισης από τον θαλάσσιο κίνδυνο. Εκφράζοντας αυτή την άποψη βρίσκει ανιστοιχία με τους ισχυρισμούς της Hall πάνω στο χαρακτήρα του Βροκάστρου, η οποία ισχυρίζόταν πως «για ένα πληθυσμό που ζούσε με το φόβο της ξαφνικής εισβολής από την θάλασσα, το Βρόκαστρο παρουσιάζει πολλά πλεονεκτήματα»<sup>45</sup>. Η ίδια είχε ακόμα υποθέσει πως ένας αριθμός «παρατηρητών» στα βραχώδη σημεία της βόρειας πλευράς της ακρόπολης του Βρόκαστρου θα μπορούσε να παρακολουθεί και να προειδοποιήσει για την έλευση εχθρών σε όσους δούλευαν ή βρίσκονταν στην πεδιάδα κάτω από τον οικισμό, έτσι ώστε να μπορούν με ασφάλεια να επιστρέψουν στο καταφύγιο της ακρόπολης. Πρίν από κάθε παρατηρηση πάνω στην ορθότητα ή την αποτελεσματικότητα αυτού του ισχυρισμού, θα πρέπει να θυμηθούμε ότι η Hall διατύπωνε αυτές τις απόψεις το 1914, όταν ακόμα η έρευνα, αλλά και τα έως τότε δεδομένα για την οικιστική των Σκοτεινών αιώνων, όχι μόνο στην Κρήτη αλλά και στην υπόλοιπη Ελλάδα, ήταν σε αρχικό στάδιο. Ελάχιστες θέσεις, αν όχι μόνο το Βρόκαστρο, ήταν γνωστές ανασκαφικά και δεν θα πρέπει να θεωρήσουμε περιέργη την γένεση της θεωρίας των αμινητικών ορεινών οικισμών στην Κρήτη σε μια εποχή που ολοένα και αποκαλύπτει ανασκαφικά τις διάφορες φάσεις εξέλιξης και τα πρώτα στοιχεία για την καταστροφή του Μινωικού κόσμου. Είναι μια πολύ πρώιμη εποχή για να τεθούν τυχόν σκέψεις για «συνέχεια κατοίκησης ή επιβίωση» σε μινωικές θέσεις όπως η Κνωσός ή η Φαιστός, και επομένως η αποκάλυψη της «καταστροφής» αυτών σε συνδιασμό με τις πρώτες ανακαλύψεις θέσεων των Σκοτεινών αιώνων σε ένα εντελώς διαφορετικό «δυσπρόσιτο» περιβάλλον ευνοεί την στήριξη της ιδέας της επιλογής αυτής για καθαρά αμυντικούς σκοπούς.

Σχεδόν ένα αιώνα μετά όμως η έρευνα βρίσκεται σε πολύ διαφορετικό στάδιο, και ο κατάλογος των οικισμών είναι πολύ μεγαλύτερος και ιδιαίτερα ανομοιόμορφος ως προς τα χαρακτηριστικά τους. Η άποψη της Hall βέβαια παραμένει, άλλωστε αποτέλεσε αργότερα και την άποψη αρκετών άλλων ερευνητών, παρόλα αυτά όμως δεν μπορούμε

<sup>44</sup> K. Nowicki 2000, 230.

<sup>45</sup> E. Hall, 1914, 81.

μετά τις αλλαγές και το πλήθος των δεδομένων να την χρησιμοποιούμε πλέον ως de facto επιχείρημα.

Ο Nowicki λοιπόν συμπληρώνει τον ισχυρισμό της Hall λέγοντας πως, όπως ακριβώς με τον Βρόκαστρο, αντίστοιχα και πολλοί άλλοι αμυντικοί οικισμοί χρησίμευαν παράλληλα ως καταφύγια και ως χώροι παρατήρησης για τις εκτάσεις που απλώνονταν γύρω και κάτω από τις ακροπόλεις αυτές<sup>46</sup>. Έτσι, ως παράγοντες για την επιλογή της θέσης ενός υπερασπίσμου οικισμού ο Nowicki παραθέτει επίσης το δεδομένο της καλής ορατότητας προς την θάλασσα, αλλά και την φυσική άμυνα του χώρου ιδιαίτερα από την πλευρά της θάλασσας. Στην κατηγορία αυτή εντάσσει θέσεις όπως το Καρφί, το οποίο προστατεύεται πολύ καλά από την Βόρεια πλευρά (την πλευρά της θάλασσας) και διάφορες άλλες θέσεις στο Λασίθι, καθώς πιστεύει πως η ένταξη των οικισμών στο οροπέδιο του Λασιθίου δηλώνει πως η ανάγκη άμυνας αυτών δεν προκλήθηκε από εσωτερικές διαφορές αλλά προέκυψε από έναν εχθρό που αναμενόταν έξω από το Λασίθι, από την κατεύθυνση της θάλασσας.<sup>47</sup>.

Στην συνέχεια αναγνωρίζει πως, αν και η τοπογραφική δυνατότητα υπεράσπισης είναι το βασικότερο στοιχείο επιλογής της θέσης, οι κάτοικοί της δεν ήταν δυνατόν να απομακρυνθούν από τις πηγές νερού και τις δυνατότητες καλλιεργήσιμης γής. Όσον αφορά το πρώτο θέμα, δηλαδή την δυνατότητα ύδρευσης, η απάντηση στα πλαίσια των «ερυμνών» οικισμών των Σκοτεινών αιώνων είναι ιδιαίτερα εύκολη. Πράγματι φαίνεται πως η πρόσβαση σε πηγές νερού δεν ήταν ένα από τα προβλήματα που είχαν να αντιμετωπίσουν, καθώς όλα σχεδόν τα παραδείγματα ορεινών οικισμών της περιόδου αυτής διαθέτουν άφθονες πηγές πόσιμου τρεχουμένου νερού. Τα κρητικά βουνά αφθονούν σε φυσικές πηγές νερού και όλοι σχεδόν οι οικισμοί στις θέσεις αυτές είχαν πρόσβαση σε μία ή περισσότερες πηγές μέσα σε λιγότερο από 5 έως 20 λεπτά με τα πόδια<sup>48</sup>. Το αναμφισβήτητο αυτό δεδομένο μπορεί κάλλιστα να χρησιμοποιηθεί ως επιχείρημα, είτε πρόκειται να στηρίξει την άποψη του αμυντικού χαρακτήρα των οικισμών αυτών, είτε απλά την άποψη του μη μεταναστευτικού /αμυντικού χαρακτήρα τους. Πιο περίπλοκη αντίθετα, γίνεται η κατάσταση στην περίπτωση θέσεων όπως το Μοναστηράκι Καταλύματα, η Άρβη Φορτέτσα, ή ο Κάτω Κάστελλος στο φαράγγι της Ζάκρου, καθώς η πρόσβαση σε πόσιμο νερό ήταν πολύ δυκολότερη, όχι λόγω απόστασης, αλλά λόγω διάταξης του χώρου. Στην περιπτώσεις αυτές η προμήθεια και μεταφορά του νερού προϋποθέτει κατάβαση σε απόκρυμνες πλευρές φαραγγιών ή άλλες αντίστοιχου μεγέθους δυσκολίες που μπορούν να επηρεάσουν σοβαρά την δυνατότητα μόνιμης και καθημερινής επιβίωσης στις θέσεις αυτές.

Ο επόμενος παράγοντας, αυτός της δυνατότητας πρόσβασης σε εκμεταλεύσιμη αγροτικά γή, συνιστά και τον παράγοντα πάνω στον οποίο έχει στηριχτεί η διάσταση των απόψεων σχετικά με τον χαρακτήρα των ορεινών οικισμών στην Κρήτη των Σκοτεινών αιώνων. Η περιοχή του Καβουσίου αποτέλεσε την έδρα της μελέτης του D. Haggis πάνω στο σταθερότυπο και την οικονομία των οικισμών των Σκοτεινών αιώνων, ο οποίος και εξέφρασε τις σημαντικότερες αντιρρήσεις απέναντι στο ερμηνευτικό σχήμα των υπερασπίσμων/μεταναστευτικών οικισμών<sup>49</sup>. Πάνω στο θέμα αυτό ο Nowicki

<sup>46</sup> K. Nowicki 2000, 230-31.

<sup>47</sup> K. Nowicki 2000, 231.

<sup>48</sup> K. Nowicki 2000, 232.

<sup>49</sup> D.C. Haggis 1992, και D.C. Haggis *JMA Vol. 6:2*, (1993), 131-174. Τις απόψεις του D. Haggis, οι οποίες σχολιάζονται στο αντίστοιχο κεφάλαιο για την περιοχή του Καβουσίου, ασπάζεται και η ομάδα των

υποστηρίζει, σε αντίθεση με τις απόψεις του Haggis, πως η παρουσία άφθονου νερού και καλής εκμεταλλεύσιμης γής γύρω από το Καβούσι, δεν εξηγεί το γιατί σε καμία άλλη χρονική στιγμή εκτός των Σκοτεινών αιώνων δεν επιλέχτηκε η ορεινή θέση για εγκατάσταση, αλλά οι χαμηλότερες και πιο προσβάσιμες θέσεις.<sup>50</sup>

Η απομάκρυνση από την παράλια ζώνη και τους πεδινούς χώρους σε χαμηλό υψόμετρο πρέπει να οδήγησε, σύμφωνα με τον Nowicki, σε πληθυσμιακή συγκέντρωση σε χώρους που προσέφεραν τις καλύτερες συνθήκες περιβάλλοντος σε συνδιασμό με τις καλύτερες πάντα δυνατότητες άμυνας. Πιστεύει πως η συγκέντρωση αυτή βοήθησε στην εξασφάλιση καλύτερης άμυνας καθώς οι κοινότητες μπορούσαν πιο εύκολα έτσι να οργανώσουν την άμυνά τους<sup>51</sup>. Ωστόσο το φαινόμενο αυτό, αν όντως αποδειχτεί να λαμβάνει χωρα σε κάποια μεγάλη κλίμακα, δεν είναι εντοπίσιμο μόνο στην Κρήτη. Όπως θα δούμε, αντίστοιχα φαινόμενα παρατηρούνται κατά τον 12<sup>ο</sup> αιώνα τόσο στην περίπτωση της Κύπρου, όπως συμβαίνει με το Κίτιο, όσο και σε μερικές περιπτώσεις οικισμών στην Πελοπόννησο (Ασίνη, Τίρυνθα, Μυκήνες και Άργος) και κατά την άποψη του P Åström το φαινόμενο αυτό αντιστοιχεί σε ένα είδος συνοικισμού<sup>52</sup>. Συνεπώς θα πρέπει να μελετήσουμε το ζήτημα αυτό περισσότερο, συμπεριλαμβάνοντας, εφόσον δεν συνιστά ένα μεμονωμένο «κρητικό» φαινόμενο, και τις παραμέτρους μιας ενδεχόμενης νέας πολιτικής οργάνωσης και μιας αλλαγής στο οικιστικό μοντέλο, εκτός από την πιθανότητα της άμυνας.

Εώς τώρα λοιπόν η γενική εικόνα που απορρέει από το μοντέλο του Nowicki για την οικιστική κατάσταση αμέσως μετά την κατάρρευση του Μινωικού οικιστικού συστήματος, διαγράφεται ως εξής: από την μια πλευρά παρουσιάζει την ερήμωση της παραθαλάσσιας ζώνης και από την άλλη πλευρά οι μετανάστες των θέσεων αυτών, οι οποίοι υπέφεραν από τις διαταραχές στην στροφή του 13<sup>οο</sup> αιώνα, οργανώνουν την άμυνά τους μέσα από νέους οικισμούς στα πλαίσια μεγαλύτερων πολιτικών ενοτήτων. Η επόμενη ακριβώς φάση, η οποία χρονολογικά τοποθετείται μεταξύ 1170-1150 π.Χ. αντιπροσωπεύεται από μια αύξηση του αριθμού των θέσεων την οποία ο Nowicki συνδιάζει και με μια αντίστοιχη πληθυσμιακή αύξηση<sup>53</sup>. Το γεγονός αυτό εξηγεί λόγω της αποτελεσματικότητας του συστήματος άμυνας που δημιουργήθηκε κατά την πρώτη φάση της εγκατάστασης στους ορεινούς οικισμούς. Την επέκταση του αριθμού των οικισμών και την πληθυσμιακή αυτή αύξηση ο Nowicki τοποθετεί χρονολογικά στα πλαίσια της πρώιμης και μέσης YM III Γ περιόδου, ενώ ο Haggis για το Καβούσι υποθέτει μια παρόμοια πληθυσμιακή και οικιστική εξάπλωση, αλλά την τοποθετεί νωρίτερα, στην YM III B-YMIII Γ και Υπομ.Μ εποχή<sup>54</sup>. Ο Nowicki υποστηρίζει επίσης πως το οικιστικό μοντέλο γίνεται πιο σύνθετο και πως οι θέσεις αποτελούνται από τον συνδιασμό «υψηλών αμυντικών ακροπόλεων» και «κατώτερων οικισμών» τοποθετημένων κοντά στην καλλιεργήσιμη γή ή τις πεδιάδες. Οι κάτοικοι, κατά την προσέγγιση του Nowicki, έπρεπε να συμβιβαστούν μεταξύ ασφάλειας και άνεσης, αν και γενικά πιστεύει πως οι συνθήκες δεν πρέπει να ήταν τόσο αντίξοες, όσο στην αρχή της εγκατάστασης στους ορεινούς χώρους καθώς αναγνωρίζει πως ένας μεγάλος αριθμός

«αμερικανών» ερευνητών της οικιστικής των Σκοτεινών αιώνων στην Κρήτη, μεταξύ των οποίων κυρίως οι M. Mook και W. Coulson.

<sup>50</sup> K. Nowicki 2000, 232.

<sup>51</sup> K. Nowicki 2000, 232.

<sup>52</sup> P Åström 1992, 27.

<sup>53</sup> Την ίδρυση των πρώτων μεταναστευτικών οικισμών τοποθετεί ο Nowicki μεταξύ 1200 και 1170-1150.

<sup>54</sup> D. Haggis 1993, 158.

«αμυντικών» θέσεων εξαπλώνεται εκτός των αμυντικών τους ορίων κατά την μέση της YM III Γ εποχής<sup>55</sup>. Ως αντίστοιχα ζεύγη τέτοιων οικισμών παρουσιάζει τις περιπτώσεις των θέσεων Ζάκρος Πάνω Κάστελλος/ Ζάκρος Ελληνικά, Ορεινό Καστρί/ Ορεινό Ελληνικά και Μοναστηράκι Καταλύματα/ Μοναστηράκι Χαλασμένο. Το ίδιο μοντέλο προτείνει και για τις δύο βασικές θέσεις στο Καβούσι, με το Κάστρο ως υπερασπίσιμη και πρωτότερη θέση και το Βρόντα (και πιθανώς τα Αζόρια) ως υστερότερη και λιγότερο υπερασπίσιμη.

Περνώντας στο θέμα της αρχιτεκτονικής διευθέτησης και της μελέτης της κοινωνικής οργάνωσης που προκύπτει μέσα από αυτήν, ο Nowicki θεωρεί το παράδειγμα του Καρφιού ως το πλέον κατάλληλο για τέτοιου είδους παρατηρήσεις, καθώς σημειώνει πως, παρά τον αριθμό των ανασκαφών σε ανάλογες θέσεις των Σκοτεινών αιώνων στην Κρήτη, το Καρφί παραμένει η πληρέστερη και μεγαλύτερη πηγή δεδομένων μας. Ως δευτερεύουσες πηγές θεωρεί τους ανεσκαμμένους χώρους στο Καβούσι και το Μοναστηράκι, χωρίς να περιλαμβάνει το Βρόκαστρο στην συζήτηση αυτή. Πράγματι ο όγκος των δεδομένων που διαθέτουμε από το Καρφί ευνοεί την συζήτηση τόσο γύρω από το θέμα της οικιστικής οργάνωσης και χρήσης του χώρου, όσο και γύρω από το ζήτημα της οικονομίας του οικισμού αυτού, οφείλουμε όμως να θυμόμαστε ότι η ανασκαφή στο Καρφί είναι ήδη αρκετά παλαιά και πως με βάση τις απόψεις του πρώτου και βασικού ερευνητή της, του J. D. S. Pedlebury, έγινε κάτω από το πρίσμα της έρευνας ενός «προσφυγικού» οικισμού<sup>56</sup>. Επίσης πρέπει να σημειωθεί ότι οικισμοί όπως το Μοναστηράκι Χαλασμένο δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι έχουν κάποιο ειδικό βάρος σε σχέση με άλλους ανεσκαμμένους ή ανασκαπτόμενους οικισμούς στην Κρήτη, πολύ περισσότερο μάλλον από τις δυνατότητες έρευνας που προσφέρει το Βρόκαστρο, μια θέση με εξίσου παλαιά ανασκαφικά δεδομένα, πλην όμως αρκετά επαρκή και «πλούσια». Για τον Nowicki ο χαρακτήρας του οικισμού στο Καρφί άλλαξε ριζικά μέσα στα διακόσια χρόνια της ύπαρξής του, καθώς πιστεύει πως εξελίχθηκε από ένα μεσαίου μεγέθους «προσφυγικό» οικισμό σε μεγάλη πόλη και τοπική πρωτεύουσα με την δική της εδαφική κυριαρχία και ένα αριθμό εξαρτημένων οικισμών και μεμονωμένων εγκαταστάσεων<sup>57</sup>. Την εικόνα της εξέλιξης/εξάπλωσης του Καρφιού οφείλουμε να εξετάσουμε όμως και εκτός του πλαισίου της «προσφυγικής θεωρίας».

Τέλος, έχοντας εξετάσει συνοπτικά τα ζητήματα της οικιστικής και κοινωνικής οργάνωσης και της σχέσης των ιερών και των νεκροταφείων με τους «μεταναστευτικούς» οικισμούς ο Nowicki στρέφεται στην μελέτη της τελευταίας χρονολογικά περιόδου που εξετάζει, η οποία χαρακτηρίζει την στροφή από την Πρωτογεωμετρική στην Πρώιμη Γεωμετρική περίοδο. Στην περίοδο αυτή, και συγκεκριμένα ήδη από την τελική φάση της YM III Γ περιόδου (ή αλλιώς της Υπομινωικής περιόδου) διαπιστώνει την εγκατάλειψη πολλών υπερασπίσιμων θέσεων των προηγούμενων περιόδων, ένα φαινόμενο το οποίο συνδέει με την εμφάνιση μιας νέας πολιτικής κατάστασης στο νησί. Η παρατήρηση της εγκατάλειψης των θέσεων αυτών αφορά κυρίως την ανατολική Κρήτη και όχι τόσο την κεντρική ή τη δυτική, στις οποίες άλλωστε περιοχές και το φαινόμενο των μεταναστευτικών οικισμών δεν ήταν τόσο πολύ εμφανές όσο στην ανατολική. Πράγματι η κατάσταση στην κεντρική Κρήτη, ή την Μεσσαρά για παράδειγμα, δεν «ταίριαζε» πολύ καλά εξαρχής με το μοντέλο των

<sup>55</sup> K. Nowicki 2000, 235-6.

<sup>56</sup> H. W and J. D. S. Pedlebury, M. B. Money-Coutts *BSA* 38, (1937-38), 57-148.

<sup>57</sup> K. Nowicki 2000, 238.

καταφυγιακών οικισμών, καθώς πολλές από τις θέσεις που εμφανίζονται εκεί κατά τους Σοτεινούς αιώνες, πρώτον προϋπάρχουν ήδη από τα YM III A-B χρόνια και δεν ιδρύονται επί τούτου στα YM III Γ χρόνια, και δεύτερον δεν βρίσκονται καθόλου σε απροσπέλαστα σημεία.

Την εγκατάλειψη του Καρφιού (το οποίο πλέον βάσει της εξέλιξής του δεν θεωρεί προσφυγικό οικισμό) ο Nowicki τοποθετεί, όντας σύμφωνος με τον Watrous, στα τέλη του 11<sup>ου</sup> αιώνα και στην αρχή του 10<sup>ου</sup> αιώνα π.Χ.<sup>58</sup>. Πιστεύει ακόμα πως η διαδικασία της εγκατάλειψης πρέπει να διήρκεσε περισσότερο από μια γενιά και μιλώντας με απόλυτους χρονολογικούς όρους, γύρω στο 1030 π.Χ. ή την λεγόμενη «μεταβατική» Υπομινωική/ Πρώιμη Πρωτογεωμετρική Περίοδο, από το 1000 έως το 970 π.Χ.<sup>59</sup> Την ίδια εικόνα εγκατάλειψης παρουσιάζει ο Nowicki και για τις υπόλοιπες «υπερασπίσιμες» θέσεις στο Λασίθι και το φαινόμενο αυτό της εγκατάλειψης, το οποίο βλέπει σε μια αρκετά μεγάλη κλίμακα, συνδέει με την εδαφική επέκταση άλλων θέσεων στην περιφέρεια των υπερασπίσιμων οικισμών. Την κατηγορία αυτή συνιστούν θέσεις όπως οι Αρκάδες, η Λύττος, ο Ανάβλωχος, η Δρήρος, η Λατώ, και άλλες θέσεις οι οποίες ιδρύονται κατά την αρχή ή την μέση της YM III Γ περιόδου εκτός των ορέων του Λασιθίου, πάνω από μεγάλες πεδιάδες ή κοιλάδες<sup>60</sup>. Ο Nowicki θεωρεί λογική την σύνδεση μεταξύ των δύο αυτών φαινομένων, ωστόσο η σύνδεση μεταξύ της εγκατάλειψης των πρώτων και της ίδρυσης των δεύτερων δεν επιβεβαιώνεται από τα αρχαιολογικά δεδομένα σε όλες τις περιπτώσεις. Ο Nowicki στηρίζει τον ισχυρισμό του σε τοπογραφικές και χρονολογικές συναρτήσεις μεταξύ των δύο περιπτώσεων και δημιουργεί «ζεύγη» υπερασπίσιμων θέσεων οι οποίες εγκαταλείπονται και νέων οικισμών στους οποίους οι κάτοικοι των προηγουμένων εγκαθίστανται. Κριτήρια για την επιλογή των νέων θέσεων θεωρεί την ευνοϊκότερη θέση τους σε σχέση με την καλλιεργήσιμη γή, τις πηγές νερού και τους υπόλοιπους φυσικούς χώρους.

Είναι προφανές, ότι τόσο στην ερμηνεία της μετακίνησης από τους τειχισμένους οικισμούς στους υπερασπίσιμους/ορεινούς, όσο και στην ερμηνεία της μετακίνησης από τους υπερασπίσιμους στους οικισμούς μετά την YM III Γ εποχή, ο Nowicki χρησιμοποιεί το ίδιο σύστημα αναλογίας, συνδυάζοντας ζεύγη οικισμών με μοναδικά κριτήρια την χρονολογική ακολουθία και την τοπογραφική συνάφεια/ομοιότητα.

Πάντως η αμυντική διάσταση ή καλύτερα αιτία της δημιουργίας ενός νέου οικιστικού μοντέλου δεν είναι απούσα στην ανάλυση του Nowicki, ούτε σε ό,τι αφορά το Πρωτογεωμετρικό μοντέλο οικιστικής. Το νέο μοντέλο οικιστικής θεωρεί εξίσου αμυντικό με αυτό της YM III Γ περιόδου με την διαφορά ότι οι κάτοικοι στο Λασίθι αντιμετωπίζουν ένα διαφορετικό κίνδυνο τώρα. Πιστεύει λοιπόν πως «στα τέλη της YM III Γ ή Υπομινωικής περιόδου, ο εχθρός ήταν σταθερά υπαρκτός στα όρια της επικράτειας του Λασιθίου και πως συνεπώς ήταν αναγκαία η συγκέντρωση του πληθυσμού από διαφορετικές θέσεις για να ιδρυθεί μια νέα «πόλη» ικανή να αντισταθεί στην ισχύ του εχθρού. Η πόλη στην κορυφή της Πάπουρας ήταν το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας.»<sup>61</sup>.

Τέλος, ο Nowicki εφαρμόζει το μοντέλο ανάλυσής του και στην περίπτωση της Δυτικής Κρήτης, όπου διακρίνει τις τρείς διαφορετικές φάσεις ή μοντέλα οικιστικής

<sup>58</sup> L.V. Watrous 1980, 282, K. Nowicki 2000, 243.

<sup>59</sup> J. N. Colstream H. W. Catling 1996, 410.

<sup>60</sup> K. Nowicki 2000, 241-42.

<sup>61</sup> K. Nowicki 2000, 245.

οργάνωσης που παρουσίασε για την ανατολική Κρήτη: Πρώτον, την ύπαρξη και συνέχεια των υπερασπίσμων θέσεων κατά την YM III Γ περίοδο, καθώς και την σημαντική ανάπτυξή τους κατά την Πρωτογεωμετρική περίοδο, δεύτερον, την μετακίνηση από τις «πολύ υπερασπίσμες» θέσεις σε θέσεις «τύπου ακρόπολης» και τρίτον την εγκατάλειψη ορισμένων από τους ορεινούς/ αμυντικούς οικισμούς.

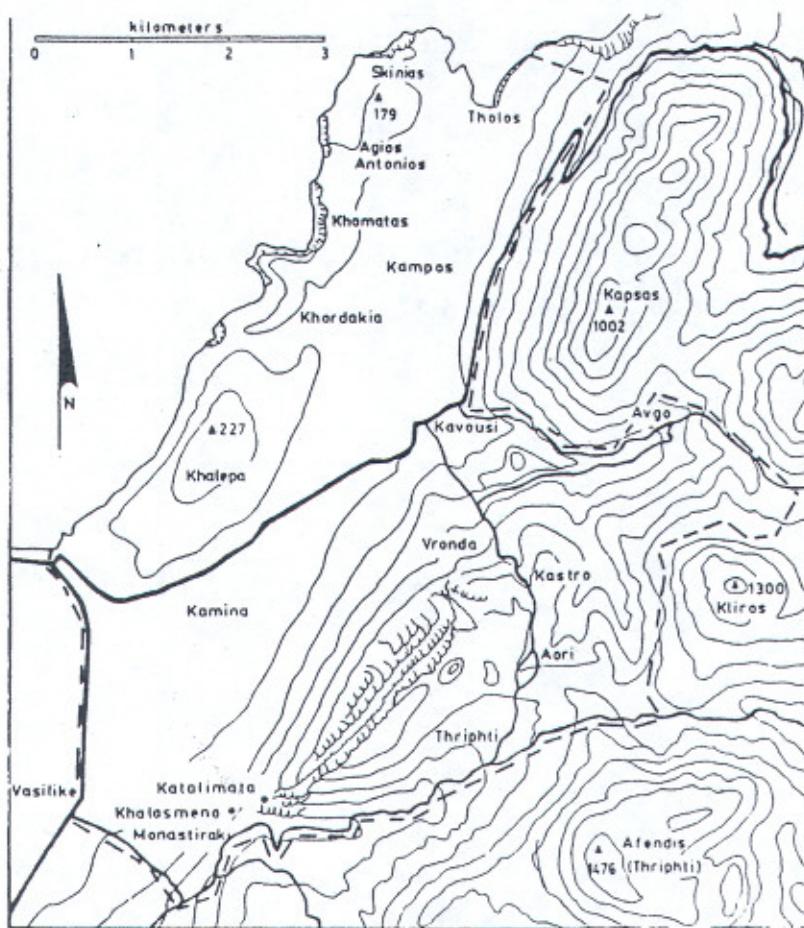
## **II. ΜΙΑ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ**

### **Α. Η ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟ ΚΑΒΟΥΣΙ ΚΑΙ Η ΧΡΗΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΛΟΓΙΑΣ.**

Για τον D. Haggis η μελέτη των Σκοτεινών αιώνων στην Ελλάδα έχει στερηθεί δύο βασικούς παράγντες, την στρωματογραφημένη έρευνα των ανεσκαμμένων οικισμών και την εκτεταμμένη συστηματική επιφανειακή έρευνα, δύο στοιχεία τα οποία θεωρεί ως απαραίτητη βάση για τη ερμηνεία των φαινομένων της εποχής. Η ευρύτερη περιοχή του Καβουσίου στην Ανατολική Κρήτη αποτελεί ένα περιβάλλον ιδιαίτερα πλούσιο σε δεδομένα των Σκοτεινών χρόνων με το ιδιαίτερο πλεονέκτημα ότι έχει τύχει και συστηματικής επιφανειακής έρευνας και πρόσφατης ανασκαφικής έρευνας. Ο Haggis επιχείρησε, μετά την ολοκλήρωση της επιφανειακής έρευνας στην περιοχή του Καβουσίου, να μελετήσει συγκριτικά τα «παραδοσιακά» (προ του 2<sup>ου</sup> Παγκοσμίου Πολέμου) μοντέλα οικιστικής οργάνωσης και το μοντέλο οικιστικής οργάνωσης που προτείνει για την περίοδο των Σκοτεινών αιώνων στην περιοχή<sup>62</sup>. Η σύγκριση αυτή φανερώνει κατά την άποψή του την ομοιότητα των δύο οικιστικών συστημάτων στην ίδια περιοχή και αποκαλύπτει, ότι η περιορισμένη αγροτικά εκμεταλλεύσιμη γη και οι εξίσου περιορισμένες παροχές νερού, όπως και η κατακερματισμένη τοπογραφία του χώρου, αποτελούν τοπικές μεταβλητές που έχουν επηρεάσει την «περιφερειακή» ταυτότητα των οικισμών, τόσο στην περίπτωση των παραδοσιακών οικισμών όσο και στην περίπτωση των οικισμών των Σκοτεινών αιώνων. Επιπλέον, τα συμπεράσματα του Haggis έχουν εκφραστεί μέσα στα πλαίσια της σημασίας μιας ευρείας χωροταξικής ανάλυσης και μέσα στα πλαίσια της εξέτασης της τοπογραφίας και του τοπικού περιβάλλοντος με σκοπό τον προσδιορισμό της πολιτισμικής ταυτότητας / διαφορετικότητας και των κοινωνικών συστημάτων στους Σκοτεινούς αιώνες στην Κρήτη<sup>63</sup>. Η κατανόησή μας γύρω από τους ελληνικούς Σκοτεινούς αιώνες έχει κατά καιρούς επιβαρυνθεί από προβλήματα χρονολογικής κατάταξης της κεραμικής ή από την έλλειψη δεδομένων από τους ανεσκαμμένους οικισμούς, δεδομένα τα οποία μπορούν να

<sup>62</sup> D. Haggis, JMA (1993), 131-173.

<sup>63</sup> D. Haggis, JMA (1993), 131.



Η ζώνη της επιφανειακής έρευνας του D. C. Haggis στο Καβούσι  
(D. C. Haggis JMA 6/2, 1993, p. 136, fig.2).



Τα τρία οικιστικά σύνολα των Σκοτεινών αιώνων στο Καβούσι, (1) Καβούσι, (2) Αβγό, (3) Μοναστηράκι (D. C. Haggis JMA 6/2, 1993, p. 146, fig.5).

χρησιμοποιηθούν στην ανασύσταση της ιστορίας της περιόδου. Τόσο οι κριτικές επισκοπήσεις των ανασκαφικών και επιφανειακών δεδομένων, όσο και οι ειδικές αναλύσεις των τάσεων/φαινομένων της εποχής στο πεδίο το ίδιο, φανέρωσαν τον έντονο «περιφερειακό» χαρακτήρα και την διαφορετικότητα στο επίπεδο του υλικού πολιτισμού, καθώς και τις δυσκολίες στην ερμηνεία αυτών. Η έρευνα της περιόδου αυτής έχει πολλές φορές κυριαρχηθεί από ιστορικές γενικεύσεις που αφορούν την κατάρρευση των συστημάτων πολιτισμού της εποχής του Χαλκού, το ζήτημα της Δωρικής εισβολής και τις ιστορικές αιτίες των αλλαγών στο πεδίο της οικιστικής της πρώιμης φάσης της περιόδου των Σκοτεινών αιώνων, το ζήτημα της «ομηρικής κοινωνίας» ή και ακόμα την συζήτηση γύρω από την προέλευση της «πόλης».

Τα τελευταία χρόνια όμως αυτές οι αναζητήσεις συνοδεύονται ή έχουν συνδυαστεί με εντατικές έρευνες σε συγκεκριμένα πεδία της αρχαιολογικής μαρτυρίας στο επίπεδο της «περιφέρειας». Τέτοια παραδείγματα αποτελούν οι μελέτες των ταφικών συγκεντρώσεων με σκοπό την εξαγωγή «κοινωνικών συμπερασμάτων», η αξιολόγηση οικιστικών σταθερότυπων και περιβάλλοντος, ή η επανεξέταση της κεραμικής χρονολόγησης. Πλέον δημιουργούνται υποθέσεις και μοντέλα ανάλυσης, που προσπαθούν να ερμηνεύσουν τι ήταν ο πολιτισμός των Σκοτεινών αιώνων σε όλη την διάρκειά του, αλλά και να διαγράψουν ιστορικές υποθέσεις για τα γεγονότα μεταξύ 12<sup>ου</sup> και 10<sup>ου</sup> π.Χ. αιώνα.

Οι πρώιμοι Σκοτεινοί αιώνες στην Κρήτη είναι μια μακρά περίοδος, η οποία ξεκινά με σημαντικές αλλαγές στο αρχαιολογικό υλικό. Οι πρώιμες φάσεις αυτής της περιόδου αναπαριστούν ένα κενό ή μία ασυνέχεια με το τέλος της εποχής του Χαλκού. Ο A. Snodgrass εξέφρασε το πρόβλημα αυτό λέγοντας ότι «η αδυναμία της προσέγγισης (της περιόδου των Σκοτεινών αιώνων) μέσα από το πρίσμα του τέλους ή της κατάρρευσης του συστήματος της εποχής του Χαλκού, έγκειται στο ότι μπορεί να φωτίσει μόνο την αρχή της Πρώιμης εποχής του Σιδήρου και όχι το φαινόμενο αυτό στην διάρκειά του»<sup>64</sup>.

Στο Καβούσι δεδομένα υπάρχουν από ολόκληρη την διάρκεια της περιόδου (1200-700 π.χ.) και είναι ποσοτικά ικανά, ώστε να επιτρέπουν αξιολόγηση ολόκληρου του φαινομένου εγκατοίκησης στις συνθήκες της πρώιμης εποχής του Σιδήρου. Επίσης ο στόχος κατά την συστηματική επιφανειακή αλλά και την ανασκαφική έρευνα της περιοχής δεν ήταν να δωθεί μια ιστορική απάντηση στο ζήτημα της δημιουργίας των οικισμών των Σκοτεινών αιώνων, ούτε στις αλλαγές που οδήγησαν στην δημιουργία του φαινομένου της πόλης. Ο σκοπός της έρευνας ήταν να περιγραφούν και στην συνέχεια να αναλυθούν τα χαρακτηριστικά των οικισμών των Σκοτεινών αιώνων μέσα στα πλαίσια του συγκεκριμένου πεδίου και καθ'όλη την διάρκεια της περιόδου.<sup>65</sup> Ο Haggis αναγνωρίζει ένα σύνολο ειδικών παραγόντων στα αρχαιολογικά δεδομένα στην περιφέρεια του Καβουσίου τα οποία και είναι χαρακτηριστικά της Πρώιμης εποχής του Σιδήρου στην Κρήτη: πληθυσμιακή αύξηση, διασκορπισμός των οικισμών, συλλογικοί οικογενειακοί τάφοι ή τάφοι του γένουνς και ποικιλία ταφών, αυτάρκεις αγροτικές κοινότητες και «περιφερειακή συνέχεια» από την YM III Γ ως και την Αρχαϊκή εποχή. Η εικόνα που προκύπτει από τα δεδομένα αυτά αφορά σταθερά και αυτόνομα οικιστικά σύνολα που συγκεντρώνονταν στα επαρκή σε νερό και αγροτικά παραγωγικά εδάφη των βουνών της Τρύφης και του Καβουσίου. Σε έντονη αντίθεση με τα δεδομένα της

<sup>64</sup> A. Snodgrass 1987, 184-188.

<sup>65</sup> D. Haggis, JMA (1993), 133.

Πρώιμης εποχής του Σιδήρου σε άλλες περιοχές στον ευρύτερο Αιγαϊκό χώρο, η αύξηση σε πληθυσμό και σε μέγεθος των οικισμών, η σταθερότητα στη διαχείρηση των (αγροτικών) πόρων, καθώς και η συνέχεια στη χρήση των οικισμών και των νεκροταφείων στην περιοχή, δηλώνουν μια σταθερή διαμονή στο ορεινό και ποικιλόμορφο περιβάλλον του Καβουσίου για 5 αιώνες (1200-700 π.χ.). Το επιχείρημα και κατ' επέκταση η μεθοδολογία του Haggis μπορεί να αναλυθεί ως εξής: σκοπός αρχικά είναι να εξερευνήθουν οι τοπογραφικές και περιβαλλοντικές διαστάσεις της περιοχής, έτσι ώστε να διαφανεί το «οικιστικό σύστημα των Σκοτεινών αιώνων» το οποίο να μπορεί να συμπεριλάβει μια ευρεία βάση δεδομένων από απομονωμένα ανασκαφικά δείγματα. Η πολιτισμική συνέχεια ή ασυνέχεια πρέπει να εξεταστεί πρώτα σε τοπικό/περιφερειακό επίπεδο, πριν να επιχειρήσουμε την ανασύσταση ενός κοινωνικού συστήματος, μιας πολιτισμικής άλλαγής ή ασυνέχειας μέσα από τα δεδομένα μεμονωμένων ανασκαφικών συγκεντρώσεων ή μεμονωμένων κτιριακών δομών<sup>66</sup>. Το πλεονέκτημα της συγκέντρωσης των «τεχνικών» και λειτουργικών λεπτομερειών του χωροταξικού μοντέλου έγκειται στο ότι, ένας αριθμός περιβαλλοντικών μεταβλητών καθώς και μιας μεγάλης κλίμακας αρχαιολογικά δεδομένα εντάσσονται σε ένα συνεκτικό ιστό, δημιουργώντας ένα μοντέλο ικανό να εξηγήσει πολλές πτυχές της αναζήτησης. Με τον τρόπο αυτό η μελέτη των τοπικών μοντέλων οικιστικής μπορεί να χρησιμεύσει και ως μια βάση επεξήγησης/ερμηνείας της μεγάλης διαφορετικότητας στον υλικό πολιτισμό και των ποικίλων υποθέσεων κοινωνικής οργάνωσης της περιόδου. Οι παρατηρήσεις του D. Haggis πάνω στο οικιστικό μοντέλο των Σκοτεινών αιώνων στο Καβούσι έγιναν μέσα στο πλαίσιο του παραδοσιακού αγροτικού/κτηνοτροφικού περιβάλλοντος της περιοχής με τη χρήση της συστηματικής αναλογίας. Μέσα από την έρευνα αυτή προτάθηκε πως παραδοσιακά (προ του 2<sup>ου</sup> Παγκοσμίου Πολέμου) μοντέλα οικιστικής οργάνωσης και μοντέλα των Σκοτεινών αιώνων παρουσιάζουν αναλογία ως προς την χρήση/εκμετάλλευση των τοπικών διαθέσιμων πόρων και της τοπογραφίας. Η αναλογία αποτελεί ένα χρήσιμο εργαλείο στην αρχαιολογική διερεύνηση. Σε ελάχιστα πεδία ανασκαφών δώμας στην Ελλάδα οι αρχαιολόγοι κάνουν χρήση των δεδομένων των σύγχρονων/παραδοσιακών οικισμών για τους σκοπούς της δημιουργίας υποθέσεων πάνω σε παρελθόντα πολιτισμικά συστήματα. Ωστόσο, συχνά αρχαιολόγοι του Αιγαϊκού πεδίου κάνουν χρήση ασυνείδητων αναλογιών, ερμηνευτικών ή συγκεντρωτικών, με σύγχρονες αγροτικές οικιστικές δομές, χωρίς αυτό να προϋποθέτει κατ' ανάγκη την εφαρμογή ενός συγκεκριμένου μοντέλου έρευνας ή ανάλυσης<sup>67</sup>.

Η ανάλυση του Haggis έδωσε ένα σύνολο μικρών οικιστικών συνόλων (*hamlets*) ως εναπομείναντα στοιχεία ενός παραδοσιακού συστήματος δορυφορικών κοινοτήτων (*satellite communities*) οι οποίες αποτελούσαν τα βασικά οικιστικά κύταρα με μόνιμες πρακτικές διαβίωσης. Κάθε οικιστικό σύνολο (*hamlet*) περιελάμβανε 10-24 αρχιτεκτονικές δομές και πληθυσμό από 20 έως 100 κατοίκους με μεγάλες αποκλίσεις από οικισμό σε οικισμό. Από την εικόνα που προκύπτει φαίνεται πως τρία ή περισσότερα οικιστικά σύνολα (*hamlets*) συγκροτούν ένα ευρύτερο σύνολο (*cluster*) το οποίο αντιστοιχεί ή ελέγχει ένα πεδίο καλλιεργήσιμης γής και μια τουλάχιστον φυσική πηγή

<sup>66</sup> D. Haggis, JMA (1993), 134-5.

<sup>67</sup> Σε αντίθεση με αυτό το φαινόμενο, η έρευνα του D. Haggis στηρίχθηκε στην συστηματική καταγραφή των εγκαταλελευμένων παραδοσιακών δομών στην περιοχή του Αβγού στο Καβούσι, στην συνέχεια την ανάλυση του συνολικού παραδοσιακού οικιστικού συστήματος, ώστε να προσδιοριστεί η λειτουργία του δεδομένων των περιορισμάτων του τοπικού περιβάλλοντος.

νερού<sup>68</sup>. Αν και δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια άμεση αντιστοιχία μεταξύ ενός οικιστικού συνόλου και γενεαλογικού συνόλου, ωστόσο τα μικρότερα σύνολα αντιστοιχούν σε μια διευρυμένη οικογένεια.

Η τοπογραφία, οι δυνατότητες καλλιέργειας και η πρόσβαση στους φυσικούς πόρους (νερό, σημεία εξόρυξης πηλού κτλ.) συνιστούν τους βασικούς παράγοντες διαμόρφωσης του οικιστικού μοντέλου. Τα οικιστικά σύνολα είναι τοποθετημένα ώστε να έχουν εύκολη πρόσβαση στην γη και την προμήθεια νερού, ενώ παράλληλα οι διαμορφώσεις του πεδίου υπαγορεύουν το μέγεθος και τον προσανατολισμό τους. Τοποθετούνται πάνω σε βραχώδη πεδία ή σε νησίδες μη εκμεταλλεύσιμων εδαφών, με τρόπο ώστε να περιορίζεται όσο το δυνατόν η σπατάλη των λιγοστών αγροτικά εκμεταλλεύσιμων εδαφών<sup>69</sup>. Συγκεντρωτικά, η έρευνα απέδωσε τα εξής χαρακτηριστικά σε κάθε ένα από τα clusters που εμφανίστηκαν στην περιοχή: κάθε cluster καταλαμβάνει μια τοπογραφικά απομονωμένη και διακριτή περιοχή και είναι οικονομικά ανεξάρτητο από τα άλλα σύνολα και ελέγχει την δική του πρόσβαση σε αρώσιμη ή κτηνοτροφική γη και φυσικά σε παροχή νερού. Αντιθέτως τα μικρότερα σύνολα (hamlets) στα πλαίσια ενός cluster είναι οικονομικά και κοινωνικά αλληλοεξαρτώμενα. Τέλος ο κοινωνικός σύνδεσμος μεταξύ κάθε μικρού συνόλου αρχικά ίσως να ήταν η διευρυμένη οικογένεια, αλλά παρά το ότι οι δεσμοί μεταξύ ενός cluster μπορεί να είναι οικογενειακοί, η κατοχή της γής βασίζεται στην οικιστική μονάδα (το σπίτι) και όχι στο οικιστικό σύνολο<sup>70</sup>.

Στην περιοχή Τρύφτης-Καβουσίου οι καλλιεργήσιμες αναβαθμίδες και οι ορεινές γαίες (από 400 έως 800 μέτρα υψόμετρο) είναι μείγματα φυλλιτών και φυλλίτες με terra rossa, δηλαδή πετρώματα που διατηρούν περισσότερη (ζωτικής σημασίας για την καλλιέργεια) υγρασία από ό,τι η πετρώδης terra rossa του Κάμπου. Πριν τα εγγειοβελτιωτικά προγράμματα των δεκαετιών 1950-60 η πεδιάδα του Κάμπου ήταν η φτωχότερη αγροτικά γη στην περιοχή και η αξία της ελαττωνόταν ακόμα περισσότερο κατά την διάρκεια των ετών με δυνατά ποσοστά βροχόπτωσης. Η ίδια η H. Boyd, όταν επισκέφτηκε το Καβούσι στις αρχές του αιώνα, σημείωσε την εγκατάλειψη των πεδιάδων του Κάμπου και Θόλου και την αντίθεσή τους με τις ανθηρές καλλιέργειες σιτηρών στις ορεινές αναβαθμίδες<sup>71</sup>.

Το οικιστικό μοντέλο επομένως δηλώνει ένα σαφή προσανατολισμό των οικιστικών δομών προς τις ορεινές αναβαθμίδες με σκοπό την καλλιέργεια σιτηρών και την εύκολη/γρήγορη πρόσβαση στο νερό και στους χώρους κτηνοτροφικής εκμετάλευσης. Η αιτία της αλλαγής από το μοντέλο των ορεινών clusters στο κεντρικό σύγχρονο οικισμό στο Καβούσι ήταν οικονομικής φύσης και σηματοδότησε την αλλαγή από την «οικιακή» αγροτική οικονομία στην οικονομία της αγοράς και διακίνησης. Βέβαια η παρατήρηση αυτή δεν είναι αρκετή για να στηρίξει το επιχείρημα, πως ένα μόνο οικονομικό ή κοινωνικό γεγονός ευθύνεται για την αλλαγές τόσο στο μοντέλο των οικισμών των Σκοτεινών αιώνων, όσο και στο μοντέλο των παραδοσιακών οικισμών στο Καβούσι. Ωστόσο οφείλουμε να παραδεχτούμε πως η κυνητήρια δύναμη για την δημιουργία και μακρά διάρκεια ζωής των οικισμών στο Καβούσι των Σκοτεινών αιώνων συνδέεται άμεσα με την έννοια της κοινότητας, όπως αυτή διαμορφώνεται βάσει των αναγκών/δεδομένων του φυσικού περιβάλλοντος και, δεύτερον, από την απουσία του

<sup>68</sup> D. Haggis, JMA (1993), 138-9.

<sup>69</sup> D. Haggis, JMA (1993), 139.

<sup>70</sup> D. Haggis, JMA (1993), 140.

<sup>71</sup> H. Boyd 1904, 10-13.

συγκεντρωτικού συστήματος και της οικονομίας της διακίνησης της προηγούμενης εποχής του Χαλκού. Πράγματι, διαφοροποίηση από το μοντέλο των “clusters” είναι εμφανής κυρίως στην Νεοανακτορική περίοδο, αλλά και στα Κλασικά και Ρωμαϊκά χρόνια, όταν τα συστήματα της οικονομίας εννοούν την μεγάλης κλίμακας υπερπαραγωγή και το εξαγωγικό εμπόριο στα πλαίσια μιας σύνθετης πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης<sup>72</sup>.

Ο I. Morris εξετάζοντας το ζήτημα της χρήσης της αρχαιολογικής αναλογίας κάνει την ακόλουθη παρατήρηση: «Κάθε αρχαιολογική ερμηνεία οφείλει να είναι αναλογική. Οι καλύτερες όμως αναλογίες είναι αυτές τις οποίες ο Ian Hodder ονομάζει ‘σχεσιακές’» (relational)<sup>73</sup>, όπου υπάρχουν τόσες πολλές ομοιότητες μεταξύ των συνολικών πλαισίων τα οποία συγκρίνονται ή μεταξύ των αρχαιολογικών δεδομένων και ενός γενικού εθνολογικού μοντέλου το οποίο μπορούμε να εξάγουμε/συμπεράνουμε μέσα από μια εθνογραφική ή ιστορική σύγκριση σε μια αρχαιολογική υπόθεση»<sup>74</sup>. Κατά συνέπεια η εγγύτητα στο χρόνο, το χώρο ή την μορφή και τυπολογία (αντίστοιχα και την τεχνολογική ομοιότητα), πεδία τα οποία ήταν πάντα κριτήρια για μια καλή αρχαιολογική αναλογία, αλλά συχνά στα πεδία της αρχαιολογικής ερμηνείας εξετάζονται μεμονωμένα ή ως ξεχωριστοί παράγοντες, οφείλουν να ερευνώνται συνολικά και όχι απομονωτικά, αλλά και να εφαρμόζονται πάνω στο σύνολο των δεδομένων (context) και όχι σε μια κατηγορία αυτού του συνόλου, δηλαδή αποκλειστικά και μόνο στην κεραμική, την λιθοτεχνία ή την αρχιτεκτονική δομή.

<sup>72</sup> D. Haggis, JMA (1993), 143.

<sup>73</sup> I. Hodder, 1982, 11-27.

<sup>74</sup> I. Morris 199 , 6.

## **Β. ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΜΟΝΤΕΛΟΥ ΤΩΝ ΣΚΟΤΕΙΝΩΝ ΑΙΩΝΩΝ ΣΤΟ ΚΑΒΟΥΣΙ.**

Σύμφωνα με τον D. Haggis το οικιστικό μοντέλο της ευρύτερης περιοχής του Καβουσίου από την YM III Γ έως την Πρωτογεωμετρική εποχή, καταδεικνύει τόσο μια αύξηση σε αριθμό θέσεων, όσο, και αυτό είναι και το σημαντικότερο, μια αύξηση του μεγέθους των παραπάνω θέσεων. Οι δύο βασικοί YM III Α-Β οικισμοί στην περιοχή, Καβουσί και Κορδάκια, εγκαταλείπονται στο τέλος της YM III Β περιόδου, αλλά με την έναρξη της YM III Γ μια σημαντική αύξηση στον αριθμό των θέσεων εγκατάστασης εμφανίζεται σε συνδιασμό με μια τάση συγκέντρωσης του πληθυσμού. Παράλληλα οι μεγάλες αυτές YM III Γ θέσεις βρίσκονται διασκορπισμένες κοντά στις λιγοστές θέσεις αρώσιμης γης και τις μόνιμες πηγές νερού.

Στη συνέχεια οι οικισμοί φαίνεται να διαμορφώνουν τρείς τοπογραφικά διακριτές ομάδες, κάθε μια από τις οποίες καταλαμβάνει ένα ξεχωριστό αγροτικό περιβάλλον. Το πρώτο σύνολο, το Καβούσι cluster, βρίσκεται νότια από το ομώνυμο σύγχρονο χωριό και αποτελείται από τέσσερις οικισμούς, το Βρόντα, τα Αζόρια, το Κάστρο και την Παναγία Σκαλή, καθώς και τα νεκροταφεία στους Χονδροβόλακες, στο Βρόντα στη Σκάλα και στο Σκουριασμένο. Το cluster του Αβγού αποτελείται από δύο θέσεις οικισμών, στις Μέλισσες και την Τράπεζα, ενώ τέλος το σύνολο (cluster) στο Μοναστηράκι αποτελείται από τις θέσεις Χαλασμένο και Καταλύματα στην χαράδρα του Χα.

Από τα τρία αυτά σύνολα, πιο ολοκληρωμένο και καλύτερα ερευνημένο είναι το σύνολο του Καβουσίου. Η τοπογραφία του είναι τέτοια που το απομονώνει από το σύνολο του Αβγού στα Ανατολικά και από το Μοναστηράκι στα Νότια, ενώ επίσης είναι πιθανό κάθε σύνολο να ήταν αύταρκες. Οι οικισμοί στο σύνολο αυτό εκμεταλλεύονταν την ίδια περιοχή, ενώ κάθε θέση μέσα στο ίδιο σύνολο ήταν αλληλοεξαρτώμενη από τις υπόλοιπες, καθώς μοιράζονταν τις ίδιες γαίες και πηγές νερού. Οι θέσεις αυτές τέλος επικοινωνούσαν μέσω φυσικών δρόμων/περασμάτων τα οποία πάλι υπαγορεύονταν από την τοπογραφία.

Ο ίδιος ο Nowicki, αν και μέσα στα πλαίσια της μελέτης του γύρω από την τοπογραφία των «μεταναστευτικών» οικισμών των Σκοτεινών αιώνων στην Κρήτη, αναγνωρίζει πως οι θέσεις της Πρώιμης εποχής του Σιδήρου βρίσκονται σχεδόν πάντα σε απόσταση αναπνοής από τα καλλιεργήσιμα εδάφη και τις μόνιμες πηγές νερού<sup>75</sup>. Οι αγροτικοί και κτηνοτροφικοί χώροι που στήριζαν την οικονομία των θέσεων αυτών είναι οι ορεινές πεδιάδες νότια του οικιστικού συνόλου, μεταξύ Βρόντα και Τρύφτης, οι πλαγιές μεταξύ Βρόντα και Κάστρου και οι αναβαθμίδες δυτικά από τα Αζόρια. Υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις που υποστηρίζουν, πως οι αναβαθμίδες του συνόλου του Καβουσίου έμειναν σταθερές σε χρήση κατά την διάρκεια της εποχής του Χαλκού<sup>76</sup>. Η βασική μόνιμη πηγή ύδρευσης βρίσκεται κοντά στο Βρόντα, φαίνεται όμως πως υπήρχαν και άλλες, ανενεργές τώρα, πηγές στην βάση του ορεινού όγκου της Πάπουρας μεταξύ Βρόντα και Κάστρου.<sup>77</sup>

Και οι τέσσερις θέσεις στο σύνολο του Καβουσίου κατοικούνταν σταθερά από την YM III Γ έως και την Πρωτογεωμετρική, ενώ ο Βρόντας παρέχει μια ολοκληρωμένη εικόνα ενός από αυτούς τους οικισμούς. Στο Βρόντα η κύρια περίοδος χρήσης είναι η YM III Γ με λιγοστές ενδείξεις στην Πρωτογεωμετρική, ενώ το Κάστρο, αν και «ανακανίσθηκε» ολοκληρωτικά κατά την Ύστερη Γεωμετρική και Ανατολίζουσα περίοδο, διατηρεί σημαντικές ενδείξεις από όλες τις φάσεις των Σκοτεινών αιώνων<sup>78</sup>. Στις υπόλοιπες δύο θέσεις, Αζόρια και Παναγιά, τα αποτελέσματα των επιφανειακών ερευνών έδειξαν μια συνεχή εγκατάσταση από τα YM III Γ έως τα Γεωμετρικά-Αρχαϊκά χρόνια, ενώ αντίστοιχες ενδείξεις είχε δώσει και η H. Boyd στα ημερολόγια των ανασκαφών της κάνοντας αναφορά για «Μυκηναϊκή, Υπο-Μυκηναϊκή και Πρώιμη Γεωμετρική κεραμική»<sup>79</sup>. Και οι τέσσερις θέσεις συνυπάρχουν κατά την YM III Γ-Πρωτογεωμετρική εποχή και, ενώ τα Αζόρια, το Κάστρο και η Παναγιά συνεχίζουν στην Γεωμετρική και Ανατολίζουσα περίοδο, ο Βρόντας εγκαταλείπεται και χρησιμοποιείται πλέον ως νεκροταφείο.

Η συνέχεια και σταθερότητα της οικιστικής στο σύνολο του Καβουσίου έχει υποστηριχθεί και μέσω της μελέτης των ζωικών καταλοίπων των ανασκαφών από το Βρόντα και το Κάστρο. Σύμφωνα με τους φορείς της έρευνας αυτής, η ύπαρξη του μεγάλου αριθμού αιγυοπροβάτων που έδειξε η μελέτη των καταλοίπων, αντιστοιχεί σε ένα μη εύκολα μετακινούμενο, άρα σταθερό, κτηνοτροφικό πληθυσμό και δεν επιβεβαιώνει υποθέσεις νομαδισμού και μετακινήσεων μεγάλης κλίμακας<sup>80</sup>.

Τέλος, τα σύνολα των νεκροταφείων, όπως αυτά συνδέονται με τις θέσεις κατοίκησης, «υποστηρίζουν» το μοντέλο οικιστικής οργάνωσης και την συνέχεια της εγκατάστασης στην ευρύτερη περιοχή. Οι θολωτοί τάφοι στις θέσεις Αλόνι, Πλάι του Κάστρου και Σκουριασμένος, ενώ αναπαριστούν διάφορες χρονολογικές φάσεις, αντικατοπτρίζουν τις ίδιες περιόδους χρήσης με τον οικισμό του Κάστρου. YM III Γ/Υπομινωικοί, Πρωτογεωμετρικοί και Γεωμετρικοί θολωτοί τάφοι βρίσκονται σε κοντινή απόσταση στο Κάστρο και στον Βρόντα. Η συνεχιζόμενη χρήση του θολωτού τάφου κατά την διάρκεια των Σκοτεινών αιώνων είναι ένα σύνηθες φαινόμενο και σε

<sup>75</sup> K. Nowicki *JRGZM* 34 (1987), 215, 221.

<sup>76</sup> W. Klippel, L. Snyder, *Hesperia* 60 (1991), 179-186.

<sup>77</sup> D. Haggis, *JMA* (1993), 148.

<sup>78</sup> G.C Gesell, L. P. Day, W.D.E Coulson, *Hesperia* 60 (1991), 145-178, S. M. Mook, W. D. S. Coulson, *AJA* 97 (1993), 351.

<sup>79</sup> D. Haggis 1992, 182-185, H. Boyd 1904, 20.

<sup>80</sup> W. Klippel, L. Snyder, *Hesperia* 60 (1991), 179-186.

άλλες θέσεις της Κρήτης με πρώτη την Κνωσό<sup>81</sup>. Όπως και εκεί λοιπόν, έτσι και στο Καβούσι, ο μεγάλος θολωτός τάφος στο Σκουριασμένο είναι μια Μινωική κατασκευή η οποία δέχτηκε ταφές των Υστερογεωμετρικών χρόνων.

Από τους υπόλοιπους ταφικούς χώρους ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση του Βρόντα, λόγω της εγκατάλειψής του ως οικισμού στην αρχή των Σκοτεινών αιώνων και της μετέπειτα χρήσης του ως νεκροταφείου<sup>82</sup>. Η επανάχρηση της θέσης του Βρόντα για ταφικούς σκοπούς υποδηλώνει πως ο πληθυσμός από το οικιστικό σύνολο (cluster) του Καβουσίου διατηρούσε ένα είδος παραδοσιακής/οικογενειακής μνήμης για τον πρώην οικισμό και κατόπιν νεκροταφείο του Βρόντα. Η επιφανειακή έρευνα έδειξε εξίσου πιθανή την προέλευση των νεκρών του Βρόντα από τους οικισμούς του Κάστρου/Αζοριών ή της Παναγιάς ή ακόμα και από τους δύο, σημαντικούς σε μέγεθος και πληθυσμό, Γεωμετρικούς αυτούς οικισμούς<sup>83</sup>. Σύμφωνα με τον D. Haggis, η συνεχιζόμενη χρήση του Βρόντα ως νεκροταφείου για τις ανάγκες μιας αναπτυσσόμενης Πρωτογεωμετρικής-Υστερογεωμετρικής κοινωνίας παρέχει στηρίξη στο επιχείρημα πως οι θέσεις των Σκοτεινών αιώνων στο σύνολο του Καβουσίου αναπαριστούν μια ομάδα αλληλοεξαρτώμενων οικισμών διευρυμένων οικογενειών<sup>84</sup>. Την άποψη αυτή κατά ένα τρόπο στηρίζει και η B. Hayden στην μελέτη της γύρω από την αρχιτεκτονική του τέλους της εποχής του Χαλκού και των Σκοτεινών αιώνων, όταν λέει πως «η πλειονότητα των YM III Γ-Γεωμετρικών κτιρίων αναγνωρίζονται ως οικογενειακές μονάδες»<sup>85</sup>. Ακόμα, με δεδομένη την έλλειψη καλλιεργήσιμης γής και την αποσπασματική τοπογραφία της περιοχής, ο αναπτυσσόμενος Γεωμετρικός πληθυσμός χρησιμοποίησε το νεκροταφείο του Βρόντα λόγω περιορισμένου χώρου στις υπόλοιπες ταφικές θέσεις<sup>86</sup>. Τέλος, είναι εξίσου πιθανό, απόγονοι των κατοίκων του Βρόντα και στην συνέχεια του Κάστρου ή των Αζοριών να επέστρεφαν στα σπίτια των προγόνων τους για να θάψουν τους νεκρούς τους.

Απομένει να διερευνήσουμε, τί δυνατότητες προσφέρει η ανάλυση της οικιστικής οργάνωσης στην ανασύσταση της κοινωνικής οργάνωσης ή πραγματικότητας των Σκοτεινών αιώνων. Βάσει των υπαρχόντων δεδομένων, όσο αναλυτικά και αν έχουν καταγραφεί αυτά, ο Haggis παραδέχεται πως δεν έχουμε στοιχεία που να παραπέμπουν στην ύπαρξη μιας αριστοκρατικής κοινωνικής ομάδας ή «elite», όπως την έχει ορίσει ο I. Morris, ή στην διακυβέρνηση μέσω ενός αρχηγού της κοινότητας (chiefdom) ή απλά ενός ισχυρού κοινωνικά προσώπου (big-man), όπως τα σχήματα που πρότειναν αντίστοιχα οι N. Coldstream και J. Whitley<sup>87</sup>. Προς αυτή την κατεύθυνση επίσης δεν βοηθάει το γεγονός, ότι μεταξύ των κτιριακών δομών των ανεσκαμμένων θέσεων στο Καβούσι δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια συγκεκριμένη ιεραρχία η οποία να παραπέμπει σε ένα συγκεκριμένο τύπο κοινωνικής οργάνωσης. Ωστόσο, το ιδιαίτερο σε μέγεθος κτιριακό συγκρότημα A/B στο Βρόντα μπορεί να αντικατοπτρίζει ένα σημαντικό οικοδόμημα λόγω της προνομιακής του θέσης στο λόφο και των σχετιζόμενων με αυτό αποθηκευτικών του χώρων<sup>88</sup>. Στο επίπεδο των ταφικών δομών, ο μεγάλος θολωτός τάφος

<sup>81</sup>J. Whitley *BSA* 86, (1991), 353.

<sup>82</sup> G.C Gesell, L. P. Day, W.D.E Coulson *Hesperia* 57 (1988),287, 297.

<sup>83</sup> D. Haggis *JMA* (1993), 150-151.

<sup>84</sup> D. Haggis *JMA* (1993), 150-151.

<sup>85</sup> B. Hayden 1981, 180.

<sup>86</sup> D. Haggis *JMA* (1993), 151.

<sup>87</sup> P. Garnsey, I. Morris, 1989, 100-105, J. N. Coldstream 1977, 278, J. Whitley 1991.

<sup>88</sup> B. Hayden 1981, 84.

στο Σκουριασμένο, ο οποίος έχει σαφώς επιμελέστερη κατασκευή από τους αντίστοιχους τάφους στο Αλόνι ή στο Βρόντα, δηλώνει, σε συνδιασμό με τις ταφές που περιείχε, διαφοροποίηση πλούτου σε ορισμένες περιόδους<sup>89</sup>. Τα δεδομένα από τα νεκροταφεία στο Καβούσι δηλώνουν συνέχεια στη χρήση και επομένως στη ζωή του οικιστικού συνόλου σε όλη την διάρκεια των Σκοτεινών αιώνων. Και ενώ η κοινωνική οργάνωση δεν είναι άμεσα εξαγώμενη από τα ταφικά δεδομένα, είναι πιθανό, συμπεριλαμβάνοντας και τα οικιστικά δεδομένα, «ότι μέχρι την Ύστερη Γεωμετρική περίοδο ή το 750 π.Χ. η βασική ομάδα κοινωνικής οργάνωσης ήταν ο οίκος ή αλλιώς η διευρυμένη οικογένεια»<sup>90</sup>.

<sup>89</sup> H. Boyd 1901.

<sup>90</sup> D. Haggis JMA (1993), 152. Η αναλυτική μελέτη της τυπολογίας, χρονολόγησης, καθώς και της κοινωνικής και οικονομικής διαστρωμάτωσης των μεμονωμένων ταφών και των ταφικών ομάδων από το νεκροταφείο του Βρόντα, βρίσκεται σε εξέλιξη από την L. Day.

## Γ. ΜΟΝΑΣΤΗΡΑΚΙ ΧΑΛΑΣΜΕΝΟ ΚΑΙ ΚΑΤΑΛΥΜΑΤΑ: ΔΥΟ ΠΟΛΥ ΚΟΤΙΝΑ ΚΑΙ ΠΟΛΥ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΑ ΟΙΚΙΣΤΙΚΑ ΣΥΝΟΛΑ.

Οι δύο θέσεις που αποτελούν το οικιστικό σύνολο (cluster) στο Μοναστηράκι, ένα πολύ κοντινό σύνολο με αυτό του Καβουσίου, έχουν απασχολήσει, λόγω της πολύ ιδιόμορφης τοπογραφίας τους, πολλές σχολές ερευνητών της οικιστικής των Σκοτεινών αιώνων. Οι Haggis και Nowicki, αν και εκφραστές δύο πολύ διαφορετικών μοντέλων οικιστικής οργάνωσης και επομένως διαφορετικής «ιστορικής πραγματικότητας» στους Σκοτεινούς αιώνες στην Κρήτη, έχουν συνεργαστεί και ως ένα βαθμό συνδημοσιεύσει τις θέσεις αυτές<sup>91</sup>. Εκτός από την ιδιαίτερη δύσβατη τοπογραφία και η χρονολόγηση των θέσεων αυτών υποδηλώνουν ένα εντελώς διαφορετικό μοντέλο εγκατάστασης από αυτό που σχολιάσαμε για το οικιστικό σύνολο στο Καβούσι. Οι δύο θέσεις εδώ, Χαλασμένο και Καταλύματα, ήταν σε χρήση μόνο κατά την YM III Γ-Υπομινωική περίοδο, ενώ δεν υπάρχουν ενδείξεις για συνέχεια στη χρήση τους σε υστερότερες περιόδους.. Η θέση Χαλασμένο, αν και παρουσιάζει στοιχεία ομοιότητας στην τοπογραφία και τον σχεδιασμό με τον οικισμό του Βρόντα, εγκαταλείπεται μεταξύ Υπομινωικής και Πρωτογεωμετρικής περιόδου.

Ας δούμε όμως αναλυτικά την διάταξη των θέσεων αυτών σε σχέση με την ιδιαίτερη τοπογραφία τους. Η θέση Χαλασμένο βρίσκεται στον ομώνυμο λόφο, όπου ο Haggis αναγνώρισε 27 δωμάτια, δηλαδή περίπου 10 οικίες. Από τον οικισμό αυτό ξεκινά ένα δύσβατο μονοπάτι το οποίο οδηγεί προς την επόμενη θέση, το Μοναστηράκι Καταλύματα. Πρόκειται για μια σειρά διαφορετικών ανδήρων πάνω από την Χαράδρα του Χα, όπου ο Nowicki αναγνωρίζει με βάση τα άνδηρα τρεις διαφορετικές θέσεις, ανώτερη, μέση και κατώτερη. Ο οικισμός αποτελείται τουλάχιστον από 10 οικιστικές δομές, από τις οποίες ο Nowicki αναγνωρίζει δύο ως «φυλάκια»<sup>92</sup>. Δεν έχει εντοπιστεί χώρος λατρείας ή άλλος δημόσιος χώρος εκτός από το επιμελημένο με σχέση με τα

<sup>91</sup> D. Haggis, K. Nowicki, *Hesperia* 62 (1993), 303-337.

<sup>92</sup> K. Nowicki 2000, 90-92.

υπόλοιπα, ελλειψοειδές κτίριο C, το οποίο αναγκαστικά ακολουθεί το σχήμα του ανδήρου στο οποίο βρίσκεται. Η κοινωνική στρωματογραφία δεν είναι δυνατόν να παρατηρηθεί. Η κεραμική είναι κυρίως YM III Γ, η θέση εγκαταλείπεται πριν από την Πρωτογεωμετρική. Τέλος, 120-150 μέτρα πιο πάνω, βρίσκεται μια μεμονωμένη δομή, την οποία ο Nowicki αναγνωρίζει ως «επάνω Καταλύματα» και την οποία ερμηνεύει ως σημείο παρατήρησης για τον οικισμό των Καταλυμάτων. Ένας τοίχος κλείνει το χώρο από τα Βόρεια χωρίς να υπάρχει μια ολοκληρωμένη οικιστική δομή, και μαζί με ένα δεύτερο έκλειναν το μοναδικό πέρασμα προς την Πάπουρα, που αποτελεί σημείο εισόδου προς τα Καταλύματα.

Τα Καταλύματα αποτελούν κατά την άποψη του Nowicki τυπική υπερασπίσιμη θέση στην στροφή της YM III B προς την YM III Γ περίοδο, κάτω από την απειλή εισβολέων από την θάλασσα. Πιστεύει πως μια μικρή πληθυσμιακή ομάδα ζούσε εκεί και αποθήκευε εκεί τα αγαθά της, αλλά παράλληλα καλλιεργούσε τα εδάφη στην πεδιάδα και είχε κτηνοτροφικές δραστηριότητες στην Πάπουρα και την Λάμια.<sup>93</sup> Ζήτημα αποτελεί η δυνατότητα ύδρευσης του οικισμού, καθώς ο μοναδικός τρόπος ύδρευσης είναι η ιδιαίτερα επίπονη δυνατότητα άντλησης νερού από το εσωτερικό του φαραγγιού. Ο Nowicki σημειώνει, πως ο χώρος είναι ιδιαίτερα επικίνδυνος και πως η ίδια η ανάβαση προς την θέση μπορεί να αποβεί μοιραία για όποιον δεν είναι καλός γνώστης της περιοχής. Το γεγονός αυτό αποτελεί το βασικό στοιχείο της αποδοχής εκ μέρους όλων των ερευνητών του ότι τα Καταλύματα τουλάχιστον είναι ένα καταφύγιο. Ο ίδιος ο Haggis, αν και ισχυρός επικριτής της θεωρίας των «καταφυγίων-υπερασπίσιμων χώρων», αποδέχεται ανεπιφύλακτα τον αμυντικό χαρακτήρα της θέσης των Καταλυμάτων.<sup>94</sup>

Ο χαρακτηρισμός της θέσης των Καταλυμάτων ως καταφυγίου, η εγκατάλειψη του Χαλασμένου στην Υπομινωική-Πρωτογεωμετρική περίοδο και εν γένει η περιορισμένη χρονικά διάρκεια ζωής του οικιστικού συνόλου στο Μοναστηράκι σε σύγκριση με τα στοιχεία του διπλανού συνόλου στο Καβούσι ώθησαν τον Haggis να το κατατάξει στην ακτίνα των «ασταθών» οικισμών, όπως τους παρουσιάζει ο J. Whitley μέσα από την προσπάθεια του να ερμηνεύσει τον χαρακτήρα των οικισμών και την κοινωνική διαφορετικότητα των Σκοτεινών αιώνων.<sup>95</sup>

Ας δούμε περιληπτικά τι περιλαμβάνει και τι υποστηρίζει το μοντέλο αυτό. Ο J. Whitley στο άρθρο του για την «κοινωνική διαφορετικότητα» των Σκοτεινών αιώνων, υποστηρίζει την διάρεση των οικισμών των Σκοτεινών χρόνων σε «σταθερούς» και «ασταθείς». Στην πρώτη κατηγορία το κριτήριο είναι η συνεχής κατάληψη των οικισμών καθ' όλη των διάρκεια των Σκοτεινών αιώνων. Οι θέσεις αυτές είναι συχνά οικισμοί μεγάλου μεγέθους, τις περισσότερες φορές έχουν προϋπάρξει ως Μυκηναϊκά/Μινωικά κέντρα, ενώ στην συνέχεια ενδέχεται να αποτελέσουν τον πυρήνα υστερότερων πόλεων-κρατών. Στην κατηγορία αυτή ο Whitley εντάσσει οικισμούς όπως η Αθήνα, το Άργος και η Κνωσός<sup>96</sup>.

Η δεύτερη κατηγορία, η οποία και μας αφορά άμεσα εδώ, συγκεντρώνει όλα τα παραδείγματα οικισμών που δεν «ταιριάζουν» με τα χαρακτηριστικά των σταθερών οικισμών. Ως «μη σταθερούς» οικισμούς συγκεντρώνει όλους όσους κατοικούνται για μια σχετικά μικρή χρονική περίοδο, όπως η Δονούσα (που κατοικείται μόνο τον 9<sup>ο</sup>

<sup>93</sup> K. Nowicki 2000, 90-92.

<sup>94</sup> D. Haggis JMA (1993), 154.

<sup>95</sup> J. Whitley 1991, 346.

<sup>96</sup> J. Whitley 1991, 346.

αιώνα), η Ζαγορά (μεταξύ 9<sup>ου</sup> και 8<sup>ου</sup> αιώνα) ή τα Νιχώρια (μέχρι τον 8<sup>ο</sup> αιώνα). Πλην όμως του στοιχείου της «σχετικά» μικρής χρονικής κατάληψης ο Whitley αναγνωρίζει πως οι οικισμοί αυτοί δεν έχουν τίποτα άλλο κοινό<sup>97</sup>. Πέρα από αυτό όμως διακρίνει μια ενδιαφέρουσα υποκατηγορία στους ασταθείς οικισμούς, με χαρακτηριστικό το ασταθές οικιστικό σύστημα ή αλλιώς την τάση μετακίνησης γύρω από μια δεδομένη τοπογραφικά περιοχή. Ως καλά παραδείγματα αυτού του φαινομένου παραβέτει το Λευκαντί και το Καβούσι. Το Λευκαντί, γιατί από τα τέλη της YE III Γ εποχής, έως τον 8<sup>ο</sup> αιώνα ο οικισμός μετακινήται από την Ξερόπολη στην Τούμπα και από την Τούμπα πάλι στην Ξερόπολη, και το Καβούσι λόγω της εγκατάλειψης του Βρόντα και της μετακίνησης στον οικισμό του Κάστρου. Τόσο ο Βρόντας στο Καβούσι, όσο και η Τούμπα στο Λευκαντί, μετά την εγκατάλειψή τους ως οικισμοί συνέχισαν να χρησιμοποιούνται ως νεκροταφεία για τουλάχιστον έναν αιώνα μετά.

Ο Whitley πιστεύει πως τα «ασταθή αυτά οικιστικά συστήματα» χαρακτηρίζουν ένα συγκεκριμένο είδος κοινωνικής οργάνωσης, ριζικά διαφορετικό από αυτό των «σταθερών» οικισμών. Ένα ασταθές οικιστικό σύστημα παραπέμπει σε ένα ασταθές κοινωνικό σύστημα, το οποίο ο Whitley ερμηνεύει παρουσιάζοντας το μοντέλο του «ισχυρού άντρα» (*big man*), ένα μοντέλο δανεισμένο από την ανθρωπολογική έρευνα. Το μοντέλο αυτό δέχεται την ύπαρξη ενός ισχυρού ανθρώπου ο οποίος μέσω των ικανοτήτων και όχι της κληρονομικότητάς του, εξασφάλιζε τόσο ασφάλεια όσο και τα απαραίτητα για την ζωή της ομάδας των ανθρώπων που συγκεντρώνονταν δίπλα και κάτω από την εξουσία/επιρροή του. Κατά συνέπεια με τον θάνατο του ισχυρού αυτού ανθρώπου χανόταν μαζί με την εξουσία και η αίσθηση της ασφάλειας έχοντας ως άμεση συνέπεια και την μετακίνηση της πληθυσμιακής ομάδας που ήταν συγκεντρωμένη γύρω από αυτόν<sup>98</sup>. Στο στοιχείο αυτό ο Whitley βρίσκει την εξήγηση στην μετακίνηση ανά περίπου δύο γενιές, όπως συμβαίνει στο Λευκαντί ή το Καβούσι, από οικισμό σε οικισμό<sup>99</sup>.

Ισως ένα από τα πιο δελεαστικά στοιχεία για την αποδοχή μιας τέτοιας θεωρίας είναι και η παρουσία ενός μεγάλου και επιμελημένου κτιρίου γύρω από το οποίο συγκεντρώνεται ο υπόλοιπος οικισμός, όπως για παράδειγμα το κτίριο Α στο Βρόντα ή το κτίριο C στα Καταλύματα.

Παρόλα αυτά θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί με την αποδοχή αυτής της ερμηνευτικής πρότασης, καθώς το γεγονός ότι δίνει μια ερμηνευτική προσέγγιση στην «αστάθεια» ορισμένων οικισμών δεν σημαίνει, ότι είναι και συμβατή με τα αρχαιολογικά δεδομένα πολλών από τους οικισμούς των πρώιμων Σκοτεινών αιώνων. Άλλωστε την επιφυλακτικότητά του απέναντι στην πλήρη αποδοχή του ίδιου του μοντέλου εκφράζει τώρα, δέκα χρόνια μετά την υποστήριξη του, και ο ίδιος ο Whitley<sup>100</sup>. Εξίσου σημαντική όμως με τις σημερινές του αμφιβολίες πρέπει να θεωρήσουμε την εξής παρατήρησή του: «πρέπει να υπάρξει μια διάκριση μεταξύ της διαφορετικότητας των οικισμών και της ιεραρχίας των οικισμών. Η ιεραρχία των οικισμών προϋποθέτει λειτουργική διαφοροποίηση, δηλαδή διακριτούς τύπους οικισμών/θέσεων οι οποίοι έχουν

<sup>97</sup> J. Whitley 1991, 347. Με τον όρο «μικρή σχετικά χρονική κατάληψη» ο J. Whitley εννοεί οτιδήποτε μεταξύ 50 χρόνων και 3 αιώνων.

<sup>98</sup> L. Binford 1983, 219.

<sup>99</sup> J. Whitley 1991, 347-350.

<sup>100</sup> Η φράση αυτή αποτελεί αποτέλεσμα προσωπικής επικοινωνίας με τον J. Whitley.

συγκεκριμένους ρόλους μέσα σε ένα ευρύτερο οικιστικό σύστημα.»<sup>101</sup>. Κατά συνέπεια το γεγονός ότι ορισμένες θέσεις είναι μεγαλύτερες από άλλες δεν δημιουργεί μια ιεραρχία. Στην Ύστερη Μινωική Κρήτη υπάρχει μια διακριτή οικιστική ιεραρχία, καθώς κανείς μπορεί εύκολα να κατατάξει μια θέση ως ιερό κορυφής, έπαυλη, πόλη ή ανάκτορο κτλ. Στους Σκοτεινούς αιώνες οι θέσεις μπορεί να διαφέρουν σε μέγεθος, πυκνότητα ή διάρκεια κατάληψης, αλλά μια ιεραρχία μεταξύ τους δεν μπορεί να διαπιστωθεί, καθώς οι θέσεις από μόνες τους δεν αντιστοιχούν σε τύπους εγκατάστασης και δραστηριότητας. Το γεγονός αυτό, αν δεν αποτελεί το σημαντικότερο πρόβλημα της οικιστικής ανάλυσης των Σκοτεινών αιώνων, σίγουρα όμως είναι ένα από τα σημαντικότερα. Τα προβλήματα που αντιμετωπίζουμε στο να αποδώσουμε σε ένα οικισμό το χαρακτηρισμό του «καταφυγίου» ή του «μόνιμου οικισμού», μελετώντας τον είτε μέσω της τοπογραφίας του είτε μέσω του υλικού του πολιτισμού, ή μέσω και των δύο, συνδέονται στενά με την αδυναμία μας να διακρίνουμε και να καταγράψουμε την ιεράρχηση των θέσεων των Σκοτεινών αιώνων σε σχέση με αντίστοιχα σύνολα από προγενέστερες ή μεταγενέστερες περιόδους.

Ο Haggis, μελετώντας λοιπόν το οικιστικό σύνολο στο Μοναστηράκι, και ιδιαίτερα τα Καταλύματα, δύο χρόνια μετά την συγγραφή του άρθρου του Whitley, προσθέτει στον κατάλογο των «ασταθών» οικισμών τις περιπτώσεις του οικιστικού συνόλου του Μοναστηρακίου, και θεωρεί πειστικό το μοντέλο του «ισχυρού ανθρώπου» για την ερμηνεία της κοινωνικής δομής στην ιδιόρρυθμη θέση των Καταλυμάτων.<sup>102</sup>

Ένα ακόμα στοιχείο αποτελεί «κλειδί» στην ερμηνεία της ιδιομορφίας του συνόλου στο Μοναστηράκι. Η τοπογραφία του συνόλου δεν αφορά μια κλειστή περιοχή, κάτι που το διαφοροποιεί αμέσως από τα υπόλοιπα κοντινά σύνολα Καβούσι και Αβγό. Οι θέσεις στο Μοναστηράκι επικοινωνούν σαφώς με μια ευρεία «χαμηλή» περιοχή καθώς και την μεγάλη Βόρεια προς Νότια οδό μεταφοράς στην Ανατολική Κρήτη: το διάδρομο του Ισθμού της Ιεράπετρας. Κατά μια άποψη, η ιδιαίτερα αμυντική τοπογραφία των Καταλυμάτων μέσα στην χαράδρα του Χα, μπορεί να ερμηνευθεί από την ανοικτή και ευάλωτη φύση των θέσεων αυτών κατά μήκος του Βόρειου Ισθμού<sup>103</sup>. Επίσης έχει ειπωθεί πως οι θέσεις αυτές έχουν την μορφή ενός διπλού συστήματος, στο οποίο το Χαλασμένο ως κατώτερος αμυντικός οικισμός ήταν η μόνιμη εγκατάσταση και τα Καταλύματα στις απόκρυμνες πλευρές του φαραγγιού λειτουργούσαν ως το προσωρινό καταφύγιο της περιοχής. Η τελευταία αυτή ερμηνεία ανήκει στον Nowicki, ο οποίος συχνά χρησιμοποιεί το ερμηνευτικό σύστημα κατώτερου/ανώτερου οικισμού, πάντα με αμυντικό χαρακτήρα<sup>104</sup>.

Έχοντας δεδομένη την περιφερειακή διαφοροποίηση στους Σκοτεινούς αιώνες, αλλά και την πιθανότητα των σταθερών και ασταθών οικισμών, δεν πρέπει να θεωρήσουμε πρωτοφανή την απόκλιση του συνόλου στο Μοναστηράκι από το μοντέλο οικιστικής που παρουσίασε ο Haggis. Ενώ οι ιδιαιτερότητες των θέσεων αυτού του συνόλου μπορεί να έρχονται σε αντίθεση με τα υπόλοιπα σύνολα, την ίδια στιγμή όμως επιβεβαιώνουν το επιχείρημα πως οι τοπογραφικοί και περιβαλλοντικοί παράγοντες είναι αυτοί που σε μεγάλο βαθμό διαμορφώνουν το μοντέλο οικιστικής ανάπτυξης. Το επιχείρημα αυτό δεν αναιρεί ή αγνοεί την πιθανή ύπαρξη «ιστορικών αιτιών» στην

<sup>101</sup> J. Whitley 1991, 346.

<sup>102</sup> D. Haggis, K. Nowicki, *Hesperia* 62 (1993), 303-337.

<sup>103</sup> D. Haggis JMA (1993), 156.

<sup>104</sup> K. Nowicki 2000, 90-92.

επιλογή του οικιστικού περιβάλλοντος. Όποιες και αν είναι όμως αυτές, κάθε φορά εφαρμόζονται σε ένα δεδομένο και περιορισμένο περιβάλλον, επιτρέποντας έτσι την εμφάνιση διαφορετικών οικιστικών αποτελεσμάτων σε μια όχι και τόσο μεγάλη γεωγραφική κλίμακα, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της περιφέρειας.

### **III: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΚΝΩΣΟΥ**

#### **A. Η «ΘΕΣΗ» ΤΗΣ ΚΝΩΣΟΥ ΣΤΟ ΟΙΚΙΣΤΙΚΟ ΜΟΝΤΕΛΟ ΤΟΥ K. NOWICKI.**

Αν προσπαθήσει να αναζητήσει κανείς στοιχεία για την παρουσία της Κνωσού στο μοντέλο οικιστικής οργάνωσης που αναπτύσσει ο K. Nowicki για την Κρήτη των Σκοτεινών αιώνων θα διαπιστώσει σύντομα πως η περίπτωση αυτή δεν καταλαμβάνει κάποια ιδιαίτερα σημαντική θέση στην ανάλυσή του.

Στην μικρή μνεία που κάνει στο έργο του, σχετικά με την Κνωσό υποστηρίζει πως ελάχιστες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν πάνω στο θέμα, καθώς τα ανασκαφικά δεδομένα που διαθέτουμε για την YM III B περίοδο στην περιοχή αυτή, είναι ιδιαίτερα ανασφαλή. Πιστεύει ότι έως κάποιο σημείο στο δεύτερο ήμισυ του 13<sup>ου</sup> αιώνα η Κνωσός αντιπροσώπευε το πολιτικό κέντρο της Κρήτης (ή το σημαντικότερο στοιχείο αυτού) στην Μυκηναϊκή «συννομοσπονδία». Σημειώνει όμως ότι ακόμη και μετά την παρακμή της προηγούμενης κατάστασης, η κατοίκιση στην Κνωσό συνέχισε χωρίς διακοπή<sup>105</sup>. Αυτό ακριβώς αποτελεί το στοιχείο κλειδί για την μελέτη τόσο της συνέχισης της εγκατάστασης στο χώρο της Κνωσού από το τέλος των Μινωικών χρόνων και κατά την διάρκεια των Σκοτεινών αιώνων, αλλά και το λόγο που είναι ικανός να εξηγήσει το είδος της εγκατάστασης στα σκοτεινά χρόνια εκεί και κυρίως την σχέση της εγκατάστασης με τις προηγούμενες και επόμενες φάσεις. Δυστυχώς όμως για τον K. Nowicki η εξέταση της συνέχισης της ζωής στην Κνωσό στα μετα-μινωικά χρόνια δεν αποτελεί έναν από τους σκοπούς του έργου του. Κανείς βέβαια δεν αρνήται το γεγονός των πενιχρών αρχαιολογικών δεδομένων της Κνωσού για τους Σκοτεινούς αιώνες, όμως δεν είναι αυτός ο λόγος που τον αποτρέπει να εξετάσει την περίπτωση αυτή. Φαίνεται πως αντιμετωπίζει περισσότερο το ζήτημα με όρους «παράτασης» της ζωής σε ένα κατεστραμμένο Μινωικό ανάκτορο ή σε ένα πρώην Μυκηναϊκό κέντρο, και όχι με την προοπτική της διερεύνησης μιας σημαντικής κοινότητας ή κοινοτήτων, των Σκοτεινών αιώνων, όπως τουλάχιστον αυτή διαγράφεται μεσα από τα ταφικά δεδομένα.

<sup>105</sup>K. Nowicki, 2000, p. 225.

Σχετικά με τους ισχυρισμούς του Warren<sup>106</sup> για την εμφάνιση ενός νέου οικισμού στην περιοχή της Κνωσού στην αρχή της YM III Γ περιόδου, ο Nowicki βλέπει σε αυτή την υπόθεση την άφιξη μιας μεγάλης πληθυσμιακής ομάδας, μη σχετιζόμενης με την Κνωσό, για την ακρίβεια μη σχετιζόμενης με την Κρήτη, δηλαδή μιας πληθυσμιακής ομάδας της οποίας την προέλευση δεν δύναται να προσδιορίσει. Εναλλακτικά, προτείνει πως αυτή η «επανεγκατάσταση», όπως την ονομάζει είναι το αποτέλεσμα μιας μαζικής μετακίνησης πληθυσμού από τις πλέον απειλούμενες παράλιες περιοχές, δηλαδή από τις απομονωμένες αγροικίες και τους πολύ μικρούς οικισμούς γύρω από την Κνωσό, αλλά και πιθανώς από άλλες περιοχές της Κρήτης<sup>107</sup>. Σε αυτή την σκέψη βλέπουμε αρκετά ισχυρή την επίδραση του βασικού σχήματος ερμηνείας που προτείνει για τους οικισμούς σε ορεινές/απομονωμένες θέσεις, κυρίως στην Ανατολική Κρήτη, δηλαδή του σχήματος της μετακίνησης του πληθησμού από τις παράκτιες περιοχές στις πιο προφυλαγμένες και υπερασπίσιμες θέσεις. Ωστόσο υπάρχουν σοβαρές αμφιβολίες για την καταλληλότητα του σχήματος αυτού για τα δεδομένα της Κνωσού. Κυρίως δύο πολύ εμφανή στοιχεία σχετιζόμενα με την τοπογραφική θέση της Κνωσού και την ιστορία της δεν συνηγορούν ως προς τη ερμηνεία του Nowicki. Και πρώτα από όλα η Κνωσός δεν είναι ούτε ορεινή, ούτε ιδιαίτερα απομακρυσμένη από την θάλασσα, θέση, έτσι ώστε να προσφέρει καταφύγιο σε ένα κίνδυνο που θα έφτανε από αυτήν την κατεύθυνση. Κατά συνέπεια δεν θα ήταν μεγάλο το όφελος της εγκατάλειψης απομονωμένων αρχιτεκτονικών δομών ή μικρών οικισμών γύρω από την Κνωσό, για χάρη της ασφάλειας που θα προσέφερε ένας εύκολα προσεγγίσμος χώρος όπως η κεντρική Κνωσός. Επίσης το γεγονός της μακράς οικιστικής ιστορίας της Κνωσού κατά την διάρκεια των διαφόρων φάσεων της Μινωικής περιόδου, κάθε άλλο παρά θα απομάκρυνε, για την ακρίβεια φαίνεται να προσέλκυε εισβολείς ή οποιοδήποτε άλλο κίνδυνο. Αν λοιπόν υποθέσουμε ότι μια πληθυσμιακή ομάδα προσπαθεί να αποφύγει ένα κίνδυνο τότε είναι εξίσου εύκολο να υποθέσουμε ότι θα απόφευγε την εγκατάσταση σε ένα τόσο καλά γνωστό χώρο.

<sup>106</sup> Το ζήτημα αυτό υποστήριξε ο Warren μετά τις ανασκαφές στην περιοχή του Μουσείου Στρωματογραφίας, P.M. Warren, 1997, p. 181.

<sup>107</sup> K. Nowicki, 2000, p. 225.

## **Β. Η «ΕΜΦΑΝΙΣΗ» ΤΗΣ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗΣ ΤΩΝ ΣΚΟΤΕΙΝΩΝ ΑΙΩΝΩΝ ΣΤΗΝ ΚΝΩΣΟ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΚΑΤΑΛΗΨΗΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΙΣ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΕΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΕΣ ΦΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ.**

Στο σημείο αυτό θα εξετάσουμε το ζήτημα της εμφάνισης και του εντοπισμού των οικιστικών δεδομένων της Κνωσού σε συνδιασμό με τις προγενέστερες (Μινωικές) και τις μεταγενέστερες (Ελληνιστικές, κυρίως Ρωμαϊκές, αλλά ακόμα και σύγχρονες) καταλήψεις του χώρου της περιοχής αυτής. Το ζήτημα της συνέχειας της οικιστικής κατάληψης ενός χώρου είναι ουσιαστικής σημασίας για την έρευνα της ζωής σε αυτόν, όμως στην περίπτωση της Κνωσού αποκτά ιδιαίτερη σημασία καθώς ενδέχεται και να εξηγήσει μερικώς την οπτική «απουσία» ενός οικισμού στην Κνωσό της Πρώιμης εποχής του Σιδήρου.

Ο Coldstream εξετάζοντας το ζήτημα αυτό, αναφέρει ότι άλλοι οικισμοί στην Κρήτη είναι για τους αρχαιολόγους πολύ πιο άμεσα διαφωτιστικοί, κυρίως όσοι δεν έχουν τύχει μιας Ρωμαϊκής εγκατάστασης πάνω από αυτούς. Στην Κνωσό όμως τα υπολλείμματα της εγκατάστασης των Σκοτεινών αιώνων είναι κάτι σαν μια ιδιαίτερα λεπτή στρώση «πεπιεσμένη» κάτω από τον όγκο των προγενέστερων και επερχόμενων δεδομένων κατοίκησης και εγκατάστασης.

Ενώ σχεδόν όλες οι χρονικές περίοδοι από την Υπομινωική εποχή και έως την εποχή των Σεβήρων έχουν μια αναμφισβήτητη αντιπροσώπευση στην περιοχή της Κνωσού, είναι χαρακτηριστικό ότι μόνο οι αρχιτεκτονικές ενότητες της αυτοκρατορικής Ρωμαϊκής εποχής συνδέονται με καλά επιβεβαιωμένα στρώματα και κατά συνέπεια μπορούν να σχηματίσουν ένα συνεκτικό και συναφές μοτίβο εγκατάστασης<sup>108</sup>. Από την Υπομινωική ως την Κλασική περίοδο και σε λιγότερο βαθμό για την καλύτερα αντιπροσωπευόμενη Ελληνιστική περίοδο, για την κατανόηση του οικιστικού γίγνεσθαι βασιζόμαστε αποκλειστικά σε αποθέτες, πηγάδια, διαταραγμένα επίπεδα και θραύσματα

<sup>108</sup> L. H. Sackett, BSA Supl. Vol. 21, (1992), p. 463.

κτηριακών δομών, που κατά τύχη διατηρήθηκαν και εν συνεχείᾳ βρέθηκαν ανάμεσα στα θεμέλια των μεταγενέστερων δομών<sup>109</sup>.

Από την άλλη πλευρά, ποτέ σχεδόν στην ιστορία της αρχαιολογικής έρευνας ολόκληρης της περιοχής της Κνωσού, η έρευνα δεν ασχολήθηκε αποκλειστικά ή μάλλον δεν είχε ως σκοπό την αποκάλυψη των Πρώιμων χρόνων της εποχής του Σιδήρου. Τυπικό παράδειγμα αποτελεί η ιστορία της έρευνας του Μικρού ανακτόρου και της Unexplored Mansion, όπου κάτω από το στέρεο επίπεδο των οικιών της Ρωμαϊκής Κνωσού, βρίσκεται το επίπεδο της Υστερομινωικής κατοίκησης.. Η έρευνα για την Υστερομινωική εγκατάσταση στην Κνωσό, είναι από μόνη της μια αργή και δαπανηρή προσπάθεια, πόσο περισσότερο μια έρευνα αποκλειστικά αφιερωμένη στην εξερεύνηση της «πόλης» της πρώιμης εποχής του Σιδήρου.

Σε διάφορα σημεία οι ανασκαφείς ήρθαν αντιμέτωποι με ελάχιστα υπολλείμματα έδρασης τείχων ή χωμάτινων δαπέδων που χρονολογούνται από την Πρωτογεωμετρική έως την Γεωμετρική περίοδο, αν και πιο συχνά οι πιο ισχυρές αποδείξεις την εποχής αυτής είναι «αποθέτες» που έχουν σκαφτεί από αυτούς που διέρηξαν τα προηγούμενα Μινωικά στρώματα<sup>110</sup>. Τα δεδομένα για την Υπομινωική δραστηριότητα στο χώρο της Κνωσού προέρχονται κυρίως από μια αρκετά διαταραγμένη περιοχή στα πλαίσια της επανεγκατάστασης του BA τετάρτου της Unexplored Mansion. Εδώ βρέθηκαν επίπεδα με Υπομινωικό υλικό, μερικώς στρωματογραφημένα, πάνω από YM III Γ κατάλοιπα. Στη συνέχεια, το επίπεδο των Υπομινωικών καταλοίπων καλυπτόταν από σειρά Γεωμετρικών δεδομένων, δημιουργώνατς κατά αυτό τον τρόπο την μόνη αδιατάρακτη αλληλουχία από την YM III Γ περίοδο και ως τα Γεωμετρικά χρόνια.

Σχεδόν όλοι οι ερευνητές που «διέγνωσαν» υλικό που σχετίζεται με την Πρώιμη εποχή του Σιδήρου στην Κνωσό, αναφέρουν την δραστηριότητα του «διαρρήκτη» ως μια βασική πρακτική της οικιστικής στην Κνωσό των Σκοτεινών αιώνων. Η δραστηριότητα αυτή αφορά κυρίως την συνήθεια κλοπής ή αφαίρεσης υλικού, κυρίως πέτρας, από τα προγενέστερα Μινωικά επίπεδα. Οφείλουμε όμως να σημειώσουμε ότι η πρακτική αυτή αποτελούσε ένα ιδιαίτερα συχνό φαινόμενο για τα δεδομένα της Κνωσού, με διάρκεια από την YM III Γ έως και την Ελληνιστική εποχή, παρά την παρουσία κανονικής κατοίκησης στην τελευταία αυτή εποχή<sup>111</sup>. Από την άλλη πλευρά, ερευνητές που εμπλέκονται με την Μινωική κατοίκηση σημειώνουν ότι η δραστηριότητα αυτή κατά τα Σκοτεινά χρόνια είχε τόση έκταση ώστε να ευθύνεται για την μερική καταστροφή ορισμένων Μινωικών επιπέδων. Μια τέτοια αντίληψη μας οθεί να σκεφτούμε πως μια εκτεταμμένη ανάγκη αφαίρεσης υλικού από τα Μινωικά επίπεδα πρέπει να συνεπάγεται και μια κάποια ουσιαστική οικοδομική δραστηριότητα στην εποχή του Σιδήρου. Το δεύτερο στοιχείο που πρέπει να συγκρατήσουμε από τις ενδείξεις αυτής της δραστηριότητας είναι το ότι αποδεικνύει ακριβώς την άμεση συνέχεια κατοίκησης και κατάληψης του χώρου στην περιοχή, κατά την μετάβαση από την τελική YM III φάση στην αρχή της εποχής του Σιδήρου. Τα δεδομένα αυτά άλλωστε συμπληρώνονται από τα πλήρη επίπεδα που βρέθηκαν πιο Δυτικά κατά την διάρκεια των ανασκαφών του Μουσείου Στρωματογραφίας.<sup>112</sup>

<sup>109</sup> L. H. Sackett, BSA Supl. Vol. 21, (1992), p. 463.

<sup>110</sup> J. N. Coldstream, 1991, p. 287.

<sup>111</sup> L. H. Sackett, BSA Supl. Vol. 21, (1992), p. 463.

<sup>112</sup> L. H. Sackett, BSA Supl. Vol. 21, (1992), p. 463-464 και επίσης P. M. Warren, Arch. Reports, 29 (1983).

Σύμφωνα με τον Coldstream, το όφελος από την εξερεύνηση της εποχής αυής στην Κνωσό θα είναι μεγάλο. Προγενέστερα, η επισκόπηση της περιοχής της Κνωσού από τους S. Hood και D. Smyth, υπήρξε πολύ σημαντική στον διαφωτισμό της οικιστικής ανάπτυξης στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου.<sup>113</sup> Το μοντέλο των Hood και Smyth ακολούθησε και ο Coldstream επιχειρώντας μια ανάλυση της οικιστικής ιστορίας της Κνωσού κατά την διάρκεια των Σκοτεινών αιώνων, διαρθρώνοντάς την σε τέσσερις επάλληλες φάσεις. Βεβαίως, η κύρια πηγή πληροφοριών για την ανάλυση που προτείνει είναι τα ταφικά δεδομένα, το σύνολο των νεκροταφειών που έχουν ερευνηθεί στην ευρύτερη περιοχή της Κνωσού.

Το σύνολο των ταφών αυτών περιέχουν ευρήματα τέτοιας ποικιλίας και ποιότητας έτσι ώστε να φανερώνουν ότι η Κνωσός συνέχισε να υπερέχει για την Κρήτη και να είναι μια από τις βασικές κοινότητες στον ελληνικό χώρο τουλάχιστον ως τον 7<sup>ο</sup> αιώνα. Οι τάφοι της εποχής αυτής είναι ενδεικτικοί όχι μόνο για τα δείγματα πλούτου που παρέχουν αλλά και για την μελέτη της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και των πολυάριθμων επαφών με άλλες περιοχές του Αιγαίου και ειδικά με την Εγγύς Ανατολή. Τα ταφικά δεδομένα προσφέρουν πολλές φορές και την δυνατότητα διερεύνησης της εγκατάστασης ξένων πληθυσμιακών ομάδων μεταξύ των Κνωσιωτών, όπως συμβαίνει με την περίπτωση της υπόθεσης εγκατάστασης χρυσοχόων ή μεταλλοτεχνιτών από την Εγγύς Ανατολή.

Συντηρητισμός και συνέχεια είναι δύο λέξεις που συχνά χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν την μετάβαση από την εποχή του Χαλκού στην Κρήτη, στην εποχή του Σιδήρου. Στον οικισμό της Κνωσού, υπομινωική κεραμεική στα πλαίσια οικιστικών συνόλων έχουν εντοπιστεί σε δεκατρείς συνολικά θέσεις, όλες σε μια κεντρική περιοχή στα Δυτικά του ανακτόρου. Οι πλέον ακριβείς ενδείξεις έως τώρα συνίστανται σε τέσσερις υπομινωικές φάσεις κατοίκησης κοντά στο δυτικό άκρο, ψηλά στον λόφο και πίσω από το μουσείο Στρωματογραφίας.<sup>114</sup>

Δύο σημαντικές παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν σχετικά με τον οικισμό. Η πρώτη αφορά το ζήτημα της οικιστικής συνέχειας, δηλαδή ότι σε κάθε μια από αυτές τις δεκατρείς θέσεις η υπομινωική κατοίκηση ακολουθεί χωρίς καμία διακοπή την YM III Γ, η οποία πάλι σε αρκετές από αυτές τις θέσεις είναι άμεση συνέχεια της YM IIIΒ περιόδου. Η δεύτερη παρατήρηση αφορά την εμφάνιση ενός οικιστικού συνόλου στον 11<sup>ο</sup> αιώνα, με έκταση  $\frac{1}{4}$  του χλμ., το οποίο μάλλιστα διαθέτει το δικό του δημόσιο iερό κοντά στο ρέμα της Βλυχιάς. Εκεί, στο χώρο του Μινωικού iερού, χτισμένο κατά την 2<sup>η</sup> ανακτορική περίοδο, στην εποχή του Σιδήρου αναβιώνει μια παλιά λατρεία σε ένα υπομινωικό iερό.

Ο Coldstream περιέγραψε την πορεία της ζωής στην Κνωσό από την Υπομινωική περίοδο και μετά παρουσιάζοντάς την σε τέσσερις φάσεις. Αρχικά, η Υπομινωική περίοδος είχε χαρακτηριστεί ως περίοδος παρακμής, για τους κρητικούς Σκοτεινούς αιώνες, αλλά η τελευταία ανασκαφική δραστηριότητα στην Κνωσό, στο Δυτικό τμήμα του οικισμού, όπως και στο Βόρειο νεκροταφείο μας επιτρέπουν τώρα να ανασυνθέσουμε μια πιο θετική εντύπωση για την κατάσταση. Ο Coldstream πιστεύει πως όσο διαταραγμένα και να ήταν τα πράγματα, ο πυρήνας της τελευταίας «μινωικής πόλης» διατηρήθηκε. Η στάση αυτή αντιπροσωπεύει την «θεωρία της πόλης» για την περίπτωση της Κνωσού, δηλαδή της θεωρίας που προτείνει την ύπαρξη ενός μόνου κεντρικού

<sup>113</sup> S. Hood, D. Smith, BSA Suppl. 14 (1981).

<sup>114</sup> P. M. Warren, Arch. Reports, 29 (1983), p. 76.

πυρήνα κατοίκησης στην Κνωσό από τα πρώιμα Υπομινωικά/Πρωτογεωμετρικά χρόνια. Η «θεωρία της πόλης» (polis theory) εν γένει αποδεκτή από τουλάχιστον δύο γενιές ανασκαφέων της Κνωσού έχει ως βασικούς υποστηρικτές της τους Coldstream και Morris.<sup>115</sup>

Σε μεγάλο βαθμό η μινωική ταφική πρακτική της ταφής σε συλλογικούς τάφους συνεχίστηκε, μερικές φορές επαναχρησιμοποιήθηκαν και παλαιοί μινωικοί τάφοι, ενώ ο μόνος νεωτερισμός βρίσκεται στην περιοδική χρήση της αποτέφρωσης σε τάφους του Βορείου νεκροταφείου.

Η δεύτερη φάση κατά τον Coldstream, καλύπτει την κύρια Πρωτογεωμετρική ακολουθία της Κνωσού, από τον πρώιμο 10<sup>ο</sup> έως τα μέσα του 9<sup>ου</sup> αιώνα. Η περίοδος αυτή, από την πλευρά των ταφικών δεδομένων χαρακτηρίζεται ως περίοδος εξάπλωσης, ανάπτυξης, και ανασύστασης. Είναι επίσης μια περίοδος μεγαλύτερης ομοιομορφίας στις ταφικές πρακτικές. Όλες οι ταφές συγκεντρώνονται τώρα στα Βόρεια και Δυτικά του οικισμού, ενώ νέα νεκροταφεία είναι τώρα η Φορτέτσα στα δυτικά και ένα σύνολο στον Τεκκέ, το οποίο σχηματίζει μια προέκταση στο Βόρειο νεκροταφείο, και τέλος μια άλλη ομάδα κάτω από την κορυφογραμμή στην Κεφάλα. Την φάση αυτή χαρακτηρίζει μια αξιοσημείωτη επέκταση των εξωτερικών επαφών της κοινότητας της Κνωσού.

Η τρίτη φάση, εκτείνεται από την Πρωτογεωμετρική Β έως την Μεσογεωμετρική περίοδο. Κατά την περίοδο αυτή στα προγενέστερα ταφικά δεδομένα, θα προστεθούν νέα ταφικά σύνολα κοντά στα προάστια του σύγχρονου Ηρακλείου. Τα νέα αυτά δεδομένα αποτελούν για τον Coldstream ενδείξεις ενός νέου παραθαλάσσιου οικισμού. Την υπόθεση αυτή κυρίως βασίζει στην εύρεση ενός κεραμεικού συνόλου Πρωτογεωμετρικής κεραμεικής στο θαλάσσιο μέτωπο του σύγχρονου Ηρακλείου. Για τον οικισμό αυτό πιστεύει μάλλιστα πως δεν πρόκειται για ένα μικρό απομονωμένο οικιστικό σύνολο αλλά για μια νέα πόλη-λιμάνι της Κνωσού.<sup>116</sup> Οι εξωτερικές σχέσεις αναπτύσσονται περισσότερο τώρα και εισηγμένα αντικείμενα από την Φοινίκη κάνουν την εμφάνισή τους πλέον στο Βόρειο νεκροταφείο. Σε αυτό το σύνολο αντικείμενων ανήκει και ο γνωστός «θησαυρός» του Τεκκέ, ο οποίος βρέθηκε σε ένα επαναχρησιμοποιημένο Μινωικό θολωτό τάφο, και ο οποίος φαίνεται να αποτελούσε έργο ενός ανατολίτη τεχνίτη χρυσοχοΐας, έμπειρου στις δύσκολες τεχνικές της κοκκιδωτής και της συρματερής τέχνης, και προφανώς ιδρυτή της κνωσιακής ανατολίζουσας σχολής στην μεταλλοτεχνία και κοσμηματοτεχνία.

Η τέταρτη και τελευταία φάση, μας οδηγεί εκτός των ορίων των Σκοτεινών χρόνων, στα πλαίσια της Ύστερης Γεωμετρικής και Ανατολίζουσας εποχής, μέχρι την χρονική περίοδο της τελικής εγκατάλειψης των θαλαμοειδών τάφων. Όπως και σε άλλα σημεία του ελληνικού κόσμου εμφανίζονται τώρα σημάδια πληθυσμιακής αύξησης, έτσι και στην Κνωσό, μια βόρεια επέκταση του οικισμού δηλώνεται από την ύπαρξη μιας σειράς πηγαδιών, ενώ η ίδρυση του iερού της Δήμητρας αντανακλά την ανάπτυξη του ενδιαφέροντος της αγροτικής εκμετάλλευσης και της προμήθειας τροφής. Τα εισηγμένα αντικείμενα εξακολουθούν να υφίστανται ενώ οι διαφορές πλούτου στις ταφές γίνονται τώρα πιο εμφανείς, ιδιαίτερα μετά το 700 π.χ. Τα ταφικά αγγεία επιβεβαιώνουν πως οι θαλαμοειδείς τάφοι από το Βόρειο Νεκροταφείο δέχτηκαν τις τελευταίες ταφές τους την ίδια ακριβώς περίοδο με την ημερομηνία που προτείνει ο J. Brock για το τέλος της

<sup>115</sup> J. N. Coldstream, 1991, I. Morris 1991, p.

<sup>116</sup> J. N. Coldstream, 1991, p.298.

χρήσης των νεκροταφείων της Φορτέτσας, δηλαδή γύρω στο 630 π.χ.<sup>117</sup> Από εκείνη την στιγμή ουσιαστικά σταματά η συνέχεια των αρχαιολογικών δεδομένων για την Κνωσό, όταν όλα τα νεκροταφεία της εποχής του Σιδήρου εγκαταλείπονται. Δεν γνωρίζουμε τίποτα για την συνέχεια των δεδομένων, και στο Βόρειο νεκροταφείο μόνο ελάχιστες ταφές χρονολογούνται στην Αρχαϊκή και Κλασική περίοδο, πρωτού παρουσιαστεί μια μεγάλη αναγέννηση στην χρήση των νεκροταφείων κατά τα Ελληνιστικά χρόνια.<sup>118</sup>

Φτάνοντας στον 6<sup>ο</sup> αιώνα, η Κνωσός διεκδικεί σοβαρά τον τίτλο μιας «Σκοτεινής εποχής». Ο 6<sup>ος</sup> αιώνας όσον αφορά τον οικισμό δεν αντιπροσωπεύεται από κανένα ίχνος οικιστικής, ή τουλάχιστον από μια μεγάλη συγκέντρωση κεραμεικής<sup>119</sup>. Διάφορα επιχειρήματα έχουν προταθεί ως πιθανές αιτίες για την ανάσχεση αυτή. Κάποιοι υποθέτουν μια πολλή σοβαρή καταστροφή, ενώ άλλες πιθανές αιτίες έχουν προταθεί με βάσει τις γραπτές πηγές (όπως για παράδειγμα την ξηρασία που σημειώνει ο Ηρόδοτος, η οποία οδήγησε τους κατοίκους της Θήρας να εγκαταλείψουν το νησί τους και να μεταναστεύσουν στην νέα τους αποικία Κυρήνη)<sup>120</sup>. Τέλος έχει υποτεθεί και η πιθανότητα ενός πολέμου μεταξύ Κνωσού και Σπάρτης, τον οποίο αναφέρει ο Παυσανίας<sup>121</sup>. Πάντως θα πρέπει περισσότερο να μας απασχολήσει το γεγονός της εμφάνισης ενός αντίστοιχου φαινομένου σε ολόκληρη την έκταση της Κρήτης και να μην αντιμετωπίσουμε το φαινόμενο αυτό τοπικά<sup>122</sup>.

<sup>117</sup> J. K. Brock, 1957, p. 214.

<sup>118</sup> J. N. Coldstream, 1991, p.298.

<sup>119</sup> J. N. Coldstream, 1991, p.298-299.

<sup>120</sup> Ηρόδοτος, IV 151.

<sup>121</sup> Παυσανίας, II 21,3.

<sup>122</sup> J. N. Coldstream, 1991, p.298.

## Γ. ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΝΩΣΟΥ ΒΑΣΙΣΜΕΝΕΣ ΣΤΗΝ «ΤΑΦΙΚΗ» ΤΗΣ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ.

Εξετάζοντας λοιπόν την κατάσταση των δεδομένων, δηλαδή την έλλειψη αδιάσειστων στοιχείων για τον εντοπισμό και την ύπαρξη του οικισμού της Κνωσού, πρέπει να στρέψουμε την αναζήτησή μας προς τα επαρκή ταφικά δεδομένα που διαθέτουμε για τον οικισμό της περιόδου αυτής και να προσπαθήσουμε να συνδιάσουμε τα δεδομένα της «ταφικής» τοπογραφίας της Κνωσού με τα όσα λιγοστά δεδομένα διαθέτουμε για την κατοίκηση στην περιοχή αυτή. Μεθοδολογικά βέβαια η προσέγγιση αυτή ίσως μοιάζει παράδοξη και κάποιος θα μπορούσε να υποστηρίξει ότι προσπαθούμε να «επινοήσουμε» την ύπαρξη ή καλύτερα την θέση του οικισμού της Κνωσού, από τα ταφικά δεδομένα της περιοχής. Για το λόγο αυτό όσες παρατηρήσεις ενδέχεται να υπάρχουν στο μέλλον μέσα από αυτή την προσέγγιση θα πρέπει να είναι ιδιαίτερα επιφυλακτικές καθώς όσο και αν καταφέρουν τα ταφικά δεδομένα να φωτίσουν πλευρές της ζωής στην Κνωσό της εποχής του Σιδήρου, δεν είναι δυνατόν να προσδιορίσουν απόλυτα το μέγεθος, το είδος και το χαρακτήρα του οικισμού ή των οικισμών. Ωστόσο, παραδεχόμενοι το κοινότυπο μεν, αληθινό όμως, αρχαιολογικό αξίωμα της μη ύπαρξης ενός οικισμού χωρίς το νεκροταφείο του και το αντίθετο, μπορούμε εδώ να αρκεστούμε σε μερικές παρατηρήσεις βασισμένες στα στοιχεία της ταφικής τοπογραφίας της Κνωσού.

Κατά τα πρώιμα στάδια της έρευνας της τοπογραφίας των νεκροταφείων της Κνωσού, ο Στυλιανός Αλεξίου είχε αρχικά υποστηρίξει την άποψη της μη ύπαρξης ένος κεντρικού νεκροταφείου, μετά την ανασκαφή ενός σημαντικού τάφου στην περιοχή του Αγ. Ιωάννη.<sup>123</sup> Υποστήριξε λοιπόν ότι η Κνωσός δεν είχε ένα κύριο νεκροταφείο κατά την πρωιμή εποχή του Σιδήρου. Ο ίδιος υποστήριξε περισσότερο το Αριστοτελικό σχήμα της ύπαρξης ενός μικρού νεκροταφείου κοντά σε κάθε μικρό οικισμό και ενός οικισμού κοντά σε κάθε νεκροταφείο. Το μοντέλο αυτό ή αλλιώς γνωστό ως «θεωρία του χωριού»

<sup>123</sup> Σ. Αλεξίου, Κρητικά Χρονικά 4, (1950), σ. 296.

(village theory) αποτελεί τον αντίποδα της «θεωρίας της πόλης» με υποστηρικτές τους Coldstream και Morris. Κατά τον Coldstream, σημαντικό στοιχείο για τον σχηματισμό του οικιστικού συνόλου της Κνωσού, αποτελεί το ότι δεν έχουν εντοπιστεί καθόλου ίχνη οικιστικής ανάπτυξης στα περίχωρα της Κνωσού, ένα δεδομένο το οποίο συνηγορεί στην ύπαρξη ενός μόνο οικιστικού κυττάρου στην Κνωσό των Σκοτεινών αιώνων.<sup>124</sup>

Ας δούμε όμως αναλυτικά τα δεδομένα της τοπογραφίας της Κνωσού σε συνδιασμό πάντα με την κατάσταση έρευνας στην οποία βρίσκεται ή την έρευνα που κατά το παρελθόν κάθε περιοχή του ευρύτερου χώρου της Κνωσού έχει τύχει. Όσον αφορά τα Βόρεια, δεν μπορούμε να κάνουμε σίγουρες υποθέσεις καθώς μεγάλες ανεξερεύνητες αρχαιολογικά εκτάσεις έχουν τώρα πλέον καλυφθεί από την επέκταση της σύγχρονης πόλης του Ηρακλείου. Όσον αφορά την κεντρική Κνωσό, τα δεδομένα είναι αρνητικά καθώς δηλωτική είναι η απουσία ταφικών και οικιστικών δεδομένων.<sup>125</sup> Επι λοιπόν δεν απομένουν και πολλές δυνατότητες για την τοποθέτηση του οικιστικού πλέγματος της Κνωσού παρά μόνο στα Δυτικά του Μινωικού ανακτόρου. Και πράγματι, ποσότητες κεραμεικής χρονολογούμενης από τα Υπομινωϊκά χρόνια και μετά, οι οποίες σχετίζονται με τις ανάγκες της εγκατάστασης (χρηστική κεραμεική) και όχι με ταφικές ανάγκες, πολύ συχνά θαμμένες κάτω από τόνους θεμελίων βαριών Ρωμαϊκών εγκαταστάσεων εντοπίστηκαν στα Δυτικά των ερειπίων του Μινωϊκού ανακτόρου σε μια έκταση που καλύπτει συνολικά 500 τ.μ.<sup>126</sup> Φαίνεται πως αυτή η περιοχή αποτελεί το κεντρικό κύτταρο που φιλοξενούσε τους ανθρώπους που θάφτηκαν στο μεγαλύτερο από τα ταφικά σύνολα της Κνωσού, το Βόρειο νεκροταφείο. Το Βόρειο νεκροταφείο, βρίσκεται σε απόσταση σχεδόν 1χλμ (ή 20 λεπτών) περπατώντας από τον χώρο στον οποίο εντοπίζεται η κατοίκηση. Πηγαίνοντας ακόμα πιο Βόρεια οι τάφοι στον Αγ. Ιωάννη (Ατσαλένιο) και στο Μασταμπά είναι πολύ απομακρυσμένοι για να έχουν χρησιμοποιηθεί από τον κεντρικό οικισμό της Κνωσού. Οι τάφοι αυτοί θα μπορούσαν, κατά μια προσέγγιση, να αποδωθούν σε μεμονωμένες οικιστικές δομές (αγροικίες), σήμερα καλυμμένες κάτω από τα Νότια πρόαστια του σύγχρονου Ηρακλείου.<sup>127</sup>

Το τελευταίο αυτό επιχείρημα όμως δεν φαίνεται να μπορεί να ερμηνεύσει το πρόβλημα που θέτουν δύο ακόμα ταφικά σύνολα στην περιοχή της Κνωσού, αυτά της Φορτέτσας και των Γυψάδων. Σε αντίθεση με την μη πλέον δυνατόν εξευρευνήσιμη περιοχή του Αγ. Ιωάννη και του Μασταμπά, οι περιοχές στις οποίες τοποθετούνται τα νεκροταφεία της Φορτέτσας και των Γυψάδων, έχουν πλήρως ερευνηθεί, κυρίως με επιφανειακές έρευνες. Τα αποτελέσματα των ερευνών αυτών δεν έφεραν στο φως κανένα ίχνος οικιστικής εγκατάστασης στους χώρους γύρω αλλά και σε απόσταση από τα νεκροταφεία. Μια πιθανή εξήγηση για το φαινόμενο αυτό είναι το ότι μερικές οικογένειες μπορεί να προτίμησαν να θάψουν τους νεκρούς τους στην δική τους γή παρά στο μεγάλο «κοινοτικό» νεκροταφείο στα Βόρεια, αν βέβαια η έννοια ενός τέτοιου είναι σωστή.<sup>128</sup> Η άποψη αυτή, ωστόσο, δημιουργεί κάποιο προβληματισμό καθώς δεν είναι σαφώς προσδιορίσιμο το νόημα της «ιδιοκτησίας γής» αλλά και γιατί θα περίμενε

<sup>124</sup> J. N. Coldstream, BSA Suppl. 20 (1996), p. 714.

<sup>125</sup> J. N. Coldstream, BSA Suppl. 20 (1996), p. 714.

<sup>126</sup> Για τον ακριβή εντοπισμό της θέσης αυτής βλ. Dorian Knossos, p.315, no 15, και C. F. Macdonald, AR 40 (1994), P. 75.

<sup>127</sup> J. N. Coldstream, BSA Suppl. 20 (1996), p. 714-715.

<sup>128</sup> J. N. Coldstream, BSA 76 (1981), p. 144.

κάποιος η ύπαρξη ενός δεύτερου μεγάλου ταφικού συνόλου, όπως του λάχιστον είναι η Φορτέτσα να συνοδεύεται από ένα ανεξάρτητο οικισμό.

Το παράδειγμα του Βορείου νεκροταφείου της Κνωσού, για λόγους που συνδέονται με την έκτασή του, την ποικιλομορφία και τον αριθμό των ταφών που φιλοξένησε, αλλά και για λόγους που συνδέονται με την εποχή κατά την οποία εγκαινιάστηκε αξίζει μιας ιδιαίτερης μνείας. Αναμφισβήτητα, η Υπομινωϊκή περίοδος στην Κνωσό παραμένει ακόμα και σήμερα γεμάτη από αβεβαιότητες. Κανείς δύναμη δεν αμφισβητεί ότι το γεγονός της τελικής δημοσίευσης του Βορείου Νεκροταφείου φώτισε πολλές πλευρές της «ζωής» στην Κνωσό της εποχής του Σιδήρου, ακόμα και αν αυτό έγινε μέσα από την οπτική των ταφικών δεδομένων.

Η χρήση του Βορείου νεκροταφείου ζεκινά στα μέσα του 11<sup>ο</sup> αιώνα και πολύ συχνά από τους ερευνητές χρησιμοποιήθηκε ως σημείο αναφοράς για την αρχή των Υπομινωϊκών χρόνων στην Κνωσό. Το Βόρειο νεκροταφείο περιλαμβάνει την μεγαλύτερη συγκέντρωση τάφων και για τον Coldstream το γεγονός του εγκαινιασμού μιας νέας νεκρόπολης με τα χαρακτηριστικά του Βορείου νεκροταφείου συνιστά μια διακοπή, ή καλύτερα μια νέα αρχή σε σχέση με το παρελθόν.<sup>129</sup> Θα μπορούσαμε μέσα από αυτά τα δεδομένα να υποστηρίξουμε την άποψη της ανάγκης ενός νέου νεκροταφείου με την συγκρότηση ενός ουσιαστικού οικισμού στην αυγή των Υπομινωϊκών χρόνων;

Από την άλλη πλευρά, η συνύπαρξη τριών αρχιτεκτονικών τύπων τάφων, όπως και η παράλληλη χρήση της ταφής και της αποτέφρωσης, σε συνδιασμό με την απόθεση πολύ διαφορετικών ταφικών ευρημάτων, δημιουργούν την εικόνα μιας κοινωνίας αποτελούμενης από την συνύπαρξη διαφορετικών χαρακτηριστικών και στοιχείων. Αν κάποιος προσπαθήσει να σχολιάσει την τοπογραφία και την διευθέτηση του Βορείου νεκροταφείου, θα καταλήξει σε μια μικτή εικόνα τάξης και χάους. Από την μία πλευρά (την βόρεια) θα αντιμετωπίσει μια σχετικά τακτική διευθέτηση των θαλαμοειδών τάφων, οι οποίοι τοποθετούνται σε μικρή απόσταση ο ένας με τον άλλο και σε μικρές ομάδες, έχοντας ένα κοινό γενικό προσανατολισμό. Τα σύνολα αυτά για τον Coldstream ενδέχεται να αντανακλούν οικογενειακές ομάδες. Από την άλλη πλευρά (την νότια) η κατάσταση είναι χαοτική δίνοντας την εντύπωση ενός συνόλου διαφορετικών κανόνων χρήσης του νεκροταφείου. Δεν υπάρχει κοινός προσανατολισμός και οι νεώτεροι τάφοι υπερκαλύπτουν τους παλαιούς. Οι πιο πρώιμοι τάφοι όμως βρίσκονται εδώ και η απουσία κάθε «συστήματος» μπορεί να εξηγηθεί από την χρήση του τμήματος αυτού του νεκροταφείου κατά την έναρξη του.<sup>130</sup>

Οι δυσκολίες μας να κατανοήσουμε τα αντιφατικά στοιχεία του Βορείου νεκροταφείου ενισχύονται από την μεγάλη μας αβεβαιότητα σχετικά την φυσική εμφάνιση της θέσης του στα χρόνια που μας αφορούν, και φυσικά κατά την διάρκεια των φάσων της ανάπτυξής του. Εντύπωση προκαλεί για παράδειγμα η απουσία ταφών από ένα συγκεκριμένο χώρο, ενώ στους γύρω από αυτόν χώρους οι ταφές συνοστίζονται. Οι λόγοι της διευθέτησης του Βορείου νεκροταφείου είναι ιδιαίτερα σύνθετοι και προφανώς όχι οι ίδιοι σε όλες τις περιόδους της ιστορίας του. Συνοψίζοντας λοιπόν τα φυσικά στοιχεία της διάταξης του Βορείου νεκροταφείο έχουμε την συνολική εντύπωση της «αταξίας» και ως ένα βαθμό της μη πρόβλεψης από την έναρξη της χρήσης του, της έκτασής του ή της χρονικής διάρκειας της χρήσης του. Σε αυτή τη φάση της έρευνας

<sup>129</sup> J. N. Coldstream, BSA Suppl. 20 (1996), p. 714-15.

<sup>130</sup> J. N. Coldstream, BSA Suppl. 20 (1996), p. 717-18.

λοιπόν αυτό που έχει να μας διδάξει το Βόρειο νεκροταφείο, είναι ότι αντίστοιχα η οικιστική εικόνα της Κνωσού στην ίδια περίοδο, αν και πολύ λιγότερο εμφανής από την ταφική εικόνα, θα πρέπει να είναι ανάλογα κατακερματισμένη, ποικιλόμορφη και «άναρχη».

## Δ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Απομένει λοιπόν να προσδιορίσουμε, έστω και μέσω αρκετών υποθετικών στοιχείων για τον εντοπισμό της την θέση της Κνωσού στο πλέγμα των οικισμών της εποχής του Σιδήρου στην Κρήτη. Ο J. K. Brock, αν και δεν επεκτείνει την συζήτησή από το ζήτημα των ταφικών δεδομένων στο ζήτημα της ύπαρξης και τοποθέτησης του οικισμού, είχε όμως θέσει, ήδη από το 1957, στην δημοσίευση του νεκροταφείου της Φορτέτσας, το ζήτημα της ανάγκης συσχετισμού των δεδομένων της Κνωσού με της υπόλοιπες θέσεις στην Κρήτη.<sup>131</sup> Παρόλα αυτά, η μετέπειτα έρευνα αντιμετώπισε απομονωτικά το μοντέλο των οικισμών στην Ανατολική Κρήτη, πάνω στα οικιστικά δεδομένα της οποίας στηρίχθηκε η ανάπτυξη του σχήματος των καταφυγιακών ή υπερασπίσιμων οικισμών. Η Κνωσός από την άλλη πλευρά έγινε ένας πολύ ισχυρός πόλος έρευνας όπου όμως το ενδιαφέρον επικεντρωνόταν σχεδόν πάντα στην ερμηνεία και επεξεργασία των ταφικών δεδομένων. Η συζήτηση γύρω από τον συσχετισμό οικισμού και ταφικών ευρημάτων παρέμεινε πολύ περιορισμένη.<sup>132</sup>

Τέλος, σε ότι αφορά την τοπογραφία των νεκροταφείων και την πιθανή θέση του οικισμού, ή των οικιστικών κυτάρρων της πρώιμης εποχής του Σιδήρου, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι μια σημαντική σε έκταση περιοχή στα Βόρεια, μεταξύ του Μινωικού ανακτόρου και του σύγχρονου νοσοκομείου, μια περιοχή η οποία επιπλέον σήμερα καλλιεργήται συστηματικά, έχει ελάχιστα ερευνηθεί ανασκαφικά έως τώρα. Σύμφωνα με

<sup>131</sup> J. K. Brock, 1957, p. 218-219.

<sup>132</sup> Ουσιαστικά, με την εξαίρεση του άρθρου του J. N. Coldstream, Knossos: An Urban Nucleus in the Dark Age? In *La transizione dal miceneo all' alto archaismo- Dal palazzo alla citta. Atti del Convegno Internazionale*, Roma 1988, (1991) η μόνη συζήτηση που έγινε ποτέ για το ζήτημα του οικισμού στην Κνωσό κατά την διάρκεια των Σκοτεινών αιώνων ήταν στα πλαίσια του συνεδρίου: E. Hallager and B. P. Hallager eds, *Late Minoan III Pottery Chronology and Terminology*, Monographs of the Danish Institute of Athens 1997 Vol.1, p. 157-192.

τις παραπομπές του Coldstream ο οικισμός φαίνεται να έχει επεκταθεί προς αυτήν την κατεύθυνση<sup>133</sup>.

Σε ότι αφορά την αρχαιολογική «εικόνα» αλλά και το είδος της οικιστικής ανάπτυξης της Κνωσού κατά τους Σκοτεινούς αιώνες, το σημαντικότερο στοιχείο φαίνεται να είναι η επιβίωση της κατοίκησης καθόλη την πορεία του τέλους της εποχής του Χαλκού. Το στοιχείο αυτό ενδέχεται να εξηγεί και το γιατί η Κνωσός φαίνεται να ακολουθεί ένα διαφορετικό μοντέλο ανάπτυξης ή καλύτερα συνέχειας. Ο Coldstream πιστεύει πως το στοιχείο της επιβίωσης ενός οικισμού στην Κνωσό μέσα από το τέλος των αρχαιολογικών δεδομένων της εποχής του Χαλκού, είναι και το στοιχείο που προσδιόρισε την μετέπειτα πορεία της οικιστικής ανάπτυξης στην περιοχή, αλλά παράλληλα και ο λόγος για τον οποίο η Κνωσός δεν ακολούθησε το «Αριστοτελικό» μοντέλο οικιστικής ανάπτυξης (όπου κώμες συνενώνονται στην δημιουργία μιας πόλης) ένα μοντέλο το οποίο κυρίως ανιχνεύεται στην Στερεά Ελλάδα.<sup>134</sup>

Ακόμα, παρά το πρόβλημα του μη ακριβούς αρχαιολογικά και τοπογραφικά εντοπισμού του οικισμού της Κνωσού των Σκοτεινών αιώνων, θα πρέπει να είμαστε ευγνώμωνες για τα στοιχεία που μας έχει δώσει η περιοχή αυτή για την συγκεκριμένη εποχή, έστω και αν το σύνολο των δεδομένων αντικατοπτρίζει αποκλειστικά σχεδόν το ταφικό επίπεδο<sup>135</sup>. Οι θαλαμοειδείς τάφοι και η αφθονία των ευρημάτων που τους συνόδευαν, αποτελούν αλλά και πρέπει να ερμηνευθούν ως μια πλούσια πηγή δεδομένων για μια ευανάπτυκτη και εξωτερικά στραμμένη κοινότητα της πρωιμης εποχής του Σιδήρου. Τα στοιχεία που έχουμε από τα ταφικά ευρύματα και κυρίως οι πληροφορίες που λαμβάνουμε από την ομάδα των εισηγμένων αντικειμένων ή των αντικειμένων τοπικής παραγωγής που όμως έχουν δεχτεί ισχυρές εξωτερικές (κυρίως ανατολικές) επιρροές στους τάφους φανερώνουν το προφύλ μιας κοινότητας ικανής να αφομοιώσει ιδέες από έναν άλλο κόσμο, ή μιας κοινότητας που επιτυγχάνει να κατανοήσει και να αφομοιώσει δύσκολες τεχνικές και τέχνες από την Εγγύς ανατολή και που τέλος, παρά όλες αυτές τις επιρροές, διατηρεί πολύ καλά την ανάμνηση του Μινωικού της παρελθόντος.<sup>136</sup>

Κανείς δεν αμφισβητεί ότι ο οικισμός στο Καρφί προσφέρει ένα σαφώς πλούσιο και πιο καλοδιατηρημένο παράδειγμα οικιστικού πυρήνα με το ιερό του για την εποχή εκείνη. Ωστόσο ο οικισμός της Κνωσού, όσο τουλάχιστον μπορούμε να τον κατανοήσουμε, προσφέρει την δυνατότητα μελέτης της δημιουργίας ενός οικιστικού πυρήνα ο οποίος αναπτύσσεται μέσα από την καταστροφή ή την εγκατάλειψη του προγενέστερου πυρήνα της εποχής του Χαλκού.<sup>137</sup>

Θα ήταν τέλος άδικο να παραλείψουμε την συμβολή του D. Haggis στην συζήτηση γύρω από το είδος και την ερμηνεία των οικιστικών δεδομένων στην Κνωσό. Ο Haggis αναλύει τα δεδομένα της Κνωσού κάνοντας χρήση του μοντέλου των «οικιστικών συνόλων» (site cluster formation) που ο ίδιος ανέπτυξε για την περιοχή της κυρίως έρευνάς του, το Καβούσι της Ανατολικής Κρήτης. Σύμφωνα με τις απόψεις του το Καβούσι και η Κνωσός αποτελούν δύο αναλογικά συγκρίσιμους χώρους και

<sup>133</sup> J. N. Coldstream, 1991, p.299.

<sup>134</sup> Αριστοτέλη, Πολιτικά , 1252b, 28.

J. N. Coldstream, 1991, p.299.

<sup>135</sup> J. N. Coldstream, 1991, p.299.

<sup>136</sup> J. N. Coldstream, 1991, p.298.

<sup>137</sup> J. N. Coldstream, 1991, p. 290.

κατάλληλους να μελετηθούν μεσω του μοντέλου των «οικιστικών συνόλων». Πρώτον, και στους δύο χώρους η συνέχεια της εγκατάστασης είναι ο βασικός κανόνας και δεύτερον η αυξανόμενη συγκέντρωση ταφών στο Βόρειο νεκροταφείο δηλώνει ένα παραδοσιακό ταφικό χώρο ο οποίος αντιστοιχεί στα δεδομένα του Βρόντα και της χρήσης του ως νεκροταφείου<sup>138</sup>. Το Καβούσι είναι αντίστοιχο με την Κνωσό σε όρους πληθυσμιακής αύξησης και οικιστικής σταθερότητας, ενώ επίσης η διασκόρπηση των νεκροταφείων της Κνωσού μπορεί να παραλληλιστεί με την διάταξη νεκροταφείων και οικισμών στο Καβούσι. Τέλος, σχολιάζοντας το ζήτημα της διαμάχης μεταξύ «θεωρίας πόλης» και Αριστοτελικού μοντέλου κάνει μια ιδιαίτερα συνδιαστική παρατήρηση: «Η ανάπτυξη μιας σημαντικής πόλης της εποχής του Σιδήρου στα Δυτικά του ανακτόρου, με ένα μεγάλο νεκροταφείο στα Βόρεια, είναι μια δελεαστική υπόθεση η οποία όμως δεν εξαφανίζει την πιθανότητα ύπαρξης περιφερειακών οικισμών οι οποίοι σταδιακά εγκαταλείπονται καθώς οι πληθυσμοί τους συγκεντρώνονται προς ένα κνωσιακό κέντρο.

---

<sup>138</sup> D. Haggis, JMA (1993), p.162-164.

## VI. ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΤΟΥΣ ΟΙΚΙΣΜΟΥΣ ΤΩΝ ΣΚΟΤΕΙΝΩΝ ΑΙΩΝΩΝ.

### Α. ΚΑΒΟΥΣΙ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ

#### 1. ΤΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΑΛΑΙΕΣ ΚΑΙ ΝΕΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΟ ΧΩΡΟ.

Το Κάστρο μια κορυφή των βουνών της Σητείας σε υψόμετρο 800 μ. πάνω από την θάλασσα ερευνήθηκε για πρώτη φορά αρχαιολογικά από την H. Boyd το καλοκαίρι του 1900.<sup>139</sup> Η Boyd ανάσκαψε 13 δωμάτια σε 7 διαφορετικά επίπεδα του οικισμού, τον οποίο στην αναφορά της περιέγραψε ως «Κάστρο της εποχής του Σιδήρου». Η Boyd χρονολόγησε τον οικισμό στην γεωμετρική εποχή βασιζόμενη στην διακοσμημένη κεραμεική, χωρίς δώματα να περιλαμβάνει στην μελέτη της την κατηγορία της χρηστικής αδιακόσμητης κεραμεικής, μεγάλη ποσότητα της οποίας, σύμφωνα με την ιδεολογία της εποχής της, άφησε *in situ* θεωρώντας πως δεν αξίζει μεταφοράς ως εύρημα. Οκτώ δεκαετίες αργότερα το χώρο επισκέφθηκε η ομάδα των Αμερικανών αρχαιολόγων που δραστηριοποιείται σε ολόκληρη την περιοχή του Καβουσίου κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες.<sup>140</sup> Με την αφορμή της αεροφωτογράφησης της θέσης του Κάστρου η ομάδα των ερευνητών αυτών επανεξέτασε τόσο τα οικιστικά δεδομένα όσο και την κεραμεική από την παλιά ανασκαφή της Boyd, ενώ στην συνέχεια επέκτεινε την ανασκαφή απόκαλύπτοντας τον οικισμό στο Κάστρο στο μεγαλύτερο του μέγεθος.<sup>141</sup>

Αν και η Boyd υποψιάστηκε πως δεν ανήκαν όλα τα δωμάτια σε ένα μοναδικό οίκημα, στάθηκε αδύνατο να ξεχωρίσει και να αποδώσει τους χώρους σε μικρότερα σύνολα. Σήμερα, η διάταξη των δωματίων σε συνδιασμό με την επανεξέταση των

<sup>139</sup> H. Boyd, *AJA* 5 (1901) p. 125-157.

<sup>140</sup> Πρόκειται κυρίως για τους G. C. Gesell, L. P. Day και τον διεθνυτή της αποστολής W. D. E. Coulson. Στην ομάδα των αμερικανών ερευνητών από την δεκαετία του 1990 και μετά προστέθηκε και ο D. Haggis του οποίου οι επιφανειακές έρευνες και κυρίως το μοντέλο ανάλυσης συζητήθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο.

<sup>141</sup> Η αεροφωτογράφηση αφορούσε την έκδοση του J. W. Myers, *The Aerial Atlas of Ancient Crete*, όπου μπορεί κανείς να δεί μια άποψη του χώρου της ανασκαφής της Boyd, μετά τον επιφανειακό καθαρισμό και πριν την έναρξη των νεώτερων ανασκαφών στο χώρο.

ευρημάτων από αυτά υποδηλώνουν πως το Κάστρο δεν ήταν ένα μεμονωμένο σύνολο αλλά ένα μικρό «χωριό» για την εσωτερική διάταξη του οποίου οι μελετητές του πιστεύουν πως παρουσιάζει αναλογίες με τους αντίστοιχους οικισμούς στο Βρόκαστρο και το Καρφί.<sup>142</sup> Τον κύριο όγκο των ευρημάτων, μικρών σε ποσότητα και φτωχών σε ποιότητα, αποτελούνταν θραύσματα πίθων και αποθηκευτικών αγγείων, πήλινα υφαντικά βάρη και λίθινα εργαλεία. Κατά την άποψη των αμερικανών η αναλογία των ευρημάτων στους χώρους όπου βρέθηκαν δεν ανταποκρίνεται στον όγκο των ευρημάτων μιας οικίας αλλά περισσοτέρων, ενώ είναι τώρα προφανές ότι οι δεκατρείς χώροι που ανασκάφησαν στις αρχές του αιώνα δεν αποτελούν το σύνολο του οικισμού καθώς νέα οικιστικά κατάλοιπα καθώς και κεραμεική εντοπίστηκαν από τις νεότερες έρευνες στις ανατολικές, νότιες και δυτικές πλαγίες του λόφου. Όπως και η ίδια η Boyd είχε παρατηρήσει είναι δύσκολο να «διαιρέσουμε» τους χώρους σε μεμονωμένες οικίες καθώς τα δωμάτια σώζουν τμηματικούς τείχους και πολύ λίγα «διακριτικά στοιχεία» ως προς την χρήση και το χαρακτήρα τους.<sup>143</sup> Ωστόσο μπορούμε να διακρίνουμε ένα βασικό κανόνα: τα δωμάτια που βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο ή έχουν οικοδομηθεί με βάση την ίδια αναβαθμίδα και επίσης συνδέονται μεταξύ τους προφανώς ανήκουν στον ίδιο «οίκο». Με την μέθοδο αυτή στο Καβούσι έχουν αναγνωριστεί τουλάχιστον οκτώ οικίες, σε έξι διαφορετικά επίπεδα, κάθε μία από τις οποίες αποτελείται από ένα τέσσερα δωμάτια.

Στο Βρόκαστρο όλες οι «οικίες» μοιράζονται κάποια κοινά χαρακτηριστικά ως προς την μορφή και την κατασκευή τους<sup>144</sup>. Οι τοίχοι έχουν πάχος 0,60 μ., και κατασκευάζονται από μικρούς ακατέργαστους ασβεστόλιθους σε συνδυασμό με λεπτά επίπεδα χωμάτινου συνδετικού υλικού. Δεν υπάρχουν ισόδομοι λίθοι στους διατηρημένους τείχους ούτε ενδείξεις παραστάδων στις πόρτες, ενώ τα ελαφρώς υπερυψωμένα κατώφλια αποτελούνται από επίπεδα κομμάτια του ίδιου ακατέργαστου ασβεστόλιθου. Πολλά από τα δάπεδα, θρανία και τα κατώτερα τμήματα των τείχων έχουν λαξευθεί στο φυσικό βράχο. Ως προς την μορφή, τα περισσότερα δωμάτια είναι ορθογώνια και εντυπωσιακά «κανονικά» ως προς το σχήμα τους αν λάβει υπόψη κανείς τα δεδομένα του πεδίου πάνω στο οποίο έχουν οικοδομηθεί σε σύγκριση με τα αντίστοιχα οικοδομήματα στο Καρφί και το Βρόκαστρο<sup>145</sup>. Στην περίπτωση του Κάστρου, οι αναβαθμίδες έχουν δημιουργηθεί με ιδιαίτερη προσοχή ώστε έτσι να παρέχουν τις καλύτερες δυνατές συνθήκες και το απαραίτητο μέγεθος για την δημιουργία των δωματίων. Τα έξι επίπεδα του Κάστρου μπορούν να διαιρεθούν σε τρεις περιοχές ή «γειτονιές», τον ανώτερο οικισμό που περιλαμβάνει τα δωμάτια 1 έως 8, τον μεσαίο οικισμό ο οποίος αποτελείται αποκλειστικά από τον χώρο 8 και τον κατώτερο οικισμό ο οποίος περιλαμβάνει τους χώρους 9 έως 13.

Ο ανώτερος οικισμός αποτελείται από επτά δωμάτια σε τέσσερα διαφορετικά επίπεδα τα οποία συνδέονται στην δυτική τους πλευρά από ένα δρόμο ενώ η ανατολική άκρη του υψώματος έχει καταπέσει αφήνοντας την ανατολική πλευρά των δωματίων αβέβαιη. Η Boyd υπέθεσε την ύπαρξη ενός δεύτερου δρόμου στην ανατολική πλευρά αλλά σήμερα, λόγω της κατάρρευσης της πλευράς αυτής δεν υπάρχουν στοιχεία για να

<sup>142</sup> G.C Gesell, L.P. Day, W.D.E Coulson, *Hesperia* 54 (1985), p.328-329.

<sup>143</sup> H. Boyd, *AJA* 5 (1901) p. 125-157.

<sup>144</sup> G.C Gesell, L.P. Day, W.D.E Coulson, *Hesperia* 54 (1985), p.329.

<sup>145</sup> G.C Gesell, L.P. Day, W.D.E Coulson, *Hesperia* 54 (1985), p.329-330.

υποστηρίζουμε κάτι τέτοιο.<sup>146</sup> Στο νότιο άκρο του ανώτερου οικισμού (δυτικά του δωματίου 1) η Boyd αναγνώρισε έναν εξωτερικό χώρο ως «αυλή». Πρόκειται για ένα μεγάλο χώρο που οριοθετίται στα ανατολικά από τον τοίχο του δωματίου 1 (ενώ στα δυτικά ο τοίχος έχει καταρρεύσει). Σε μερικά σημεία διατηρεί ακόμα ίχνη λιθόστρωτου δαπέδου. Ο χώρος είναι πραγματικά πολύ μεγάλος για να στηρίξει οροφή χωρίς εσωτερικά υποστυλώματα και επομένως η ταύτισή του ως αυλή από την Boyd φαίνεται λογική. Η «αυλή» διαιρείται σε δύο τμήματα από μια κλίμακα η οποία χρησίμευε για την είσοδο στο δωμάτιο 1. Το βόρεια τμήμα της αυλής, ένας μικρός κλειστός χώρος πρέπει να είχε οικιακή λειτουργία ενώ ο μεγαλύτερος χώρος στα νότια ίσως να είχε δημόσια λειτουργία.<sup>147</sup>

Ας δούμε όμως μερικά παραδείγματα οικιών από το τμήμα αυτό του οικισμού. Η ψηλότερη από τις οικίες του άνω οικισμού αποτελείται από τα δωμάτια 1 και 2. Η είσοδος στο δωμάτιο 1 γίνεται από την κλίμακα της αυλής στην οποία οι δύο ανώτεροι αναβαθμοί είναι «δεμένοι» στο δυτικό τοίχο του δωματίου δηλώνοντας έτσι πως αυτή ήταν η αυθεντική είσοδος στο σπίτι. Το σχήμα του δωματίου δεν μπορεί να προσδιοριστεί απόλυτα λόγω της κατάρρευσης του ανατολικού τοίχου ενώ το δάπεδο του στο μεγαλύτερο μέρος του είχε λαξευθεί στο φυσικό βράχο. Το πλέον ενδιαφέρον εύρημα των ανσκαφών του 1900, ένα «λίθινο επιτραπέζιο παιχνίδι», προέρχεται από αυτό το δωμάτιο.<sup>148</sup> Το δωμάτιο 2, ένας μεγάλος ορθογώνιος χώρος, διατηρήται επίσης σε κακή κατάσταση συντήρησης και παρά το γεγονός ότι είναι παρακείμενο του δωματίου 1 δεν υπάρχουν στοιχεία συνδετικής θύρας μεταξύ των δύο δωματίων. Ωστόσο, η σύνδεση του δυτικού τοίχου του δωματίου 1 και του νότιου του δωματίου 2 καθώς και το κοινό επίπεδο των δαπέδων τους συνάγοντας στο ότι ανήκουν στην ίδια οικία. Δυτικά του δωματίου 2 με την προέκταση του νότιου τοίχου προς το δρόμο δημιουργήται μια μικρή αυλή όπου και βρίσκεται ένα θρανίο ή μια «πλατφόρμα» λαξευμένη στο φυσικό βράχο.<sup>149</sup>

Ένα δεύτερο παράδειγμα αποτελεί η ενότητα των δωματίων 5 και 6 τα οποία βρίσκονται σε ένα επίπεδο κατώτερο από την οικία 1-2. Το δωμάτιο 5, ένα μεγάλο ορθογώνιο με καλοδιατηρημένες τις νότιες και δυτικές πλευρές του, συνδέεται με θύρα με το δωμάτιο 6, ένα μικρό χώρο ο οποίος μπορεί να προστέθηκε αργότερα καθώς ο βόρειος τοίχος του έχει χτιστεί πάνω στο δυτικό τοίχο του δωματίου 5. Η Boyd ήταν αβέβαιη για το σχέδιο και την λειτουργία του δωματίου αυτού: ενώ στην αρχή δήλωσε το δυτικό άκρο του δωματίου αυτού ως ένα σταθερό τοίχο στο σχέδιό της<sup>150</sup>, αργότερα και αφού αφαίρεσε ένα τμήμα από το χώρο αυτό αποκαλύπτοντας μια είσοδο με ένα κατώφλι, μετέτρεψε το χώρο αυτό σε προστώο το οποίο προσεγγιζόταν από μια κλίμακα και την λίθινη «πλατφόρμα» στα νότια.<sup>151</sup> Σήμερα η είσοδος είναι εμφανής, όμως δεν υπάρχουν καθόλου ενδείξεις «κιονοστοιχείας».<sup>152</sup> Στις προσπάθειες ερμηνείας του προβληματικού αυτού χώρου πρέπει να προστεθεί και η άποψη του I. Beyer ο οποίος

<sup>146</sup> H. Boyd, *AJA* 5 (1901) p. 139-140.

<sup>147</sup> G.C Gesell, L.P. Day, W.D.E Coulson, *Hesperia* 54 (1985), p.330, fig. 3.

<sup>148</sup> H. Boyd, *AJA* 5 (1901) p. 141-142, fig. 7.

<sup>149</sup> G.C Gesell, L.P. Day, W.D.E Coulson, *Hesperia* 54 (1985), p.333, fig. 3.

<sup>150</sup> H. Boyd, *AJA* 5 (1901) p. 139, fig. 5.

<sup>151</sup> H. Boyd, *AJA* 5 (1901) p. 138, note.

<sup>152</sup> G.C Gesell, L.P. Day, W.D.E Coulson, *Hesperia* 54 (1985), p.335, fig. 4.

αποκαθιστά το προστώο αυτό στο σχέδιο της αναπαράστασής του για το Καβούσι, όπου μάλλιστα συγκρίνει την διευθέτηση αυτή με το ναό της Δρήρου.<sup>153</sup>

Το δωμάτιο 7 αποτελεί ίσως την μοναδική μονόχωρη οικία ή οικοδόμημα στον οικισμό του Κάστρου. Είναι το μεγαλύτερο δωμάτιο και έχει τοποθετηθεί σε ένα επίπεδο δημιουργημένο αποκλειστικά για αυτόν το χώρο, κάτω από την οικία 5-6. Οι τοίχοι του έχουν διατηρηθεί πολύ καλά ώστε να μην αφήνουν χώρο για αμφιβολία για το ότι λειτουργούσε ως ξεχωριστή δομή. Η Boyd κατά την ανασκαφή του βρήκε πολλά λίθινα και πήλινα υφαντικά βάρη και υπέθεσε βάσει αυτών ότι πρόκειται για μια μονάδα υφαντικής δραστηριότητας<sup>154</sup>. Ο χώρος συνοδευόταν επίσης από μια μικρή αυλή όπου βρέθηκαν επίσης τα ίχνη ενός θρανίου. Ο Beyer υπέθεσε πως ο χώρος δυτικά του δωματίου αποτελούσε ένα είδος «βεράντας» με μια κιονοστοιχεία από 5 κολώνες αν και δεν υπάρχουν ενδείξεις κιόνων<sup>155</sup>. Κατά συνέπεια ο χώρος αυτός πρέπει να θεωρηθεί ανάλογος με την αυλή έξω από το δωμάτιο 6. Τέλος, ο δρόμος που διατρέχει την δυτική άκρη του ανώτερου οικισμού έχει πλάτος 4 μ. και παρουσιάζει κλίση από νότια προς βόρεια. Διατηρεί τμήματα της πλακόστρωσής του και σε ένα σημείο ίχνη αναβαθμών. Την περίοδο της χρήσης του πρέπει να υποθέσουμε πως ήταν ανάλογος των πλακόστρωτων δρόμων στα σύγχρονα κρητικά χωριά. Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του δρόμου αυτού είναι η παρουσία μικρών τοίχων οι οποίοι προεκτείνονται στο δρόμο από τους τοίχους των σπιτιών. Αν και φαινομενικά οι τοίχοι αυτοί δεν έχουν καμία χρησιμότητα, αρκετοί από αυτοί σχηματίζουν τμήμα του φράκτη που περιβάλλει ένα θρανίο ή ένα μικρό αποθηκευτικό χώρο.<sup>156</sup>

Τα οικιστικά κατάλοιπα από την μεσαία και την κατώτερη περιφέρεια του οικισμού του Κάστρου δεν καινοτομούν ιδιαίτερα ως προς τα στοιχεία τους σε σχέση με αυτά που περιγράψαμε ως οικιστικές ενότητες του ανώτερου οικισμού. Μια ενδιαφέρουσα ενότητα αποτελούν τα δωμάτια 9 έως 11 τα οποία προφανώς αποτελούσαν μια οικιστική ενότητα. Τους τρείς αυτούς χώρους, από τους οποίους το δωμάτιο 9 αποτελεί μια τετραγωνισμένη κατασκευή με καλοδιατηρημένους τοίχους ορισμένοι προσπάθησαν να ερμηνεύσουν ως την «κατοικία του άρχοντα του οικισμού»<sup>157</sup>. Πάντως, εκτός από την επιμελημένη κατασκευή της τοιχοποιίας του δωματίου 9 (ιδιαίτερα των τοίχων που εδράζονται στο φυσικό βράχο) και την καλή κατάσταση διατήρησής τους, κάτι το οποίο οφείλεται κυρίως στην τύχη, δεν υφίσταται τίποτα που να δηλώνει την «ιδιαιτερότητα» αυτής της οικίας σε σχέση με τα υπόλοιπα οικιστικά κατάλοιπα.

<sup>153</sup> I. Beyer 1976, fig. 8:1.

<sup>154</sup> H. Boyd, *AJA* 5 (1901) p. 138.

<sup>155</sup> I. Beyer 1976, fig. 8:1.

<sup>156</sup> G.C Gesell, L.P. Day, W.D.E Coulson, *Hesperia* 54 (1985), p.337.

<sup>157</sup> J. N. Coldstream, 1977, p. 278, H. Drerup 1969.

## 2. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΠΑΝΩ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ.

Οι ανεσκαμμένες οικίες του οικισμού στο Καβούσι Κάστρο αποτελούν γενικά απλές δομές από 1 έως 4 ορθογώνια δωμάτια. Είναι προφανές πως δαπανήθηκαν μεγάλα αποθέματα ενέργειας για την δημιουργία των επιπέδων έτσι ώστε να γίνει δυνατή η σχεδίαση των σπιτιών με ορθογώνια δωμάτια. Πολλά από τα δωμάτια είναι αρκετά μεγάλα ώστε να απαιτούν υποστυλώματα οροφής, ωστόσο στοιχεία για αυτά αλλά και γενικότερα για τον τρόπο στέγασης παραμένουν άγνωστα σε μας. Αν και σε τρείς από τους χώρους (δωμάτια 2, 11 και 13) εντοπίστηκαν χαμηλές λίθινες κατασκευές ή απλώς προεξοχές στο λαξευμένο δάπεδο οι οποίες θα μπορούσαν ίσως να στήριζαν ξύλινους κίονες, ήταν όμως τοποθετημένες πολύ κοντά στους τοίχους για να προσφέρουν λειτουργική υποστήριξη στην οροφή<sup>158</sup>. Κατά συνέπεια πρέπει να αναζητήσουμε άλλη εξήγηση στην χρήση αυτών των κατασκευών. Τα δομικά αυτά στοιχεία είναι ιδιαίτερα κοινά στις κατασκευές των YM III Γ έως και Γεωμετρικών χρόνων στην Κρήτη. Τέλος, αν και δεν υπάρχουν ενδείξεις για την μορφή και την κατασκευή της οροφής, μπορούμε να υποθέσουμε πως ακολουθούσαν τον «κρητικό τρόπο» επίπεδων οροφών οι οποίες μάλλιστα όταν τα επίπεδα το ευνοούσαν χρησίμευαν και ως τρόποι μετακίνησης μεταξύ των παρακείμενων κτιρίων όπως αντίστοιχα παρατηρεί και η B. Hayden για τις οικίες στο Βρόκαστρο.<sup>159</sup>

Ο προσανατολισμός των οικιών επίσης φαίνεται να υπαγορεύεται από το μέγεθος και το σχήμα των επιπέδων στα οποία χτίζονταν οι οικίες. Οι είσοδοι διαμορφώνονται έτσι ώστε να δίνουν πρόσβαση σε ένα δρόμο ή μια αυλή και δεν υπάρχει ένας δεδομένος προσανατολισμός της εισόδου για τα οικοδομήματα στο Κάστρο. Πολλές από τις οικίες αυτές έχουν την είσοδο σε μία από τις μακρές πλευρές τους ενώ άλλες ανήκουν στον τύπο του «Μεγάρου» με τις εισόδους στις στενές πλευρές. Η θέση της εισόδου στις κρητικές γεωμετρικές οικίες έχει αντιμετωπιστεί από τους ερευνητές ως ένδειξη διαφορετικών αρχιτεκτονικών παραδόσεων. Οι «μεγαρόσχημες» οικίες πιστεύεται πως εμφανίζονται στην Κρήτη κατά την YM III περίοδο προερχόμενες από Μυκηναϊκά πρότυπα<sup>160</sup>. Αντίθετα ένα διαφορετικό σχέδιο οικίας πιστεύεται πως προκύπτει από την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής της ανακτορικής περιόδου. Η άποψη πως ο «μινωικός» τύπος οικίας έχει την είσοδό του στην μακρά πλευρά και πως ο «μυκηναϊκός» στην στενή πλευρά πηγαίνει πίσω στην δημοσίευση του οικισμού στο Καρφί.<sup>161</sup> Ωστόσο, πρόσφατες έρευνες πάνω στις Μινωικές οικίες έδειξαν ότι ενώ η ορθογώνια οικία με την είσοδο στην στενή πλευρά εισάγεται στην Κρήτη στην YM III Γ περίοδο, δεν υπάρχει κάποιος σταθερός τύπος μινωικής οικίας.<sup>162</sup> Αν όμως αναζητήσουμε τους ιδιαίτερους λόγους που διαμόρφωσαν τον τύπο των οικιών και την διάταξη των θυρών στο Καβούσι, οφείλουμε

<sup>158</sup> G.C Gesell, L.P. Day, W.D.E Coulson, *Hesperia* 54 (1985), p.352.

<sup>159</sup> B.J Hayden, *Hesperia* 52 (1983), p. 376.

<sup>160</sup> J. McEnroe, 1979, p. 146-160.

<sup>161</sup> H. W. and J. D. S. Pedlebury, M. B. Money-Coutts, , *BSA* 38, (1937-38) p. 57-148.

<sup>162</sup> B.J Hayden, *Hesperia* 52 (1983), p. 384-87, G.C Gesell, L.P. Day, W.D.E Coulson, *Hesperia* 54 (1985), p.353.

να παραδεχτούμε πως τον πρώτο λόγο έχουν το επίτεδο οικοδόμησης και η θέση των δρόμων.

Όπως σημειώσαμε πριν, ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της άνω περιφέρειας του οικισμού του Κάστρου είναι η παρουσία μικρών αύλιων χώρων διανεμημένων έξω από το χώρο του δρόμου. Οι μικροί αυτοί χώροι μπορεί να είχαν χρησιμοποιηθεί ως μαγειρεία, αποθηκευτικοί χώροι ή υπαίθριοι χώροι με θρανία. Στον τρόπο αυτό χρήσης του «δημόσιου» χώρου του δρόμου δεν υπάρχουν πολλές αναλογίες με άλλους Γεωμετρικούς οικισμούς, ένα πιθανό παράλληλο όμως υπάρχει στο Βρόκαστρο. Επίσης η πρακτική αυτή είναι κοινή και στους σύγχρονους παραδοσιακούς κρητικούς οικισμούς.<sup>163</sup>

Αν και η κεραμική δείχνει πως ο οικισμός ήταν σε χρήση για μια μακρά χρονική περίοδο σύντε η κατασκευή των τοίχων σύντε η μορφή των οικιών παρουσιάζουν στοιχεία χρονολογικής εξέλιξης. Είναι επίσης δύσκολο να προσδιοριστεί η συνέχεια/εξέλιξη των οικοδομημάτων λόγω της κακής διατήρησης πολλών από αυτών αλλά και λόγω της έδρασης πολλών τοίχων στο φυσικό βράχο. Επίσης, πρέπει να γνωρίζουμε πως δεν βρισκόμαστε μπροστά στο ολοκληρωμένο σχέδιο του οικισμού, εφόσον μεγάλο μέρος του δεν έχει ακόμα ερευνηθεί. Ωστόσο μπορούν να γίνουν κάποιες αρχικές παρατηρήσεις πάνω στην βάση των ανεσκαμμένων δειγμάτων. Έτσι λοιπόν οι τοπογραφικές δυσκολίες του χώρου έκαναν αναγκαία την δημιουργία επιπέδων με αναβαθμίδες. Πάνω σε αυτές οικοδομήθηκαν οι οικίες με σκοπό να κάνουν όσο το δυνατόν καλύτερη χρήση του χώρου παρά το να προσανατολίζουν τους χώρους σε μια συγκεκριμένη κατεύθυνση. Με μια πρόταση οι οικίες δημιουργούνταν εκεί όπου υπήρχε κατάλληλος χώρος.

Γενικά, η διάταξη οικιστικών συνόλων σε ορεινά επίτεδα, με οικοδομήματα τα οποία μοιράζονται τοιχοποίες και εξυπηρετούνται από πλακόστρωτες οδούς αποτελούν κοινά χαρακτηριστικά και άλλων θέσεων της πρώιμης εποχής του Σιδήρου με κύρια παραδείγματα το Καρφί και το γειτονικό Βρόκαστρο. Οι πλακόστρωτες οδοί είναι επίσης ένα στοιχείο των οικισμών στην Φαιστό, τους Αρκάδες και εκτός της Κρήτης σε νησιά του Αιγαίου<sup>164</sup>. Αν και το γενικό σχέδιο (στο βαθμό που αυτό μας είναι γνωστό) του οικισμού στο Κάστρο είναι παρόμοιο με άλλους οικισμούς στην Κρήτη, τα σπίτια του οικισμού είναι πολύ περισσότερο κανονικά στο σχέδιό τους απ' ότι οποιαδήποτε άλλα, ενώ σύμφωνα με τους G. Gesell, L. Day, W. Coulson, τα πιό κοντινά τους παράλληλα βρίσκονται στην ανατολική πλευρά του οικισμού του Καρφιού.<sup>165</sup> Αναμφισβήτητα, όλοι οι χώροι οι οποίοι ανασκάφησαν στο Κάστρο ήταν προορισμένοι για την οικιακή λειτουργία. Το σύνολο των κινητών ευρημάτων από την άλλη πλευρά, αν και κατά τους τρόπους της εποχής της ανασκαφής μελετήθηκε ξεχωριστά από τα οικιστικά κατάλοιπα και αποσπασματικά αφήνοντας έξω από την μελέτη μεγάλο μέρος της χρηστικής κεραμεικής, φαίνεται να επιβεβαιώνει την παραπάνω εντύπωση. Η ταύτιση των επιμέρους χώρων με συγκεκριμένες δραστηριότητες δεν είναι ιδιαίτερα επιτυχής στο οικιστικό δείγμα του Κάστρου καθώς το σύνολο των ανεσκαμμένων χώρων δεν παρουσιάζει έντονη διαφοροποίηση ως προς την μορφή των οικιστικών δομών αλλά και τα υλικά κατάλοιπα τα οποία συνόδευαν αυτές. Ως μόνες εξαιρέσεις από αυτό τον κανόνα μπορούν να αναφερθούν ο χώρος 7, ο οποίος αναγνωρίστηκε ως υφαντικό εργαστήρι και ο μεγάλος υπαίθριος αύλιος χώρος ο οποίος πιθανόν να χρησίμευε ως

<sup>163</sup> B.J Hayden, *Hesperia* 52 (1983), p. 372, fig. 3.

<sup>164</sup> G.C Gesell, L.P. Day, W.D.E Coulson, *Hesperia* 54 (1985), p.354, note 63.

<sup>165</sup> G.C Gesell, L.P. Day, W.D.E Coulson, *Hesperia* 54 (1985), p.354.

χώρος δημόσιας συνάθροισης. Μεταξύ των οικοδομημάτων και των χώρων του οικισμού δεν εντοπίστηκε καμία δομή η οποία να είχε μια θρησκευτική λειτουργία.<sup>166</sup>

Με όρους χρονολογικούς, και με βάση τα έως τώρα στάδια της έρευνας, φαίνεται πως ο οικισμός του Κάστρου κατοικήθηκε συνεχώς μεταξύ της Πρωταγεωμετρικής και της Πρώιμης Ανατολίζουσας, δηλαδή από τα τέλη του 10ου αιώνα έως τον πρώιμο 7ο αιώνα π.Χ. Τα ποσοστά πάνω στο σύνολο του υλικού πολιτισμού που προέκυψε μέσα από τις παλαιές και νέες έρευνες στο χώρο αυτό, από τις διάφορες χρονολογικές περιόδους μας επιτρέπουν να υποθέσουμε πως ο οικισμός ήταν αρκετά ευημερής κατά την Πρωταγεωμετρική περίοδο, στην συνέχεια βίωσε μια «παρακμή» κατά την πρώιμη και Μέση γεωμετρική περίοδο και τέλος γνώρισε την μεγάλυτερη ανάπτυξή του κατά την ύστερη Γεωμετρική και πρώιμη Ανατολίζουσα περίοδο. Τα δεδομένα αυτά φαίνεται να συμφωνούν και με την κυριαρχία των ευρημάτων της ύστερης Γεωμετρικής-πρώιμης Ανατολίζουσας εποχής από τους παρακείμενους τάφους στην Θέση Πλάϊ του Σκούρου και Σκουριασμένος<sup>167</sup>.

<sup>166</sup> G.C Gesell, L.P. Day, W.D.E Coulson, *Hesperia* 54 (1985), p.354.

<sup>167</sup> G.C Gesell, L.P. Day, W.D.E Coulson, *Hesperia* 54 (1985), p.355, H. Boyd, *AJA* 5 (1901) p. 149.

## **Β. ΒΡΟΚΑΣΤΡΟ**

### **1. Η ΘΕΣΗ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΕ ΑΥΤΗΝ.**

Μία μόλις δεκαετία χωρίζει την έναρξη του ανασκαφικού ενδιαφέροντος στο Καβούσι και το γειτονικό χώρο του Βροκάστρου στις αρχές του περασμένου αιώνα. Οι έρευνες στο Βρόκαστρο, όπως και στο Καβούσι ξεκίνησαν το 1910 με την πρωτοβουλία μιας επίσης γυναικας αρχαιολόγου της Edith Hall. Για την Hall η μελέτη της πρώιμης εποχής του Σιδήρου και κατόπιν η επιλογή του Βροκάστρου ως χώρου για την έρευνά της ήταν επιβεβλημένη με «σκοπό να ξεκαθαρίσει η εικόνα γύρω από το μέγεθος και το χρόνο των εισβολών που μεσολαβούσαν μεταξύ της πτώσης της Μινωικής κυριαρχίας και της αυγής της Κλασικής Ελλάδας» όπως η ίδια δηλώνει στην αρχή της ερευνητικής της αναφοράς.<sup>168</sup> Με λίγα λόγια οι ανασκαφές στο Βρόκαστρο ξεκίνησαν με σκοπό να αποσαφηνίσουν κυρίως χρονολογικά προβλήματα μεταξύ Προϊστορίας και Κλασικής εποχής αλλά και για να τεκμηριώσουν «υλικά» τα ιδεολογικά σχήματα που παρουσίαζαν μια εικόνα καταστροφής και εγκατάλειψης σε σύγκριση με τα πολύπλοκα και μνημειακά κατάλοιπα που έφερνε στο φως η πρόσφατη τότε Μινωική και Αιγαϊκή αρχαιολογία.

Η Hall, σχολιάζοντας την επιλογή της θέσης για την ίδρυση του οικισμού του Βροκάστρου, πάνω σε μια απότομη βραχώδη πλαγιά, με τις βόρεια και δυτική πλευρά του δύσκολα προσεγγίσιμες προβάλλει από την αρχή δύο λόγους με τους οποίους δικαιολογεί την επιλογή αυτή. Πρώτον γιατί πιστεύει πως η θέση λόγω της τοπογραφίας της παρέχει προστασία από θαλάσσιο κίνδυνο, και δεύτερον χαρακτηρίζει την βόρεια πλευρά του βουνού ως ιδανικό παρατηρητήριο για τα πιθανά εχθρικά πλοία αλλά και ως μέσο ειδοποίησης για όσους εργάζονταν στους αγρούς.<sup>169</sup>

Η πρώτη ανασκαφική απόπειρα στο Βρόκαστρο το 1910, ξεκίνησε με την ελπίδα να αποκαλυφθεί ένα ιερό κάτι το οποίο όμως δεν έγινε. Το 1912, η έρευνα είχε πλέον ως σκοπό την αποκάλυψη των οικιστικών δεδομένων και την χρονολόγησή τους καθώς και επίσης την απόδοση των ταφών που ανήκαν στον οικισμό αυτό. Η ανασκαφή του 1912 δεν συμπεριλαμβάνεται καθόλου στην τελική δημοσίευση από την Hall, ενώ ένα κομμάτι

<sup>168</sup> E. Hall, 1914, p. 79-81.

<sup>169</sup> E. Hall, 1914, p. 79-85.

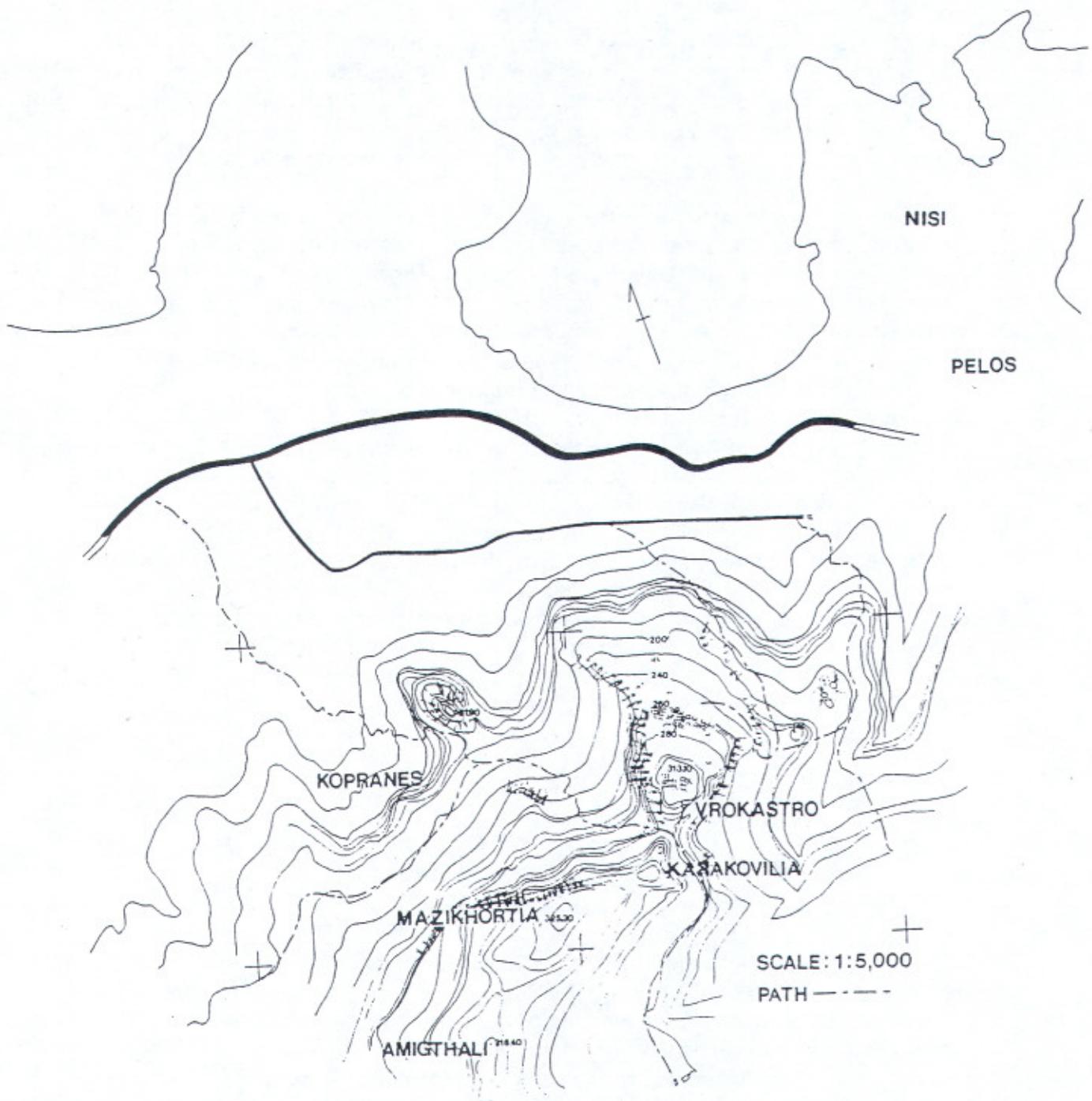


FIG. 1. Area map

Βρόκαστρο: Χάρτης της περιοχής  
(B. Hayden, Hesperia 52, 1983, p.368, fig. 1).

του χώρου που ανέσκαψε η ίδια δεν σχεδιάστηκε ποτέ.<sup>170</sup> Οι δύο χώροι που είχαν ανασκαφεί μεταξύ 1910-1912, αντιπροσωπεύουν δύο ουσιαστικά τμήματα του οικισμού, όχι όμως ολόκληρο τον οικισμό όπως πίστευε η Hall. Πολλές κτιριακές δομές αλλά και τάφοι βρίσκονται στους παρακείμενους του οικισμού λόφους (Κορακοβίλια, Μαζιχόρτια και Αμυγδάλι). Επίσης πολλά δωμάτια έχουν κτιστεί μεταξύ του ανώτερου και κατώτερου οικισμού, ενώ είναι πιθανόν να υπάρχουν και αγροικίες στην πεδιάδα νότια της θέσης.

Σε ότι αφορά την πρόσβαση στον οικισμό, από την έρευνα της Hall είχε γίνει γνωστή μόνο μία πρόσβαση, ένα δύσβατο μονοπάτι στην ανατολική πλευρά του υψώματος. Κατά την νεώτερη επιφανειακή έρευνα η Hayden αναγνώρισε και άλλες προσβάσεις οι οποίες λόγω της εντατικής καλλιέργειας στην εποχή της Hall δεν ήταν δυνατό να εντοπιστούν. Η Hayden αναγνώρισε δύο ακόμα δρόμους από τους οποίους ο ένας κατά την διάρκεια της ζωής του οικισμού πρέπει να ήταν αρκετά πλατύς. Με βάση τα νέα στοιχεία για την πρόσβαση η ανάβαση από την θάλασσα έως την κορυφή απαιτούσε μόνο μισή ώρα. σε αντίθεση με άλλους οικισμούς της YM III Γ περιόδου, όπως είναι το Καβούντι ή το Καρφί, τουλάχιστον ένα τμήμα της οικονομίας του οικισμού μπορούσε να βασίζεται στην αλιεία<sup>171</sup>. Υπάρχουν αρκετές ευλίμενες ακτές μεταξύ των χερσονήσων στα βόρεια της θέσης. Το Βρόκαστρο ενδέχεται να ανήκει στην κατηγορία του «διπλού» σχήματος οικισμών όπως το περιγράφει ο J. Bintliff στην μελέτη του για τους προϊστορικούς οικισμούς και το φυσικό περιβάλλον. Σύμφωνα με την άποψη αυτή ένας οικισμός μπορεί να αποτελείται από δύο θέσεις μία παράλια και μία στο εσωτερικό.<sup>172</sup> Στο Βρόκαστρο δεν έχει βέβαια βρεθεί ένας παραθαλάσσιος οικισμός της εποχής του Σιδήρου, η Hayden όμως υποστηρίζει την άποψη αυτή βασιζόμενη κυρίως σε ταφικά ευρήματα και κυρίως στην κεραμεική της YM III A-B περιόδου από τους τάφους κοντά στο Καλό Χωριό.

## 2. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΒΡΟΚΑΣΤΡΟ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΟΥΣ ΟΙΚΙΣΜΟΥΣ.

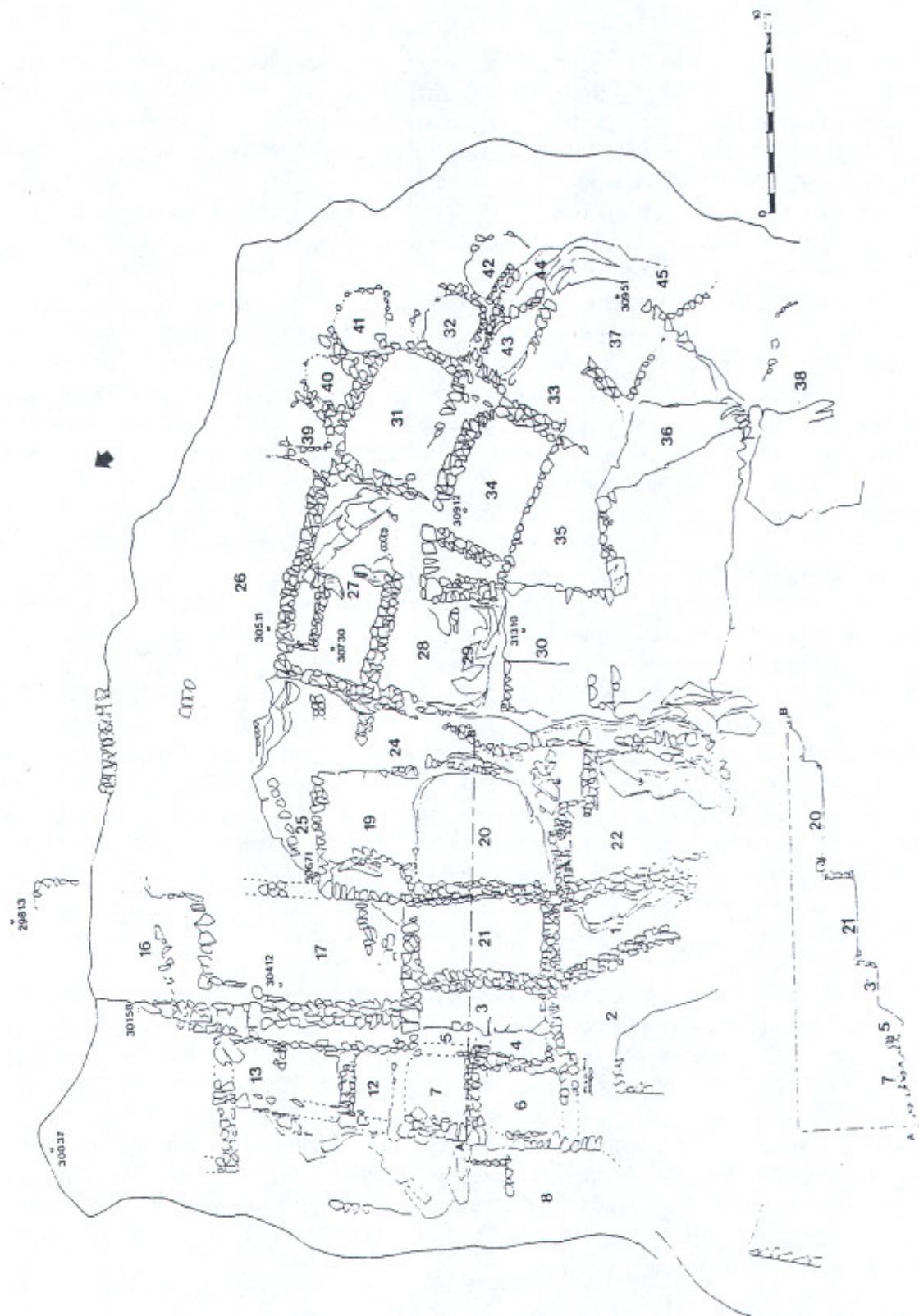
Σε ότι αφορά την κατασκευαστική πλευρά του οικισμού στο Βρόκαστρο, οι τεχνικές κτισίματος δεν διαφέρουν πολύ από άλλες θέσεις της εποχής του Σιδήρου και ανεξάρτητα από το αν αυτές βρίσκονται σε υψόμετρο ή όχι. Κατά την άποψη του A. Snodgrass είναι ιδιαίτερα δύσκολο να συμπεράνουμε αν τα τεχνολογικά επιτεύγματα ήταν κατώτερα στο Βρόκαστρο απ' ότι στο Καρφί.<sup>173</sup> Ωστόσο η Hayden διακρίνει πως οι καλύτερες οικιστικές δομές στο Καρφί, δηλαδή όσες έχουν πιο κανονικά σχήματα και

<sup>170</sup> Το κενό αυτό στην σχεδίαση του οικισμού θα περιμένει 80 χρόνια για να καλυφθεί μόλις το 1983 όταν η B. Hayden θα σχεδιάσει ολοκληρωμένα όλη την έκταση του ανεσκαμμένου οικισμού στην δημοσίευσή της. B.J Hayden, New plans of the Iron Age Settlement of Vrokastro, *Hesperia* 52 (1983), p. 367-387. Στην ίδια δημοσίευση οφείλουμε και την μοναδική απόπειρα σχολιασμού της αρχιτεκτονικής και οργάνωσης του χώρου.

<sup>171</sup> B.J Hayden, *Hesperia* 52 (1983), p. 367-370.

<sup>172</sup> J.L. Bintliff, 1977, p. 114.

<sup>173</sup> A.M. Snodgrass, 1971, p. 371.



Βρόκαστρο: Ανώτερος οικισμός, σχέδιο και τομή του οικισμού  
 (B. Hayden, *Hesperia* 52, 1983, p.372, fig. 3).

κατόψεις, βρίσκονται τοποθετημένες σε πιο επίπεδες επιφάνειες με λιγότερο ανώμαλα δάπεδα από φυσικό βράχο από ότι οι αντίστοιχες οικίες στο Βρόκαστρο.<sup>174</sup> Στο Βρόκαστρο οι τοιχοποίες αποτελούνται από μεσαίους ακανόνιστους ασβεστόλιθους, ενώ σπανίως παρατηρούνται τετραγωνισμένοι αμμόλιθοι, ένα υλικό που όπως είναι φυσικό είναι πολύ πιο εύκολο να λαξευθεί. Στις γωνίες συνήθως τοποθετούνται μεγάλοι λίθοι ενώ οι τοίχοι κατασκευάζονται με το συνήθη τρόπο, δηλαδή με χρήση μεγάλων λίθων κατά μήκος του μετώπου του τοίχου και μικρότερων λίθων στο γέμισμα. Αν και δεν έχει διαπιστωθεί η χρήση συνδετικού κονιάματος, πρέπει όμως να υποθέσουμε ότι χρησιμοποιήθηκε κατ' αντίστοιχία με τις τοιχοποιίες στο Καβούσι, για την σύνδεση των μικρών ακανόνιστων λίθων. Κυρίως όμως μεγάλες ποσότητες χώματος και πηλού πρέπει να αφαιρέθηκαν από τις πλαγιές του λόφου για να χρησιμεύσουν τόσο στην διαμόρφωση των αναβαθμίδων όσο και στην κάλυψη των δαπέδων των δωματίων. Η Hall δεν αναφέρει την χρήση πλίνθων, κάτι που υπονοεί πως οι τοίχοι ήταν αποκλειστικά φιαγμένοι από λίθους.<sup>175</sup> Ακόμα η χρήση της επίπεδης οροφής, ήταν επιβεβλημένη εδώ περισσότερο απ' ότι στο Καβούσι Κάστρο, ιδίως στην ανατολική πλευρά του Κάτω οικισμού για την επικοινωνία μεταξύ δωματίων σε διαφορετικά επίπεδα.<sup>176</sup>

Ο οικισμός του Βροκάστρου παρέχει ένα καλό παράδειγμα μελέτης της κατασκευής μεγάλων αναβαθμίδων, ή στην ουσία αναλληματικών τοίχων με σκοπό την δημιουργία επίπεδων επιφανειών για την έδραση των οικιών. Για την κατασκευή τέτοιων τοίχων, δύο κυρίως τεχνικές χρησιμοποιούνται: σκάβουν σε βάθος στην πλευρά του λόφου σε σχήμα «τσέπης» και στην συνέχεια επενδύουν τις τρεις πλευρές με τοιχείο από υλικά καταστροφής ή δημιουργούν αναλληματικούς τοίχους και στην συνέχεια γεμίζουν τα άνισα επίπεδα για να δημιουργήσουν ένα μοναδικό. Οι δύο τεχνικές χρησιμοποιούνται ανάλογα με τις απαιτήσεις του εδάφους και ως ένα βαθμό ανάλογα με τις επιδιώξεις ανοικοδόμησης σε αυτό. Στο Βρόκαστρο οι τεχνικές αυτές εκτός από ιδιαίτερα εκτεταμμένες ήταν και ιδιαίτερα επιτυχείς αν κρίνει κανείς το γεγονός ότι μετέτρεψαν σε κατοικήσιμο χώρο ένα ιδιαίτερα απότομο ανάγλυφο. Η πλαγιά της ανατολικής πλευρά του κάτω οικισμού είναι τόσο απότομη που μπορούσε κανείς να μπει σε ένα δωμάτιο πατώντας πάνω στην οροφή του δωματίου από κάτω, ενώ σε ορισμένα από τα κατώτερα δωμάτια σε αυτό το χώρο η είσοδος πρέπει να γινόταν από την οροφή τους με κλίμακα.<sup>177</sup>

Στο εσωτερικό των δωματίων, ο κουσκουράς (το φυσικό πέτρωμα) που προεξείχε σπάνια λαξευόταν αλλά αντίθετα «ανέβαζαν» το χαμηλό επίπεδο του βράχου με χώμα για να κάνουν πιο παραγωγικό τον εσωτερικό χώρο.<sup>178</sup> Τέλος, εκτός από τα βραχώδη ή με πατημένο χώμα δάπεδα, στο Βρόκαστρο ανιχνεύθηκε και ένα είδος δαπέδων από θαλάσσια βότσαλα, κυρίως στο Κάτω οικισμό, τα οποία μεταφέρθηκαν εκεί για τον συγκεκριμένο σκοπό. Αξιοσημείωτο είναι ότι παρά το ιδιαίτερο υψόμετρο η τεχνική αυτή αναφέρεται και σε δάπεδα δωματίων στο Καρφί.<sup>179</sup> Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση των «τεχνικών χαρακτηριστικών» του οικισμού του Βροκάστρου πρέπει να

<sup>174</sup> B.J Hayden, *Hesperia* 52 (1983), p. 374.

<sup>175</sup> E. Hall, 1914, p. 79-85.

<sup>176</sup> B.J Hayden, *Hesperia* 52 (1983), p. 374.

<sup>177</sup> B.J Hayden, *Hesperia* 52 (1983), p. 374-6.

<sup>178</sup> B.J Hayden, *Hesperia* 52 (1983), p. 376-7. Η E. Hall αναφέρει πως για τον λόγο αυτό χρησιμοποιούσαν ερυθρογή, το υλικό αντό όμως σήμερα έχει εξαφανιστεί δίνοντας μια ιδιαίτερη «ανώμαλη» εντύπωση των δαπέδων στο Βρόκαστρο. E. Hall, 1914, p. 87.

<sup>179</sup> H. W. and J. D. S. Pedlebury, M. B. Money-Coutts, *BSA* 38, (1937-38) p. 67.

αναφέρουμε ότι ελάχιστες θύρες μπορούν να αναγνωριστούν, σπανιότερα δε αναγνωρίζονται θύρες που ανοίγουν στο δρόμο. Για την διαμόρφωση της εισόδου χρησιμοποιούνται επίπεδες πέτρες ή και μεγαλύτερα κομμάτια λίθων με ευθυγραμμισμένα άκρα, ενώ δεν υπάρχουν κατώφλια και το άνοιγμα μιας θύρας αναγνωρίζεται μόνο από την διακοπή στις τοιχοποιίες.<sup>180</sup>

Ας δούμε στη συνέχεια την διάταξη του οικισμού στο Βρόκαστρο σε δύο τμήματα ή «συνοικίες». Τα δύο τμήματα, άνω και κάτω οικισμός είχαν μεταξύ τους μια υψηλητρική διαφορά 55 μέτρων. Στον Άνω οικισμό ο νότιος και ανατολικός τομέας είναι σχεδόν επίπεδος ως προς το ανάγλυφο και απαιτούσε λιγότερα αναλλήματα απ'ότι η βόρεια και η δυτική πλευρά. Στον Άνω οικισμό τα θεμέλια των τοίχων υποδηλώνουν τουλάχιστον την ύπαρξη οκτώ διαφορετικών δομών, μονόχωρων, δίχωρων αλλά και τρίχωρων. Τα μονόχωρα κτίρια είναι αρκετά μεγάλα ώστε να αποτελούσαν ζωτικούς χώρους για την διαβίωση ενός ατόμου, ωστόσο δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για την λειτουργία τους. Σε ορισμένους άλλους χώρους πάλι το βραχώδες δάπεδο είναι τόσο ανώμαλο ώστε θα πρέπει να χρησίμευαν μόνο για αποθήκευση.

Σε ότι αφορά το εσωτερικό των χώρων ένα ιδιαίτερο στοιχείο ορισμένων δωματίων στον άνω οικισμό είναι η ύπαρξη μικρών χτιστών αποθηκευτικών χώρων στο εσωτερικό των δωματίων εκμεταλλευόμενοι έναν από τους τοίχους.<sup>181</sup> Σε μία περίπτωση μάλλιστα οι χώροι αυτοί πολλαπλασιάζονται δίνοντας την εντύπωση την ύπαρξης μικρών συμπληρωματικών δωματίων ενώ στην ουσία το δωμάτιο είναι μονόχωρο. Μικρά «εσωτερικά δωμάτια» στην ουσία κτιστοί αποθηκευτικοί χώροι απαντούν συχνά σε Γεωμετρικές κατασκευές, όπως για παράδειγμα σε ένα αδημοσίευτο σπίτι στο Βρόντα στο Καβούσι και σε ένα επίσης οικοδόμημα στην Πραισό.<sup>182</sup>

Ο Κάτω οικισμός του Βροκάστρου ανασκάφηκε το 1912 και αριθμεί δίχωρα και τρίχωρα οικοδομήματα τα οποία μοιράζονται το ίδιο επίπεδο δαπέδου. Χαρακτηριστικό στοιχείο του Κάτω οικισμού είναι η ύπαρξη ανοικτών αύλιων χώρων περίκλειστων ή μερικώς κλεισμένων κυρίως μπροστά από τις κτιριακές δομές. Οι χώροι αυτοί είναι γνωστοί σε ένα αριθμό YM III Γ έως Γεωμετρικών θέσεων όπως στο Καβούσι και το Καρφί αλλά και την Φαιστό. Επίσης δείγματα τέτοιων χώρων υπάρχουν και στις YM III A-B θέσεις μπροστά από μικρές κτιριακές δομές που τοποθετούνται στον ίδιο άξονα, όπως συμβαίνει στην θέση Κεφάλα Χόνδρου.<sup>183</sup>

### 3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.

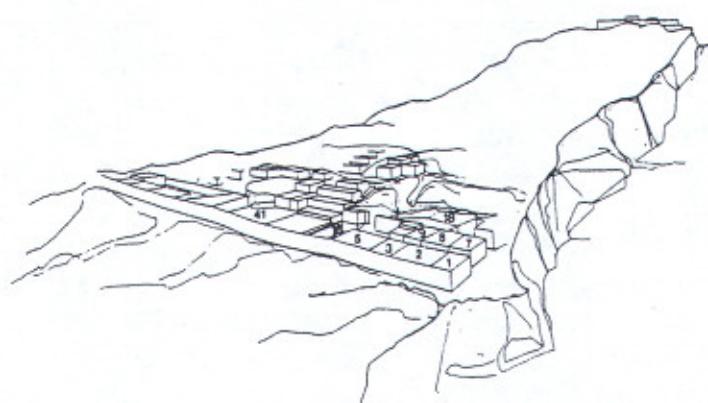
Πρέπει να θεωρήσουμε βέβαιο πως η κατασκευή των σπιτιών στο Βρόκαστρο ξεκίνησε από τον πιο επίπεδο χώρο, αυτό της νοτιανατολικής πλευράς, ενώ τα δυτικά δωμάτια στην κορυφή του λόφου, όπου και παρουσιαζόταν έντονο το πρόβλημα των διαφορετικών επιπέδων, πρέπει να ολοκληρώθηκαν σε μια κατασκευαστική φάση κατά

<sup>180</sup> B.J Hayden, *Hesperia* 52 (1983), p. 375.

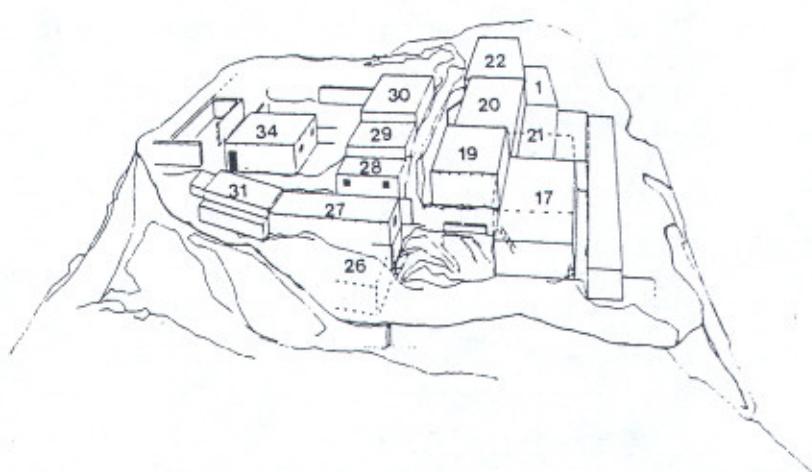
<sup>181</sup> Οι χώροι αυτοί δεν είχαν συμπεριληφθεί στα σχέδια της E. Hall.

<sup>182</sup> B.J Hayden, *Hesperia* 52 (1983), p. 376.

<sup>183</sup> N. Πλάτων, ΠΑΕ 1959, σ. 135.



Βρόκαστρο: Αναπαράσταση του Κατώτερου οικισμού  
(B. Hayden, *Hesperia* 52, 1983, p.383, fig. 9).



Βρόκαστρο: Αναπαράσταση του οικισμού της Κορυφής  
(B. Hayden, *Hesperia* 52, 1983, p.378, fig. 5).

την οποία πρώτα δημιουργήθηκαν τα κατάλληλα αναλλήματα τα οποία στην συνέχεια στήριξαν τους χώρους και τα δάπεδα που οικοδομήθηκαν πάνω τους. Κατά συνέπεια, η δημιουργία τεχνιτών επιπέδων είναι αυτή που προδιορίζει κυρίως την μορφή και την δύαταξή των οικοδομημάτων που θα φιλοξενήσει. Ως αποτέλεσμα αυτού, οι οικίες στο Βρόκαστρο επιδέχονται ελάχιστες διαφοροποιήσεις κατά την διάρκεια της ζωής του οικισμού με βάση όσα στοιχεία μας παρέχει η κατάσταση διατήρησής τους.<sup>184</sup> Η ίδια ακριβώς παρατήρηση αφορά και την Φαιστό, όπου η μορφή των οικιών παραλλάσσει ελάχιστα κατά την μακρά περίοδο κατοίκησης του οικισμού κάτι το οποίο πιστοποιείται από την αλλαγή επιπέδου στα δάπεδα και την επισκευή των τοίχων.<sup>185</sup>

Στη συνέχεια, οι κατόψεις των κτιρίων στο Βρόκαστρο είναι αντιπροσωπευτικές της ποικιλίας κατόψεων που είναι σε χρήση από την YM IIIΓ περίοδο ως και την Γεωμετρική.<sup>186</sup> Στον απλό τύπο κάτοψης, το οίκημα αποτελείται από ένα δωμάτιο με είσοδο από μια θύρα στο στενό τοίχο, ενώ η θέση της πόρτας προσδιορίζεται από την ύπαρξη μιας εξωτερικής αυλής ή του δρόμου του οικισμού. Γενικότερα, τα κρητικά κτίρια παρουσιάζουν την στενή πλευρά τους στις αυλές ή τους δρόμους, αν και υπάρχουν μερικές πόρτες στις μακρές πλευρές, όπως συμβαίνει με την «οικία του ieréa» στο Καρφί, αλλά και σε αυτή την περίπτωση η τοποθέτηση της θύρας συνδέεται με την άμεση πρόσβαση μέσω αυτής σε δρόμο ή μονοπάτι. Επιβεβαιώνεται έτσι η άποψη της μη ύπαρξης ενός δεδομένου και χαρακτηριστικού τύπου κρητικής οικίας.<sup>187</sup> Στο Καρφί, η τοποθέτηση μονόχωρων κτιρίων κατά μήκος του δρόμου του οικισμού δηλώνει πως το σχέδιο αυτό ήταν το πρώτο που εφαρμόστηκε στο χώρο με τα μεγαλύτερα και πιο σύνθετα οικοδομήματα να εμφανίζονται αργότερα συνωστιζόμενα σε πιο εκτεθειμένους χώρους.<sup>188</sup> Στο Βρόκαστρο αντίθετα δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι προηγήθηκε η κατασκευή μονόχωρων οικιών από τις πιο σύνθετες. Οι μοναδικές διαφοροποιήσεις στην μονόχωρη κάτοψη περιλαμβάνουν όπως σημειώσαμε εσωτερικούς μικρούς αποθηκευτικούς χώρους. Οι ενότητες που αποτελούνται από δύο έως τρία δωμάτια χτίζονται συνήθως κατά μήκος ενός άξονα και αντιπροσωπεύουν τον 2<sup>ο</sup> τύπο κάτοψης στο Βρόκαστρο.<sup>189</sup> Η ποσότητα και οι διαστάσεις στα δίχωρα ή τρίχωρα οικήματα της YM IIIΓ-Γεωμετρικής περιόδου ποικίλλουν αρκετά τόσο στο Βρόκαστρο όσο και στους άλλους χώρους. Τα δωμάτια μπορεί να είναι ισομεγέθη με τις μονόχωρες κατασκευές ή κάποια μπορεί να χρησιμεύουν ως βοηθητικά πίσω από ένα κύριο δωμάτιο. Οι χαμηλές είσοδοι τοποθετούνται κατά μήκος της στενής πλευράς του κτιρίου, μπροστά από το κύριο δωμάτιο εκτός αν η τοπογραφική διευθέτηση απαιτεί άλλο σχεδιασμό.

Πολλές επεξεργασίες του βασικού αξονικού τύπου των δύο ή τριών δωματίων έχουν παρατηρηθεί. Τα βοηθητικά δωμάτια σε ορισμένες περιπτώσεις δεν είναι τοποθετημένα πίσω από το κύριο δωμάτιο όπως συμβαίνει στο Καρφί στην περίπτωση της «μεγάλης οικίας» (Great House) ή στην Φαιστό στην οικία AA-Q. Στην οικία αυτή εφόσον το κύριο δωμάτιο του σπιτιού συνοδεύεται από δωμάτια ομαδοποιημένα γύρω από τις τρείς πλευρές του, μπορεί να θεωρηθεί ως ανεπτυγμένος τόπος του αξονικού μοντέλου ή ίσως και ένας νέος τύπος σχεδίου της εποχής. Η «οικία του ieréa» στο

<sup>184</sup> B.J Hayden, *Hesperia* 52 (1983), p. 384.

<sup>185</sup> B. J. Hayden, 1981, p. 198, note 96.

<sup>186</sup> B. J. Hayden, 1981 p. 130-143.

<sup>187</sup> H. Drerup, 1969, pp. 21-22, 39, 90.

<sup>188</sup> H. Drerup, 1969, p. 39.

<sup>189</sup> B.J Hayden, *Hesperia* 52 (1983), p. 384-387.

Καρφί, είναι άλλο ένα παράδειγμα διαφοροποιημένου αξονικού τύπου, με τρία παραπληρωματικά δωμάτια πίσω από το κύριο.<sup>190</sup>

Η μονόχωρη δομή ή η αξονική διευθέτηση πρέπει ήταν προτιμητέα σε θέσεις με έντονη υψομετρική διαφορά όπως το Βρόκαστρο. Ένας πολύ μεγαλύτερων διαστάσεων χώρος απαιτείται να δημιουργηθεί για την τοποθέτηση ενός παραλληλόγραμμου κτιρίου με χώρους στο ίδιο επίπεδο παρά για την αξονική τοποθέτηση χώρων σε διαφορετικά επίπεδα.<sup>191</sup> Και εδώ, όπως στο Καβούσι αλλά και στην πλειονότητα των θέσεων των Σκοτεινών αιώνων, η κατανόηση της τοπογραφικής εικόνας και στην συνέχεια ο προσεκτικός σχεδιασμός πάνω σε αυτήν ήταν απαραίτητα στοιχεία για τον προσδιορισμό της διάταξης των χώρων και την τοποθέτηση των δρόμων.

Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι παραμένουν μεγάλα τα κενά που έχουμε πάνω στην κρητική αρχιτεκτονική μετά το τέλος των Μινωικών περιόδων. Μια αλλαγή στην Μινωική οικιστική αρχιτεκτονική είναι εμφανής στην Μεταανακτορική περίοδο καθώς επιβάλλονται οι απλοί αξονικοί τύποι κτιρίων που δεν σχετίζονται με τους ανακτορικούς τύπους δωματίων/κτιρίων. Οι κατόψεις του Βροκάστρου αναπαριστούν μεθοδικά τις βασικές μορφές σε χρήση κατά την Υπομινωική και Γεωμετρική περίοδο και αποδίδουν μια αρχιτεκτονική συνέχεια των YM IIIA-B χρόνων. Αντίθετα, αυτές οι απλές δομές, κατάλληλες για κατασκευές στην αφιλόξενη περιοχή του Βροκάστρου δεν μας βοηθούν ιδιαίτερα στην κατανόηση των πολυπλοκότερων δομών της Φαιστού ή της Πραισού.

<sup>190</sup> H. W. and J. D. S. Pedlebury, M. B. Money-Coutts, *BSA* 38, (1937-38) p. 77-78.

<sup>191</sup> B.J Hayden, *Hesperia* 52 (1983), p. 386-387.

## Γ. ΚΑΡΦΙ.

### 1. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ.

Δεν απομένει παρά να εξετάσουμε τα δεδομένα της οικιστικής οργάνωσης και λειτουργίας του χώρου του πλέον πολυσυζητημένου οικισμού των κρητικών Σκοτεινών αιώνων, του Καρφιού. Την θέση, η οποία βρίσκεται σε υψόμετρο 1100 μ. Στο βορειότερο άκρο των Λασιθιώτικων ορέων, πρώτος επισκεύθηκε ο Evans το 1896 χρονολογώντας την μάλλιστα με βάση την ορατή στην επιφάνεια κεραμεική στην Υστερομινωική περίοδο, ενώ η ανασκαφή του οικισμού η οποία διήρκεσε από το 1937-1939 συνδέεται με το όνομα του J. Pedlebury. Στην βιβλιογραφία όχι μόνο της Κρήτης αλλά και του υπόλοιπου Ελλαδικού χώρου, το Καρφί αναφέρεται συχνά ως μια από τις σημαντικότερες θέσεις μεταξύ των τέλους της εποχής του Χαλκού και της έναρξης της Αρχαϊκής εποχής. Ιδιαίτερα τα δεδομένα από τον οικισμό αυτό έχουν κατά καιρούς χρησιμοποιηθεί από πολλούς ερευνητές για να υποστηρίξουν τις απόψεις τους πάνω στην αρχιτεκτονική αυτής της περιόδου. Από την άλλη πλευρά η μελέτη του οικισμού αυτού έχει γίνει πόλος έλξης για την έκφραση πολύ συγκεκριμένων ζητημάτων όπως το θέμα του «προσφυγικού χαρακτήρα» του οικισμού ή το ζήτημα της «εθνικότητας» των κατοίκων του. Τέτοιες συζητήσεις κυριάρχησαν για πολλές δεκαετίες γύρω από την έρευνα στο Καρφί, ενώ την ίδια στιγμή δεν εκφράστηκε ποτέ ενδιαφέρον για την συμπλήρωση ή επανεξέταση ζητημάτων όπως η αρχιτεκτονική και η οικιστική οργάνωση της θέσης παρά το γεγονός ότι οι περιορισμένες πρώτες δημοσιεύσεις του J. Pedlebury υπήρξαν και οι μοναδικές έως σήμερα.

Επίσης προβληματική έχει υπάρξει και η χρονολόγηση του οικισμού. Για ένα μεγάλο διάστημα η κατοίκηση στο Καρφί είχε χρονολογηθεί μεταξύ 1100 και 900 π.Χ. σύμφωνα με την άποψη του Pedlebury. Ο ανασκαφέας επικέντρωνε την προσοχή του στον προσφυγικό χαρακτήρα του οικισμού και τον αντιμετώπιζε, μαζί με τους μοναδικούς έως τότε γνωστούς οικισμούς των Σκοτεινών αιώνων, Βρόκαστρο και Καβούσι, ως παραδείγματα της διαφυγής των Μινωιτών προς λιγότερο προσβάσιμες ορεινές περιοχές.<sup>192</sup> Ο Pedlebury ονόμασε την περίοδο αυτή «μεταβατική»

<sup>192</sup> J.D.S. Pedlebury, 1939, p. 303.



Καρφί: Ο οικισμός και οι θέσεις γύρω από αυτόν (K. Nowicki 2000, p. 160, fig. 90).

δημιουργώντας ένα αντίστοιχο όρο στο Υπο-μινωική. Αντίστοιχα, και ο Hutchinson φαντάστηκε τις ίδιες διαδικασίες για την YM III Γ περίοδο λέγοντας πως «η YM III Γ αποτελεί μια περίοδο παρακμής και απελπισίας για τους παλαιούς Μινώτες οι οποίοι εγκαταλείπουν τις πεδιάδες και σχεδιάζουν νέους τόπους εγκατάστασης στους απομονωμένους λόφους των ορεινών περιοχών»<sup>193</sup>. Όσον αφορά την χρονολόγηση ο Hutchinson τοποθετείται την ίδρυση του Καρφιού στην Υπομινωική περίοδο εννοώντας έτσι από το 1150 έως το 950 π.Χ. Στην συνέχεια ο Popham άσκησε κριτική στην χρονολόγηση του Pedlebury υποστηρίζοντας πως οι συσχετισμοί με την Πρωτογεωμετρική κεραμεική είναι αμφίβολοι και πως ο οικισμός χρονολογείται στο 2<sup>ο</sup> μισό της YM III Γ περιόδου και πως τέλος, η ίδρυσή του ανάγεται πρωιμότερα.<sup>194</sup> Μέχρι σήμερα έχουν εκφραστεί και άλλες εκτός των προηγουμένων απόψεις για την χρονολόγηση του οικισμού, κατά την πλέον παραδεκτή θέση χρονολόγηση, η θέση κατοικείται από το 1150 π.Χ. έως το 950 π.Χ. (YM III Γ C και Υπομινωική).

Με βάση αυτή την χρονολόγηση ο Nowicki πιστεύει πως το Καρφί πρέπει να θεωρηθεί ως ένα από τα τελευταία παραδείγματα της ανάπτυξης της Μινωικής αρχιτεκτονικής.<sup>195</sup> Η παρατήρηση αυτή εντάσσεται μέσα στο πλαίσιο της συμπαράταξης του Nowicki με τις απόψεις που θέλουν τον οικισμό στο Καρφί ως χώρο κατοίκησης των εκδιωγμένων Μινωιτών από τους πεδινούς χώρους.

## 2. ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ.

Εξετάζοντας την λιγοστή ειδική βιβλιογραφία που αφορά τον οικισμό στο Καρφί θα διαπιστώσει κανείς πως ελάχιστα εκτός της πρώτης περιορισμένης δημοσίευσης έχουν γραφτεί για την οργάνωση του χώρου και την μελέτη της αρχιτεκτονικής. Παρά την συχνή μνεία του στην έρευνα της αρχιτεκτονικής και οικιστικής αλλά και των άλλων θεμάτων των Σκοτεινών Αιώνων, το Καρφί από το 1938 και ύστερα, δεν έτυχε της μεθοδολογίας και συστηματικής ανάλυσης των οικιστικών συνόλων της περιοχής στο Καβούσι, ή της επανεξέτασης των αρχιτεκτονικών δεδομένων του Βροκάστρου. Κατά συνέπεια σε μια τέτοια προσέγγιση δεν μπορούμε παρά να βασιστούμε στην αρχική περιγραφή και εντύπωση που σχημάτισε για τα θέματα αυτά ο Pedlebury. Μόνη επεξεργασία των δεδομένων αυτών μπορεί να θεωρηθούν οι συνοπτικές μέλετες του Nowicki πάνω στην εξέλιξη των διαφορετικών φάσεων κατοίκησης του οικισμού και όχι τόσο πάνω στο ζήτημα της οργάνωσης και χρήσης του χώρου. Ο ίδιος ο Nowicki σημειώνει εύστοχα πως μόνο ένα μικρό τμήμα της οικιστικής εξάπλωσης του Καρφιού έχει ερευνηθεί συτηματικά και σε αυτή την παρατήρηση οφείλουμε να συμπληρώσουμε και την έλλειψη σοβαρής επανεξέτασης των ανασκαμμένων οικιστικών δομών.<sup>196</sup>

<sup>193</sup> R. W. Hutchinson, 1972, p. 320.

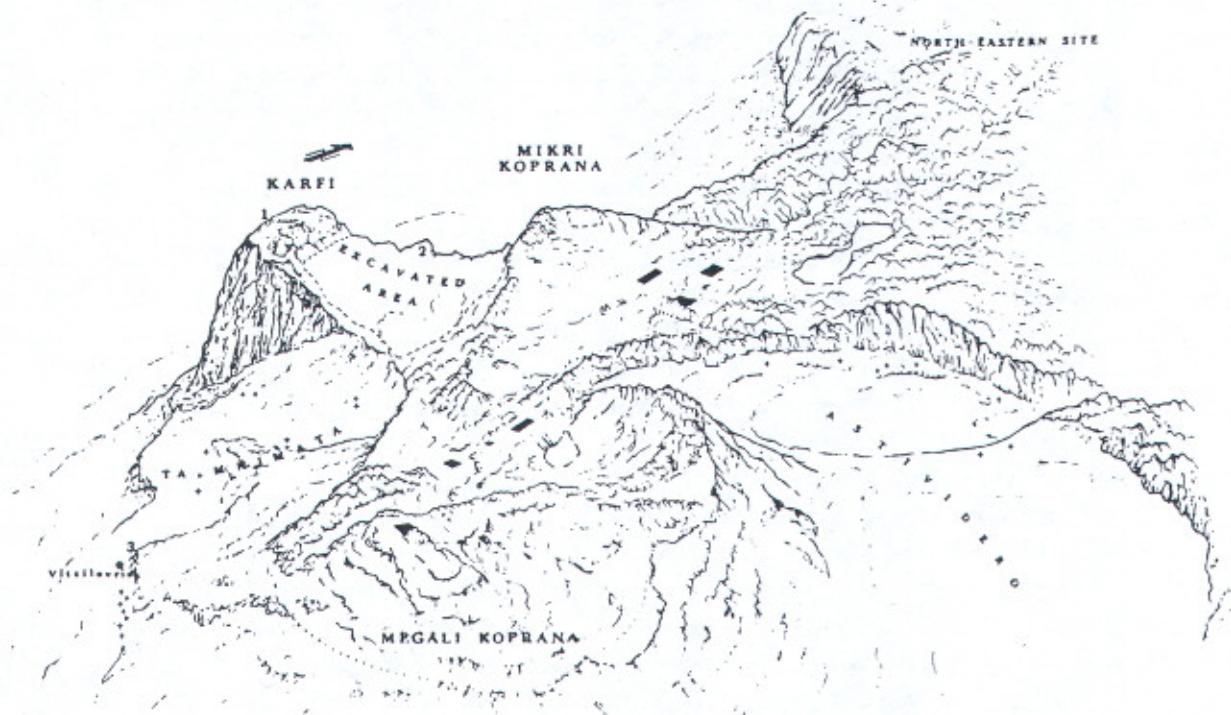
<sup>194</sup> L. H. Sackett, M. R. Popham, P. M. Warren, *BSA* 60 (1965), p. 248.

<sup>195</sup> K. Nowicki, *SMEA* 26, (1987), p. 235-236.

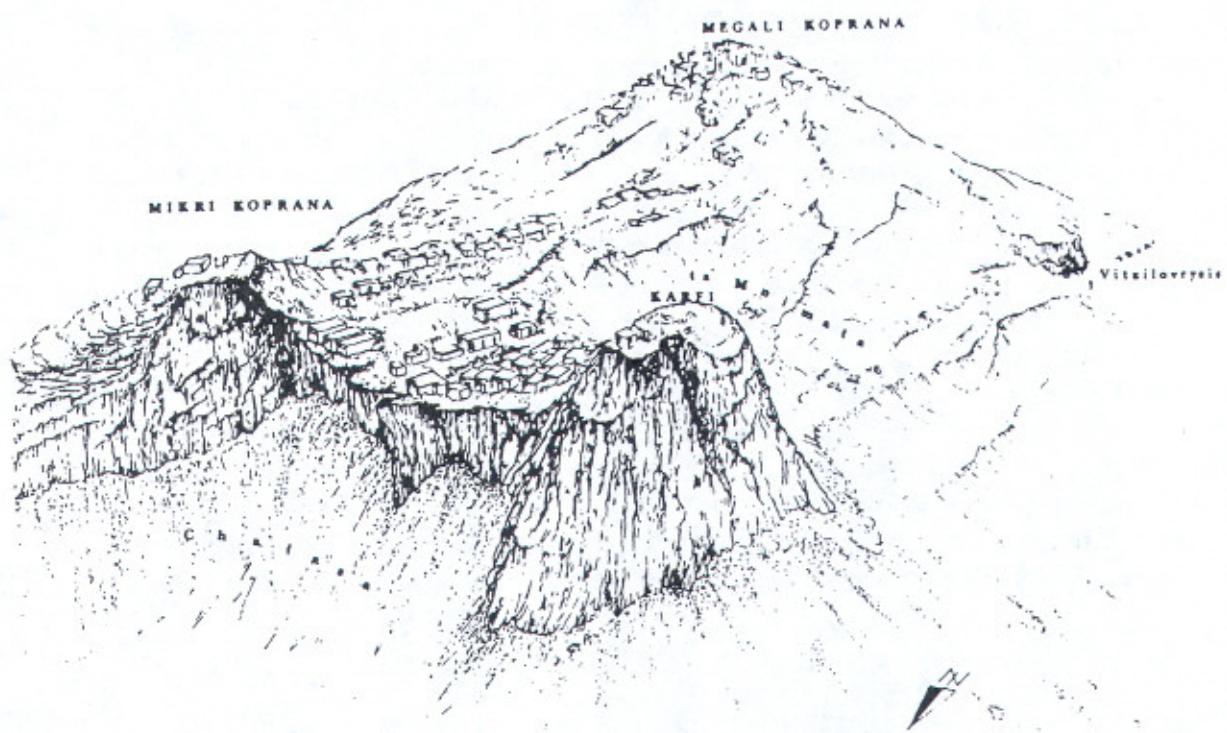
<sup>196</sup> K. Nowicki, *SMEA* 26, (1987), p. 241-244.



Καρφί: Αναπαράσταση της Δυτικής Συνοικίας (K. Nowicki 2000, p. 162, fig. 93.)



Καρφί: Προοπτική όψη από τα νότια (K. Nowicki 2000, p. 161, fig. 91.)



Καρφί: Προοπτική όψη από τα βορειοδυτικά (K. Nowicki 2000, p. 161, fig. 92.)

Ας δούμε όμως, έχοντας υπόψη τα προβλήματα αυτά, μερικά από τα βασικά στοιχεία της τοπογραφικής και οικιστικής διάρθρωσης του οικισμού. Η διάρκεια ζωής του οικισμού ήταν περίπου (με βάση τις πλέον αποδεικτές χρονολογίες ίδρυσης και εγκατάλειψής του) διακόσια χρόνια και κατά συνέπεια η τελική «όψη» του οικισμού είναι το αποτέλεσμα μιας μακράς διαδικασίας εξέλιξης και ανοικοδόμησης. Ο Pedlebury ξεχώρισε τέσσερις διαφορετικές φάσεις οικιστικής ανάπτυξης στο Καρφί.

Κατά την άποψή του τα πρώτα οικιστικά δείγματα δεν είναι άλλα παρά «καταφύγια» σε σπηλιές και ανοίγματα στην βραχώδη επιφάνεια.<sup>197</sup> Στα σημεία αυτά τοποθετήθηκαν κατασκευές από λίθο και ξύλο. Την θέση αυτών των δομών ο Pedlebury εντοπίζει στο δυτικότερο κομμάτι του οικισμού δεν αποκλείει όμως και την ύπαρξη άλλων κάτω από τα θεμέλια της μετέπειτα εξάπλωσης του οικισμού. Την άποψη της ύπαρξης των πρώτων αυτών καταφυγίων ενισχύει και ο Nowicki ο οποίος πιστεύει στην ιδέα της «βεβιασμένης» εγκατάστασης προσφύγων στο Καρφί και της μετέπειτα εξέλιξης του χώρου σε οργανωμένο οικισμό.<sup>198</sup>

Στην συνέχεια στην ανασύσταση της δεύτερης φάσης ο Pedlebury χαρακτηρίσει τις δομές που αποδίδει σε αυτήν την φάση δίνοντας έτσι, το «ναό», δηλαδή το δωμάτιο 9 της «μεγάλης οικίας», τους «στρατώνες», απέναντι από την μεγάλη οικία αλλά στην πλαγιά της Μικρής Κοπράνας, ένα σύνολο χώρων το οποίο ονόμασε «αγορά», και ένα οικιστικό σύνολο το οποίο ονόμασε «νότιες οικίες». Στην φάση αυτή επίσης ο δρόμος που κατευθύνεται προς το «ναό» αρχίζει να ανοικοδομείται, ενώ σχηματίζεται ο βασικός άξονας της θέσης στον χώρο του φυσικού βυθίσματος των δύο κορυφών Καρφί και Μικρή Κοπράνα. Η θέση παίρνει την τελική της εμφάνιση, σύμφωνα πάντα με το δημοσιευμένο σχέδιο, κατά την Τρίτη φάση, όταν το δυτικό κομμάτι του οικισμού διαμορφώνεται σε οικιστικά τετράγωνα. Στην φάση αυτή οι «νότιες οικίες» επεκτείνονται και ξαναχτίζονται, ενώ η «μεγάλη οικία» από ένα δωμάτιο μετατρέπεται σε ένα από τα μεγαλύτερα οικήματα στο Καρφί. Ο Pedlebury έβλεπε αυτό το οίκημα ως την κατοικία του «αρχηγού» του οικισμού, αν και ο Nowicki υποστηρίζει πως δεν μπορεί μια τέτοια λειτουργία να αποδοθεί σε ένα μεγάλο μεν αλλά μονόχωρο οίκημα, όταν πλέον στην φάση αυτή υφίστανται αρκετά μεγαλύτερα οικήματα.<sup>199</sup>

Η οργάνωση της οικιστικής εξέλιξης στο Καρφί μέσα από τέσσερις φάσεις από τον Pedlebury, δεν στερείται αδύνατων σημείων. Πρώτα απ' όλα γιατί δεν υπάρχουν στρωματογραφικά και χρονολογικά δεδομένα στο υλικό από το Καρφί μέσα από τα οποία να προκύπτουν σαφώς διακριτές αλλαγές στην οικιστική ανάπτυξη. Δεν πρέπει να αποκλείσουμε ακόμα καθόλου την πιθανότητα μιας συνεχούς εξέλιξης και αλλαγής της θέσης κατά την διάρκεια των διακοσίων χρόνων της ύπαρξής της ή ακόμα και την πιθανότητα ύπαρξης περισσοτέρων μη εύκολα διακριτών μεταξύ τους φάσεων.

Από την πολεοδομική άποψη της πόλης οι δύο «πλατείες» του οικισμού φαίνεται πως είχαν σημαντική θέση. Οι χώροι αυτοί σχημάτιζαν τα δύο κέντρα του δυτικού τμήματος της πόλης απ' όπου και ξεκινούσαν οδοί προς τα βασικά σημεία του οικισμού. Μια από αυτές τις «πλατείες», οχώρος 48, περικυκλωνόταν από μια σειρά σημαντικών δομών του οικισμού, τα κτίρια της «αγοράς», το «μικρό iερό», την «οικία του iερέα» και τις «νότιες οικίες». Στα δυτικά του χώρου αυτού, ένας πλατύς δρόμος οδηγούσε στα νότια καταλύματα. Στην συνέχεια ως αποτέλεσμα της αναδιαμόρφωσης του χώρου στις

<sup>197</sup> H. W. and J. D. S. Pedlebury, M. B. Money-Coutts, *BSA* 38, (1937-38) p. 84.

<sup>198</sup> K. Nowicki, *SMEA* 26, (1987), p. 237.

<sup>199</sup> K. Nowicki, *SMEA* 26, (1987), p. 239.

«νότιες οικίες», συμπληρώθηκαν και άλλα δωμάτια μειώνοντας έτσι τον ανοικτό χώρο της πλατείας. Το τελικό αποτέλεσμα φανερώνει ότι μια συνεχή διαδικασία ανοικοδόμησης άφησε τελικά το λιγότερο αναγκαίο ελεύθερο χώρο, κάτι που σημαίνει πως ήταν αδύνατο βάσει της ανάπτυξης του οικισμού στα συγκεκριμένα τοπογραφικά δεδομένα να αφεθεί περισσότερος χώρος ελεύθερος.

Σε ότι αφορά τις οικίες ένα αξιοσημείωτο παράδειγμα αυτών είναι μια τρίχωρη οικία, την οποία ο Pedlebury σύμφωνα με την συνήθειά του ονόμασε το «σπίτι του αρτοποιού». Η οικία αυτή χτίστηκε κατά την τελευταία φάση του οικισμού, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, και πριν την εγκατάλειψη του οικισμού ανακαινίσθηκε τουλάχιστον μία φορά.<sup>200</sup> Αρχικά υπήρξε ως δίχωρος χώρος ενώ στην συνέχεια με την ευκαιρία της επισκευής της πεσμένης στέγης και μιας κατεστραμμένης τοιχοποιίας, ένας τρίτος χώρος προστέθηκε μαζί με ένα φούρνο για ψωμί. Η μικρή αυτή οικία ενσαρκώνει πολλές αλλαγές κατά την διάρκεια της μικρής σχετικά περιόδου της ύπαρξής της, με άλλα λόγια είναι ένα παράδειγμα που ενσαρκώνει την πιο χαρακτηριστική διαδικασία ολόκληρου του οικισμού, αυτή της συνεχούς μεταλλαγής στο επίπεδο της αρχιτεκτονικής και φυσικά της χρήσης του περιορισμένου και δεδομένου χώρου ώστε να καλύψει τις ανάγκες που προέκυπταν σε κάθε στιγμή.

Αν προχωρήσουμε τώρα στην ανάπλαση της τοπογραφίας του Καρφιού, θα ξεχωρίσουμε «χονδρικά» τέσσερις μεγάλες συνοικίες: την «Δυτική», την Βόρεια-ανατολική που περιλαμβάνει και την κορυφή της Μικρής Κοπράνας, την «κεντρική συνοικία», ανάμεσα στην Μικρή και Μεγάλη Κοπράνα, και τέλος την «νότια συνοικία» δηλαδή την κορυφή και τις πλαγιές της Μεγάλης Κοπράνας. Ο Pedlebury, τοποθετούσε το σημαντικότερο τμήμα της πόλης, όπου κατά την άποψή του η «οικία του αρχηγού» και ο «ναός» μεταξύ του Καρφιού και της Μικρής Κοπράνας.<sup>201</sup> Μεταξύ των ορίων του ανεσκαμμένου τμήματος του οικισμού, ο χώρος αυτός αποτελεί το κέντρο, και κατά συνέπεια δεν πρέπει να θεωρήσουμε την άποψη αυτή του Pedlebury απαλλαγμένη από την εντύπωση που του δημιουργούσε η ίδια του η έρευνα. Ο «ναός», βρισκόταν σε πιο ψηλό σημείο, πάνω από μια απότομη χαράδρα, και σε αυτόν οδηγούσε ο πιο σημαντικός δρόμος της «Δυτικής συνοικίας».<sup>202</sup> Η οδός αυτή εκτεινόταν νότια προς το νεκροταφείο «τα μνήματα», έφτανε κοντά στην πηγή της Βιτζυλόβρυουσης και τέλος κατευθυνόταν προς την κοιλάδα της Κυράς.

Ο οικισμός στο Καρφί έχει αξιοσημείωτο μέγεθος εκτός από την συνεχή του ανάπτυξη, αν λάβει υπόψη κανείς το γεγονός της ίδρυσής του σε ένα τόσο ορεινό και «αδιαπραγμάτευτο» περιβάλλον. Στην πλήρη ακμή του, κάλυπτε ένα χώρο 3 εκταρίων από τα οποία μόνο το 0,6 έχει ανασκαφεί. Το ανεσκαμμένο τμήμα περιλαμβάνει 25-30 οικίες οι οποίες ήταν μονόχωρες ή είχαν μέχρι και 4 δωμάτια. Κατά την άποψη του Nowicki, αν υποθέσουμε ότι το υπόλοιπο του οικισμού ήταν δομημένο με την ίδια πυκνότητα όσο και το ανεσκαμμένο τμήμα, τότε το σύνολο του οικισμού πρέπει να ήταν 125-150 οικίες.<sup>203</sup> Με βάση τον υπολογισμό αυτό, το Καρφί πρέπει να θεωρηθεί ως το μεγαλύτερο οικιστικό κέντρο στο Λασίθι για την YM III Γ περίοδο.

<sup>200</sup> K. Nowicki, *SMEA* 26, (1987), p. 241.

<sup>201</sup> H. W. and J. D. S. Pedlebury, M. B. Money-Coutts, *BSA* 38, (1937-38).

<sup>202</sup> Ο Pedlebury δεν αναφέρει το δρόμο αυτό στο σχέδιό του αν και τον ανόμασε «το κύριο μονοπάτι». Ο Rutkowski μελετώντας το κτίριο του «ναού» ονόμασε το δρόμο αυτό «κύριο δρόμο του ναού», B. Rutkowski, *SMEA* 26 (1987), p. 257-280.

<sup>203</sup> K. Nowicki, *SMEA* 26, (1987), p. 246.

Στην πραγματικότητα, η θέση αυτή δεν είναι απρόσιτη όσο φαίνεται στην αρχή, καθώς αρκετοί δρόμοι οδηγούν στον οικισμό. Η δυσκόλοτερη πρόσβαση είναι από την βόρεια πλευρά όπου η ράχη μεταξύ Καρφιού και μικρής Κοπράνας αλλά βέβαια και οι δύο αυτές κορυφές τους δημιουργούν ένα σχεδόν αδιαπέρατο τείχος αρκετών μέτρων σε ύψος. Από την κοιλάδα της Κεράς μπορεί κανείς να προσεγγίσει τον οικισμό από την μεγάλη Κοπράνα κοντά στην πηγή της Βιτζυλόβρυσης. Από τον Αγ. Γεώργιο Πάπουρα επίσης ένα μονοπάτι ανεβαίνει επίσης κατά μήκος της ανατολικής πλευράς της μεγάλης Κοπράνας. Τέλος, από το οροπέδιο του Νίσιμου, η πρόσβαση είναι πάρα πολύ εύκολη.<sup>204</sup> Ακόμα, η πρόσβαση σε πόσιμο νερό δε ήταν δύσκολη υπόθεση. Δύο σημαντικές φυσικές πηγές ήταν διαθέσιμες σε απόσταση λίγων εκατοντάδων μέτρων από το κέντρο του οικισμού. Η πηγή στην Βιτζυλόβρυση αλλά και αυτή στο Αστιβίντερο, προσεγγίζονταν από της Ανατολικές πλαγιές της Μεγάλης Κοπράνας.

Καταλήγουμε έτσι στο αρχικό ερώτημα: πρέπει το Καρφί με βάση τα δεδομένα της έκτασης, ανάπτυξης και πρόσβασής του να θεωρηθεί «μια πόλη προσφύγων»<sup>205</sup> και κατ' αναλογία με αυτό να θεωρηθούν αντίστοιχα και άλλοι οικισμοί που παρουσιάζουν τα ίδια ή σχεδόν τα ίδια χαρακτηριστικά;

Αδιαμφισβήτητα, ο προσφυγικός χαρακτήρας του οικισμού του Καρφιού του αποδώθηκε από την αρχή της έρευνας σε αυτόν, ή μάλλον η έρευνα σε αυτή τη θέση, όπως και στο Βρόκαστρο, διεξήγηθη μέσα στα πλαίσια της ανάπτυξης της θεωρίας των προσφυγικών οικισμών στην Κρήτη από το τέλος της YM III B εποχής και μετά. Πίσω από την θεωρία αυτή, βρισκόταν πάντα μια απειλή η οποία λειτουργούσε ως η κινητήριος δύναμη για την μεταστροφή και την άνοδο των πληθυσμών προς τις πιό ορεινές και λιγότερο προσβάσιμες περιοχές Όμως, ως προς αυτήν την αιτία, δεν συμφωνούν όλοι οι υποστηρικτές της θεωρίας των προσφυγικών οικισμών. Έτσι, για τον ανασκαφέα του οικισμού στο Καρφί, τον Pedlebury, αφορμή για την εγκατάσταση εκεί, είναι η πίεση που πίστευε πως δέχτηκε ο Μινωικός πληθυσμός από την άφιξη του Μυκηναϊκού στοιχείου αμέσως μετά την κατάρρευση των κοινωνικοπολιτικών συστημάτων της τελευταίας Μινωικής περιόδου. Αντίθετα, για τον πιο σύγχρονο και πιο ένθερμο υποστηρικτή της μεταναστευτικής θεωρίας, τον K. Nowicki, η αιτία πίσω από το είδος αυτό οικιστικής οργάνωσης, είναι οι πειρατικές επιδρομές, οι οποίες πιστεύει πως καθιστούσαν αδύνατη την εγκατάσταση σε ανοικτούς ή παραθαλάσσιους χώρους.<sup>206</sup> Αναλύοντας το παράδειγμα του συνόλου των οικισμών στο Καβούσι των Σκοτεινών αιώνων, έγινε φανερό πως με την ανάλυση των συγκεκριμένων δεδομένων τοπογραφίας και οικιστικής οργάνωσης στην κάθε περιφέρεια, είναι δυνατό να έχουμε πολύ διαφορετικά αποτελέσματα από αυτά της συγκέντρωσης ορισμένων βασικών κοινών σημείων, κάτω από το πρίσμα μιας θεωρίας που φιλοδοξεί να ερμηνεύσει την περίπτωση κάθε οικισμού, παραβλέποντας, την διαφορετικότητά τους.

<sup>204</sup> K. Nowicki 2000, p. 157-167.

<sup>205</sup> Ο χαρακτηρισμός πόλη προσφύγων ανήκει στον K. Nowicki, K. Nowicki, SMEA 26, (1987), p. 247.

<sup>206</sup> K. Nowicki 2000, p. 157-167, 257-265.

## V. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

### A. Η ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 13<sup>ου</sup> ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΟΥ 12<sup>ου</sup>. ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΙΑ, ΑΝΑΛΟΓΙΑ ή ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΟΤΗΤΑ;

Για τον K. Nowicki το φαινόμενο των μεταναστευτικών οικισμών στην Κρήτη δεν είναι απομονωμένο αλλά εμφανίζεται εξίσου και στην Κύπρο αλλά και σε μια σειρά άλλων παραλιακών θέσεων στην Μεσόγειο. Στην περίπτωση της Κύπρου, η ανασύσταση της κατάστασης στα τέλη του 13<sup>ου</sup> και κατά την διάρκεια του 12<sup>ου</sup> αιώνα βασίζεται σε πολύ περισσότερα δημοσιευμένα δεδομένα από ότι συμβαίνει στην περίπτωση της Κρήτης, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η έρευνα έχει καταλήξει και σε μια μοναδική ερμηνευτική άποψη.

Ο Nowicki βλέπει μέσα από το πρίσμα μιας «αναλογίας» την εξέλιξη των γεγονότων από το τέλος του 13<sup>ου</sup> αιώνα και μετά μεταξύ της Κύπρου και της Κρήτης. Συγκεκριμένα αναφέρει πως «το πρώτο μισό του 13<sup>ου</sup> αιώνα για την Κρήτη και την Κύπρο συνιστά περίοδος ηρεμίας, ευημερίας και εντατικών εμπορικών δραστηριοτήτων, αλλά από το τέλος του 13<sup>ου</sup> αιώνα και την αρχή του 12<sup>ου</sup> αιώνα π.Χ., και τα δύο αυτά νησιά επηρεάζονται σοβαρά από σειρές καταστροφών, εγκαταλείψεων και δραματικών αλλαγών στο οικιστικό μοντέλο<sup>207</sup>.»

Ένα στοιχείο απειλής και ένα ενδιαφέρον υπερασπισμότητας εμφανίζονται στην Κύπρο, όπως υποστηρίζει ο Καραγιώργης κατά την ΥΚ II Γ περίοδο, πιθανώτατα κυρίως κατά το τελευταίο τέταρτο του 13<sup>ου</sup> αιώνα. Ο Nowicki, ενισχύοντας την άποψη του Καραγιώργη θεωρεί το παράδειγμα της Πύλας-Κοκκινόκρεμου ως έκφραση της νέας τάσης για μετακίνηση σε περισσότερο ασφαλείς θέσεις<sup>208</sup>. Χρησιμοποιεί ως παράδειγμα άμεσης αναλογίας τα δεδομένα από δύο διαφορετικούς χώρους, την εγκατάσταση στην Μάα-Παλαίκαστρο στην Κύπρο με την ίδρυση του οικισμού στο Παλαίκαστρο-Καστρί στην Ανατολική Κρήτη<sup>209</sup>. Την αναλογία όμως αντή στηρίζει κυρίως στα τοπογραφικά

<sup>207</sup> K. Nowicki, 2000, p. 251.

<sup>208</sup> K. Nowicki, 2000, p. 251-253.

<sup>209</sup> K. Nowicki, 2000, p. 252.

χαρακτηριστικά των δύο οικισμών δηλαδή ουσιαστικά στον παραθαλάσσιο τους χαρακτήρα και την «υπερασπίσιμη» θέση τους, ενώ δεν παραθέτει στοιχεία που να σχετίζουν τους δύο αυτούς οικισμούς από την πλευρά του υλικού τους πολιτισμού για παράδειγμα. Το βασικό ζήτημα των δύο αυτών οικισμών είναι ότι δεν μπορεί να είναι υπερασπίσιμες θέσεις γιατί βρίσκονται στην θάλασσα και θα δέχονται εύκολα επίθεση. Για το λόγο αυτό ο Nowicki βλέπει τους δύο αυτούς χώρους σαν την οχυρή έδρα των ανθρώπων που λυμαίνονταν το υπόλοιπο του πληθυσμού τόσο στην Κρήτη όσο και στην Κύπρο με αποτέλεσμα να τους εξωθούν σε ορεινές θέσεις. Κατά κανόνα δηλαδή ο Nowicki μέσω αυτής της «αναλογίας» κρατά τον βασικό πυρήνα των υπερασπίσιμων λόγω τοπογραφικών χαρακτηριστικών οικισμών, αλλά στην περίπτωση της παραθαλάσσιας τοποθεσίας ερμηνεύει την εγκατάσταση ως έδρα των πειρατών ή εισβολέων και όχι ως την κατοικία των μεταναστών, κάτι που θα αποδυνάμωνε το προτεινόμενο σχήμα του. Υποστηρίζει λοιπόν ότι οι δύο αυτές θέσεις «δεν θα μπορούσαν να υπερασπιστούν τίποτα άλλο παρά τον εαυτό τους και πως προφανώς σχετίζονται με την ίδια θαλάσσια δραστηριότητα, αυτή της πειρατείας»<sup>210</sup>. Ακόμα υποστηρίζει και ένα διαχωρισμό των δραστηριοτήτων των κατοίκων αυτών των δύο θέσεων, ανάλογα με τις καιρικές συνθήκες, προτείνει δηλαδή πως κατά την διάρκεια των δύσκολων καιρικών συνθηκών οι κάτοικοι δεν θα μπορούσαν να ασχοληθούν με το εμπόριο ή την αλιεία και επομένως κατεύφευγαν στην πειρατεία!

Για να σχολιάσουμε την άποψη αυτή, δηλαδή το σχήμα της εγκατάστασης πειρατικών πληθυσμών σε παραθαλάσσιες «ισχυρές» θέσεις θα πρέπει πρώτα να θίξουμε ορισμένα βασικά προαπαιτούμενα μιας αρχαιολογικής αναλογίας. Θα πρέπει λοιπόν πέρα από την «προφανή τοπογραφική ομοιότητα» των θέσεων που συμμετέχουν στην αναλογία αν θέλουμε να αποδώσουμε ένα κοινό χαρακτήρα ή ένα συγκεκριμένο είδος δραστηριοτήτων στους οικισμούς αυτούς, θα πρέπει να ανζητήσουμε ανάλογα ή ενδεικτικά στοιχεία στον υλικό τους πολιτισμό και την εσωτερική οικιστική τους οργάνωση αλλά και στοιχεία που να επιβεβαιώνουν την σχέση και το είδος επικοινωνίας των οικισμών αυτών με άλλους οικισμούς, καθώς και επίσης στοιχεία που να επιβεβαιώνουν την διαφορετικότητα του χαρακτήρα τους με άλλους οικισμούς. Για παράδειγμα, στην περίπτωση που εξετάζουμε, για να υποστηρίξουμε ασφαλώς τον «πειρατικό» χαρακτήρα της Μάας Παλαικάστρου ή του Παλαικάστρου Καστριού στην Κρήτη θα πρέπει να ανακαλύψουμε στοιχεία (από τους τομείς που αναφέρθηκαν πριν) τα οποία αφενός να υποστηρίζουν το χαρακτήρα του οικισμού και το είδος των δραστηριοτήτων που προτείνουμε, αφετέρου στοιχεία που να διαχωρίζουν τον χαρακτήρα των οικισμών που εξετάζουμε από τον χαρακτήρα των υπολοίπων ορεινών οικισμών της Κρήτης. Κατά συνέπεια η απόδωση του «πειρατικού» χαρακτηρισμού στο Παλαίκαστρο Καστρί ή στην Μάα Παλαίκαστρο δεν μπορεί να στηριχθεί αποκλειστικά στην τοπογραφική τους ομοιότητα. Τέλος, όσον αφορά την άποψη της ταξινόμησης των δραστηριοτήτων των κατοίκων μεταξύ αλιείας, εμπορίου και πειρατείας, ανάλογα με της διαθέσεις του καιρού, φαίνεται πως το ζήτημα αυτό ξεπερνά τα όρια της σύγκρισης ή αναλογίας και εμπλέκεται στα όρια της φαντασίας. Ακόμα, καθώς αναλύουμε το ζήτημα του χαρακτήρα των παραθαλάσσιων ισχυρών θέσεων της Κύπρου θα πρέπει να ανφέρουμε και την άποψη του Muhly πάνω στο ίδιο ζήτημα. Ο Muhly, ερμηνεύει την Μάα-Παλαίκαστρο και την Πύλα-Κοκκινόκρεμο (έναν παρόμοιο οικισμό ελαφρά προγενέστερο από την Μάα) ως «στρατιωτικές θέσεις με σκοπό την προστασία από

<sup>210</sup> K. Nowicki, 2000, p. 252.

εξωτερικούς κινδύνους»<sup>211</sup>. Ωστόσο, το αντεπιχείρημα του Nowicki στην άποψη του Muhly φαίνεται να είναι σωστό: η τοπογραφία των οικισμών της Μάας-Παλαικάστρου και της Πύλας-Κοκκινόκρεμου δεν είναι ιδιαίτερα πρόσφορή για να προστατεύσει μεγάλες εκτάσεις από το φόβο εισβολών από την θάλασσα.<sup>212</sup>

Στην συνέχεια, πέρα από το γεγονός ότι ο Nowicki βλέπει αναλογικά το οικιστικό φαινόμενο της Κύπρου και της Κρήτης στην ίδια περίοδο είναι σημαντικό το ότι αναγνωρίζει πως στην περίπτωση της Κύπρου παρά τις ανακατατάξεις, εγκαταλείψεις και ιδρύσεις νέων οικισμών υπάρχει και μια ομάδα οικισμών οι οποίοι επιζούν και παρουσιάζουν μια συνέχεια κατοίκησης. Σε αυτή την ομάδα ανήκουν το Κίτιο και η θέση Χαλά Σουλτάν Τεκέ, δύο οικισμοί με δυνατά εξαρχής πληθυσμιακά στοιχεία, τα οποία κατά αυτή την περίοδο φαίνεται να ενισχύονται από νέο πληθυσμό. Σύμφωνα με τον Καραγιώργη η άφιξη του πληθυσμού αυτού προέρχεται από μικρότερους και πιο ανίσχυρους οικισμούς που προτίμησαν να ενωθούν με τους υπάρχοντες μεγαλύτερους που βρίσκονταν σε μικρή σχετικά απόσταση από αυτούς.<sup>213</sup>

Επιστρέφοντας λοιπόν στο βασικό ζήτημα της σύγκρισης της οικιστικής κατάστασης από το τέλος του 13<sup>ου</sup> αιώνα και κατά την διάρκεια του 12<sup>ου</sup> αιώνα μεταξύ της Κρήτης και της Κύπρου οφείλουμε να αναγνωρίσουμε τα εξείς: κατά πρώτον η αντιστοιχία των σίγουρων αρχαιολογικών δεδομένων που διαθέτουμε για την Κρήτη και την Κύπρο είναι άνιση, και αυτό γιατί στην περίπτωση της Κρήτης τα ανασκαφικά τεκμήρια είναι σαφώς λγότερα από αυτά της Κύπρου, και δεύτερον γιατί δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε μια απόλυτη αναλογία γεγονότων και φαινομένων πάνω στο ζήτημα της οικιστικής στις δύο περιπτώσεις που εξετάζουμε.

Για την οικιστική εξέλιξη από το τέλος του 13<sup>ου</sup> αιώνα και κατά τη διάρκεια του πρώτου τμήματος του 12<sup>ου</sup> αιώνα, ο Καραγιώργης έχει προτείνει ένα τριμερές σχήμα.<sup>214</sup> Πάνω σε αυτό ακριβώς το τριμερές σχήμα ο Nowicki έχει στηρίξει την αναλογία μεταξύ των οικιστικών φαινομένων Κρήτης και Κύπρου, καθώς και ο ίδιος έχει αναπτύξει ένα αντίστοιχο τριμερές σχήμα στην ερμηνεία των υπερασπίσμων οικισμών του στην Κρήτη.

Κατά τη πρώτη φάση του σχήματος που προτείνει ο Καραγιώργης πριν το τέλος της ΥΚ ΙΙ Γ περιόδου, πιθανώτατα κατά τις τελευταίες (2 ή 3) δεκαετίες του 13<sup>ου</sup> αιώνα, ορισμένοι οικισμοί καταστρέφονται ή εγκαταλείπονται. Στον ίδιο περίπου χρόνο με τα γεγονότα αυτά ιδρύεται ο οικισμός στην Πύλα-Κοκκινόκρεμο<sup>215</sup>. Τη ίδρυση της Πύλας Κοκκινόκρεμου (εφόσον πρώτα την ερμηνεύει ως υπερασπίσμη θέση) χρησιμοποιεί ο Nowicki ως στοιχείο της αναλογίας του με την πρώτη φάση του δικού του σχήματος στην Κρήτη, όπου, μετά από μια σειρά εγκαταλείψεων οικισμών βλέπει την αρχή της ίδρυσης των πρώτων μεταναστευτικών/υπερασπίσμων οικισμών.<sup>216</sup>

Στην αρχή της δεύτερης φάσης, σε ότι αφορά την Κύπρο ο οικισμός στην Πύλα, εγκαταλείπεται, στην Έγκωμη έχουμε καταστροφές, ενώ ιδρύεται η Μάα-Παλαίκαστρο<sup>217</sup>. Τα γεγονότα αυτά ο Nowicki συσχετίζει με την τάση ίδρυσης οικισμών σε ορεινές θέσεις με σκοπό κατά την προσέγγισή του, την άμυνα. Μια σειρά από τις πιο

<sup>211</sup> J. D. Muhly, 1992, p.10-22.

<sup>212</sup> K. Nowicki, 2000, p. 252.

<sup>213</sup> V. Karageorghis, 1990, p. 20.

<sup>214</sup> V. Karageorghis, 1992, p. 78-85.

<sup>215</sup> V. Karageorghis, 1990, p. 27.

<sup>216</sup> K. Nowicki 2000, p. 253.

<sup>217</sup> V. Karageorghis, 1990, p. 27.

πρώιμες από αυτές τις θέσεις είναι και οι πιο απροσπέλαστες: Μοναστηράκι Καταλύματα, Ανατολή Ελληνική κορυφή, Άρβη Φορτέτσα και Άγιος Ιωάννης Καταλύματα<sup>218</sup>. Στον κατάλογο αυτών των θέσεων-καταφυγίων ο Nowicki δεν διστάζει να προσθέσει και το Κάστρο στο Καβουόσι ή το Βρόκαστρο, ωστόσο υπάρχουν ισχυρές αμφιβολίες για το αν οι θέσεις αυτές μοιράζονται τα ίδια χαρακτηριστικά, την ίδια οργάνωση και τον ίδιο χαρακτήρα με θέσεις όπως το Μοναστηράκι Καταλύματα.<sup>219</sup>

Κατά την τρίτη φάση, επιστρέφοντας στο σχήμα του Καραγιώργη στην Κύπρο, βρισκόμαστε μπροστά σε μια περίοδο επανίδρυσης/ανοικοδόμησης στους οικισμούς της Έγκωμης, του Κιτίου, της Σίνδας και της Παλαιπάφου. Η έναρξη αυτής της περιόδου τοποθετήται χρονολογικά λίγο μετά το 1200 π.χ.<sup>220</sup> Για αυτή την περίοδο στην Κρήτη ο Nowicki δεν βρίσκει απόλυτη αντιστοιχία με την Κύπρο, καθώς το μοντέλο των υπερασπίσιμων οικισμών που προτείνει για την Κρήτη δεν έχει κάποιο ανάλογο στην Κύπρο. Αναγνωρίζει όμως, ότι παρά την δυσκολία των καιρών στην Κρήτη μεγάλα πληθυσμιακά κέντρα όπως η Κνωσός, η Φαιστός και τα Χανιά επέζησαν και συνέχισαν να κατοικούνται παρά τον μη υπερασπίσιμο χαρακτήρα τους. Για την Κρήτη, την αρχή της τρίτης φάσης στο οικιστικό του μοντέλο, ο Nowicki τοποθετεί λίγο μετά το 1150 π.χ., και πιστεύει ότι στην φάση παρατηρήται μια ανασύσταση και επανίδρυση πολλών νέων θέσεων με αμυντικό ακόμα χαρακτήρα, όχι όμως τόσο απροσπέλαστοι όσο οι προηγούμενοι.<sup>221</sup>

Ωστόσο αν θελήσουμε να εξετάσουμε την γενική εικόνα που δίνει η Κύπρος από την αρχή του 12<sup>ου</sup> αιώνα, δηλαδή κατά τα «χρόνια της κρίσης», θα δούμε ότι η έννοια της «κρίσης» τόσο στο επίπεδο της οικιστικής οργάνωσης όσο και στα αλληλένδετα με αυτό πεδία της πολιτικής κατάστασης και οικονομίας, δεν είναι ούτε ενιαία ούτε ταυτόχρονη για όλες τις περιοχές της Μεσογείου (Κύπρο, Κρήτη, Ανατολικά παράλια) όπου έχει μέχρι τώρα γίνει συζήτηση για την δύσκολη αυτή περίοδο. Στα πλαίσια του 12<sup>ου</sup> αιώνα στην Κύπρο πολλά από τα περιφερειακά κέντρα θα εγκαταληφθούν (όπως για παράδειγμα η Καλαβασσός-Άγιος Δημήτριος, η Μαρώνη-Βούρνες ή η Πύλα-Κοκκινόκρεμος), ενώ άλλα κέντρα θα επανακατοικηθούν (όπως η Έγκωμη) και τέλος άλλα θα επανιδρυθούν και θα αναπτυχθούν σε μεγαλύτερη κλίμακα (όπως το Κίτιο)<sup>222</sup>. Κατά μία άποψη το φαινόμενο αυτό εξηγεί και την πολιτισμική συνέχεια στην μετάβαση από την YK II Γ περίοδο στην YK IIIA περίοδο.

Τα σημερινά αρχαιολογικά δεδομένα για την Κύπρο του 12<sup>ου</sup> π.Χ. αιώνα είναι άφθονα μπροστά σε αυτά που διαθέτουμε για την ίδια περίοδο στην Κρήτη. Η κρίσιμη περίοδος στην Κύπρο για την οποία τα υπάρχοντα δεδομένα δηλώνουν εγκαταλήψεις, καταστροφές, και επανεγκατάστηση σε πολλές περιφέρειες, έχουν ερμηνευθεί με πολλούς τρόπους και από διαφορετικές σχολές με αποτέλεσμα να συζητάμε πλέον για περισσότερα από ένα φαινόμενο ή «κρίσεις» σε διαφόρους τομείς της ζωής στην Κύπρο.

Η αυγή της YK III B περιόδου, η οποία ακολουθεί την καταστροφή και εγκατάλειψη ενός αριθμού θέσεων της YK III A, παίρνει μια εντελώς διαφορετική τροπή

<sup>218</sup> K. Nowicki 2000, p. 253.

<sup>219</sup> Συγκεκριμένα ανασκαφείς και ερευνητές της περιοχής του Καβουούσιου όπως οι S. M. Mook, W. D. S. Coulson και D. C. Haggis, υποστηρίζουν αντίθετη με την θεωρία «καταφυγίου» του Nowicki, άποψη. Σχετικά βλ. S. M. Mook, W. D. S. Coulson 1997 Vol.1, p. 369 (discussion), και D. C. Haggis, *JMA* Vol. 6:2, (1993), p. 131-174 σχετικά με ζητήματα πρόσβασης και λόγων «օρεινής μεταστροφής» οικισμών.

<sup>220</sup> V. Karageorghis, 1990, p. 27.

<sup>221</sup> K. Nowicki 2000, p. 253.

<sup>222</sup> V. Karageorghis, 1992, p. 80-81.

στην Κύπρο. Σύμφωνα με τον Καραγιώργη μετά την σειρά των γεγονότων που έλαβαν χώρα στην YK III A περίοδο, η συνύπαρξη αυτόχθονου Κυπριακού πληθυσμού και προσφύγων δεν πρέπει να ήταν ιδιαίτερα εύκολη.<sup>223</sup> Παρόλα αυτά όμως ο ίδιος συμφωνεί με τον ισχυρισμό της Ιακώβου, ότι φαίνεται να υπάρχει μια συνέχεια μεταξύ της YKII Γ και της YK III A περιόδου και πως επίσης δεν παρατηρούνται μεγάλες αλλαγές στις θέσεις των οικισμών και των νεκροταφείων. Τα αρχαιολογικά δεδομένα δείχνουν ότι η Κύπρος δεν κατέρρευσε ως σύνολο ούτε ότι όλοι οι οικισμοί είχαν την ίδια μοίρα στην ίδια ακριβώς χρονική περίοδο<sup>224</sup>. Το γεγονός αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό και πολλές παρερμηνεύσεις του παρελθόντος θα μπορούσαν να είχαν αποφευχθεί αν είχε ληφθεί υπόψη νωρίτερα. Ο Καραγιώργης επίσης παρατηρεί μια σειρά νεωτερισμών στο επίπεδο της αρχιτεκτονικής (όπως για παράδειγμα την εμφάνιση μνημειακών κτιρίων πιθανώς για διοικητικούς σκοπούς ή την εμφάνιση τειχών στην Έγκωμη, την Σίνδα, το Κίτιο ή την Μάα Παλαίκαστρο) και της καθημερινής ζωής (στο επίπεδο της κεραμεικής παραγωγής ή της μεταλλοτεχνίας).<sup>225</sup>

Θα πρέπει να σημειωθεί ακόμα ότι η εμφάνιση οικισμών με συγκεκριμένο ρόλο την άμυνα είχε ένα πολύ εφήμερο χαρακτήρα. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν δύο ουσιαστικά παραδείγματα η Μάα-Παλαίκαστρο και η Πύλα-Κοκκινόκρεμος, και οι δύο σε απομονωμένες περιοχές με ελάχιστα αποθέματα νερού και δυνατότητες καλλιεργήσιμης γής, όπου η μακρά παραμονή του πληθυσμού θα ήταν πολύ δύσκολη<sup>226</sup>. Η συνέχεια αυτή όμως θα διακοπεί κατά το τέλος της YK III Γ περιόδου (δηλαδή γύρω στο 1120/1100 π.Χ.) όταν ως αποτέλεσμα πολιτικής και οικονομικής αντιδικίας μεταξύ των δύο εθνικών ομάδων που συνυπήρχαν για σχεδόν ένα αιώνα. Ως αποτέλεσμα αυτού οι πόλεις που είχαν ανοικοδομηθεί κατά την YK III A εγκαταλείπονται με την εξαίρεση του Κιτίου και της Παλαιπάφου, όπως τουλάχιστον φαίνεται από τα ταφικά τους ευρήματα. Κατά τα άλλα παρατηρήται μια σημαντική αλλαγή στην οικιστική και την θέση των πόλεων. Ετσι για παράδειγμα η Σαλαμίνα στην Ανατολική ακτή διαδέχεται την Έγκωμη, ενώ ο πληθυσμός από το Κούριο μετατίθεται στην Καλορίζικη ενώ παράλληλα δημιουργούνται εντελώς νέες πόλεις. Για πολλές όμως από αυτές τις πόλεις έχουμε στοιχεία μόνο για τα νεκροταφεία τους ενώ πολύ λίγα πράγματα μπορούν ακόμα να επιβεβαιώνονται για την οικονομική και κοινωνική τους ζωή.

Η πόλη της Σαλαμίνας παρέχει αρκετές πληροφορίες εκτός από τις ταφικές ενδείξεις. Η πόλη διέθετε ένα φυσικό λιμάνι γύρω από το οποίο αναπτύχθηκε και παράλληλα προστατευόταν από τείχος. Το iερό της πόλης δύναται και το τείχος χρονολογούνται στον 11<sup>ο</sup> αιώνα. Στην Έγκωμη, η ζωή φαίνεται να συνεχίστηκε για περίπου ένα τέταρτο του αιώνα, πριν να μετακινηθούν οι κάτοικοι στη Σαλαμίνα.<sup>227</sup>

Στην συνέχεια, οι Μυκηναίοι μετά από περίπου ένα αιώνα παραμονής στο νησί αποκτούν οικονομική δύναμη μέσω του εμπορίου με την Ανατολή αλλά διατηρούν επίσης τους δεσμούς τους με το Αιγαίο. Σύμφωνα με τον Καραγιώργη την οικονομική αυτή άνοδο πέτυχαν με την βοήθεια των νέων μεταναστών από το Αιγαίο, κάτιον το οποίο βασίζεται στα δεδομένα του υλικού πολιτισμού της εποχής. Ετσι με την έναρξη της εποχής του Σιδήρου, (γύρω στο 1050 π. Χ. ) κατείχαν την εξουσία στις περισσότερες πόλεις της

<sup>223</sup> V. Karageorghis, 1990, p. 30.

<sup>224</sup> V. Karageorghis, 1992, p. 80.

<sup>225</sup> V. Karageorghis, 1990, p. 30, V. Karageorghis, 1992, p. 80.

<sup>226</sup> V. Karageorghis, 1992, p. 80.

<sup>227</sup> V. Karageorghis, 1990, p. 31.

Κύπρου, με την εξαίρεση της Αμαθούντας ίσως. Τέλος το πέρασμα από την ΥΚ III Γ στην ΚΓ I περίοδο είναι ειρηνικό γενικά, με τον πληθυσμό της Κύπρου να απολαμβάνει μια κατάσταση ευημερίας. Μάλλιστα ο Καραγιωργης εκφράζει την άποψη πως «οι Σκοτεινοί αιώνες που χαρακτηρίζουν την Ηπειρωτική Ελλάδα δεν έφτασαν ποτέ στην Κύπρο όπως τουλάχιστον δείχνουν τα ευρήματα από τα νεκροταφεία της ΚΓ I περιόδου».<sup>228</sup>

---

<sup>228</sup> V. Karageorghis, 1990, p. 32

## **Β. Ο 11<sup>ος</sup> ΑΙΩΝΑΣ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ. ΜΙΑ ΜΗ ΟΡΑΤΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ;**

Ο συμβατικός αρχαιολογικός ορισμός του 11<sup>ου</sup> π.Χ. αιώνα στην Κύπρο διαπερνά δύο διαφορετικές πολιτισμικές φάσεις, την YK III B, την τελική φάση της Υστερης Εποχής του Χαλκού στην Κύπρο, (1125-1050 π.Χ.), και την KΓ I A, την εναρκτήρια φάση της Πρώιμης εποχής του Σιδήρου (1050-1000 π.Χ.). Οι διαταραχές που σημειώθηκαν στην οικιστική κατά την YK II Γ περίοδο, στα τέλη του 13<sup>ου</sup> αιώνα δεν σχετίζονται με το νέο μοντέλο ανάπτυξης πόλεων και νεκροταφείων. Στο τέλος του 13<sup>ου</sup> αιώνα, ένα μεγάλο μέρος των οικισμών στο νησί υπόκεινται σε εγκατάλειψη ή καταστροφή. Ελάχιστοι από αυτούς όμως επανακατοικούνται στην YK III A περίοδο αλλά θα καταστραφούν ή θα εγκαταλειθφούν πάλι στον 12<sup>ο</sup> αιώνα. Όμως ούτε οι οικισμοί ούτε τα νεκροταφεία μετακινούνται στον 12<sup>ο</sup> αιώνα καθώς μεταξύ YKII Γ και YK III A ούτε ένας νέος οικισμός δεν εντοπίζεται στο νησί.<sup>229</sup> Μόνη εξαίρεση σε αυτό αποτελεί η Πύλα-Κοκκινόκρεμος, και η Μάα-Παλαίκαστρο, θέσεις οι οποίες όμως, επίσης θα εγκαταλειφθούν πριν τον 11<sup>ο</sup> αιώνα. Έτσι, προς το τέλος του 12<sup>ου</sup> αιώνα, μόνο το Κίτιο και η Παλαίπαφος δεν έχουν εγκαταλειφθεί εντελώς.<sup>230</sup>

Παρά την εικόνα της σχετικής εγκατάλειψης που δίνει το νησί στο τέλος του 12<sup>ου</sup> αιώνα, ο 11<sup>ος</sup> αιώνας είναι μια νέα αρχή. Σύμφωνα με την Ιακώβου, όλοι αυτοί οι οικισμοί της YKII Γ –III A περιόδου, για παράδειγμα η Έγκωμη ή η Σίνδα, η Μαρώνη-Βούρνες, ή η Καλαβασσός Αγ. Δημήτριος, αφού καταστράφηκαν ή εγκαταλήφθηκαν αφέθηκαν περισσότερο ή λιγότερο αδιατάρακτοι από υστερώτερες κατασκευές στην αρχαιότητα και ώντας τέτοιοι, η ανεύρεση και η ανασκαφή τους ήταν εύκολη υπόθεση<sup>231</sup>.

<sup>229</sup> M. Iakovou, 1989, p. 59-60.

<sup>230</sup> Για το Κίτιο βλ. Karageorghis-Demas, 1985, p. 277-280, και για την Παλαίπαφο βλ. F. G. Maier-Von M. L. Wartburg 1985, p. 143-172.

<sup>231</sup> M. Iakovou, 1994, p. 150.

Σε αντίθεση με το δεδομένο αυτό, οι νέοι οικισμοί και οι νέες θέσεις εγκατάστασης που αναζητούμε στην έρευνα του οικιστικού μοντέλου του 11<sup>ο</sup> αιώνα, βρίσκονται κατά κανόνα στο βάθος των ιστορικών πόλεων της Κύπρου και σε μεγάλο βαθμό έχουν εξαφανιστεί κάτω από πολλούς αιώνες συνεχούς κατοίκησης πάνω από αυτούς. Ας δούμε για παράδειγμα το Κίτιο στην καρδιά της πόλης της Λάρνακας, όπου η ζωή δεν σταμάτησε ποτέ, ή την Παλαιάπαφο κάτω από τον σύγχρονο οικισμό του χωριού Κουκλιά, το Κούριο και την Σαλαμίνα οι οποίοι έζησαν από τον 11<sup>ο</sup> αιώνα μέχρι την Αραβική εισβολή στον 7<sup>ο</sup> μ. Χ. αιώνα. Το στρώμα των οικισμών αυτών που ανταποκρίνεται στον 11<sup>ο</sup> αιώνα είναι αναπόφευκτα διαταραγμένο ή κατεστραμμένο από τις μεταγενέστερες θεμελιώσεις των μνημειακών κατασκευών στην Ελληνιστική, την Ρωμαϊκή ή την Πρώιμη Χριστιανική εποχή<sup>232</sup>. Το ζήτημα της συνεχούς κατάλειψης του χώρου στις θέσεις αυτές, και κυρίως η αρχαιολογικά ορατή πλευρά των οικισμών του 11<sup>ο</sup> αιώνα παρουσιάζει τα ίδια προβλήματα ερμηνείας που σημειώσαμε κατά την εξέταση των οικιστικών δεδομένων της Κνωσού στην χρονική μετάβαση από την ΥΜ III Γ περίοδο στην ΥΜ.

Αν θέλουμε λοιπόν να συνοψίσουμε τα δεδομένα για την εικόνα της Κύπρου στον 11<sup>ο</sup> αιώνα, έχουμε να παρατηρήσουμε τα εξείς: Σχεδόν όλες οι θέσεις που είχαν χρησιμοποιηθεί ως νεκροταφεία μέχρι τον 12<sup>ο</sup> αιώνα εγκαταλείπονται και νέες θέσεις επιλέγονται για την εγκατάσταση των νεκροταφείων του 11<sup>ο</sup> αιώνα, ενώ ένας νέος τύπος τάφου, ο θαλαμοειδής με δρόμο συνδέεται στενά με τις νέες θέσεις που χρησιμοποιούνται για νεκροταφεία.<sup>233</sup> Στον τομέα της οικιστικής παρατηρήσαται μια «στροφή» του οικιστικού μοντέλου: στο τέλος του 12<sup>ο</sup> αιώνα οι γνωστές παραλιακές πόλεις αλλά εξίσου και οι όσες βρίσκονται στο εσωτερικό, συνήθως κοντά στα σημεία εξώρηξης χαλκού ή στα περάσματα προς την θάλασσα, εγκαταλείπονται με την μοναδική εξαίρεση του Κίτιου και της Παλαιάπαφου. Αντίθετα λοιπόν με την μαζική και σημαντική μείωση των αριθμών των οικισμών που ξεκίνησε στην ΥΚ II Γ και συνεχίστηκε έως την ΥΚ III A περίοδο μια «συνεσταλμένη» εγκατάσταση σε νέες θέσεις αρχίζει να εμφανίζεται από τον 11<sup>ο</sup> αιώνα, με την Έγκωμη να έχει αντικατασταθεί από την Σαλαμίνα, την Επισκοπή να έχει αντικατασταθεί από το Κούριο και άλλα τέτοια αντίστοιχα παραδείγματα.<sup>234</sup>

Δεν μπορούμε εύκολα να υποθέσουμε σε ποιό βαθμό πρέπει να υπήρξε μια πληθυσμιακή μείωση αλλά σίγουρα με την συρρίκνωση αυτή του αριθμού των οικισμών, θα πρέπει να υπήρξε και μια αναδιανομή/ανακατάταξη του πληθυσμού. Οι κάτοικοι των θέσεων που εγκαταλήφθηκαν θα πρέπει να συγκεντρώθηκαν στους δύο που επιβίωσαν, δηλαδή στο Κίτιο και την Παλαιάπαφο, αλλά και σε όσους ελάχιστους ιδρύθηκαν στην διάρκεια του 11<sup>ο</sup> αιώνα. Επίσης θα πρέπει να υπολογίσουμε και την πιθανότητα της διάθεσης ενός τμήματος του πληθυσμού σε αγροτικές οικισμούς οι οποίοι είτε δεν έχουν ανιχνευθεί ακόμα, είτε δεν είναι αρχαιολογικά ορατοί λόγω τους είδους ή της μορφής τους<sup>235</sup>.

Παρόλα αυτά η γνώση μας για τους νεοϊδρυμένους οικισμούς του 11<sup>ο</sup> αιώνα στην Κύπρο, παραμένει λιγοστή αλλά και αρκετά αποσπασματική. Κυρίως περιορίζεται

<sup>232</sup> M. Iakovou 1994, p.150-151.

<sup>233</sup> M. Iakovou, 1994, p. 158-59.

<sup>234</sup> Για μια πιο αναλυτική συζήτηση των νέων θέσων και της αντικατάστασης των παλαιών οικισμών βλ. M. Iakovou 1994, p. 151-158.

<sup>235</sup> M. Iakovou, 1994, p. 159-60.

από δύο παράγοντες: το μη μνημειακό χαρακτήρα των αρχιτεκτονικών δεδομένων του 11<sup>ο</sup> αιώνα σε αντίθεση με τις μνημειώδεις κατασκευές του τέλους της Κυπριακής εποχής του Χαλκού, αλλά και το γεγονός ότι οι μεγάλες πόλεις του 11<sup>ο</sup> αιώνα όπως είναι για παράδειγμα η Σαλαμίνα, μπορούν να ανιχνευθούν μόνο τμηματικά στο βάθος των μνημείων των ιστορικών πόλεων, «καταπιεσμένες» κατά μια έκφραση από τα περισσότερο μνημειακά κατάλοιπα της προηγούμενης εποχής του χαλκού και της επόμενης Ύστερης εποχής του Σιδήρου, όπως για παράδειγμα συμβαίνει με την περίπτωση του Κιτίου.

Κατά την περίοδο της μετακίνησης των οικισμών μεταξύ της Υ ΚΓ ΙΙΙ Γ και της ΥΚ III B ή αλλιώς από τα μέσα του 12<sup>ο</sup> αιώνα έως τα μέσα του 11<sup>ο</sup> αιώνα δεν υπάρχει καμία ένδειξη για την ύπαρξη άμεσου εμπορίου μεταξύ της Κύπρου και της Παλαιστίνης. Για την Ιακώβου το γεγονός αυτό μαζί με μια σειρά άλλων ενδείξεων φανερώνει μια πτώση αν όχι μια διακοπή στις επαφές και το εμπόριο της Κύπρου, η οποία διήρκεσε στην περίπτωση της Ανατολής μέχρι το τέλος της ΥΚ III B και στην περίπτωση της Δύσης πέρα από το τέλος της ΚΓ I περιόδου. Σε ότι αφορά το Αιγαίο ιδιαίτερα, το πρωιμότερο γνωστό αγγείο από την Κύπρο στην Ελλάδα, από το τέλος της Μυκηναϊκής εποχής ανήκει στην ΚΓ I ή III εποχή, από το Λευκαντί και χρονολογήται γύρω στο 900 π.χ.

Έως σήμερα λοιπόν μόνο 10 θέσεις μπορούν να μπούν με σιγουριά πάνω στο χάρτη της Κύπρου για τον 11<sup>ο</sup> αιώνα, και αυτές είναι η Λάπιθος, η Αλαάς, η Σαλαμίνα, το Κίτιο, το Ιδάλιο, η Αμαθούντα, το Κούριο-Καλορίζικη, το iερό στο Κομισαριάτο στην Λευκωσία, η Παλαίπαφος και οι Σολλοί<sup>236</sup>. Από αυτές η νεκρόπολη της Αλαάς θα εγκαταληφθεί πρίν το τέλος του 11<sup>ο</sup> αιώνα, και το Κομισαριάτο στην ΚΓ I περίοδο. Οι υπόλοιπες θέσεις όμως προσδιορίζουν τις απαρχές των Κλασικών πόλεων-βασιλείων της ιστορικής Κύπρου. Πολλές από αυτές τις θέσεις, σύμφωνα με την Ιακώβου, αντιστοιχούν με τα δέκα βασίλεια που αναφέρονται από τον Ασσύριο βασιλιά Esarhaddon στην επιγραφή/πρίσμα? του 673/2 π.χ. Κατά συνέπεια αυτό αποτελεί ίσως ένα στοιχείο για το ότι ο απολογισμός και τα συμπεράσματα για την εικόνα της εγκατάστασης στην Κύπρο του 11<sup>ο</sup> αιώνα να μην είναι τόσο υποθετική.<sup>237</sup>

<sup>236</sup> M. Iakovou, 1994, p. 160.

<sup>237</sup> M. Iakovou, 1994, p. 160.

## **VI. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ**

### **A. ΕΠΙΣΤΡΕΦΟΝΤΑΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ NOWICKI**

Έχοντας ολοκληρώσει την προσπάθεια κριτικής προσέγγισης στο έργο του K. Nowicki σχολιάζοντας τόσο την πλευρά της οργάνωσης και ανάπτυξης του ερμηνευτικού του σχήματος, όσο και τα επί μέρους θέματα ή τις μεμονωμένες περιπτώσεις οικισμών που εμπλέκονται στη διάρθρωσή του, νοιώθει κανείς την ανάγκη να επιστρέψει στη συλλογική εκτίμηση του έργου που αποτέλεσε τον πυρήνα της παρούσας κριτικής προσέγγισης.

Ποια θέση οφείλουμε να δώσουμε στο έργο του Nowicki έχοντας αυτή τη φορά προσεγγίσει και ως ένα βαθμό αποτιμήσει, εκτός από το έργο του, και το σύνολο της υπάρχουσας έρευνας πάνω στο θέμα της οικιστικής οργάνωσης των Σκοτεινών αιώνων; Και βεβαίως γνωρίζοντας πως κάθε κριτική, όταν δεν συνοδεύεται από την έκφραση προτάσεων για τη συνέχιση της έρευνας, αδικεί όχι μόνο το αντικείμενό της, αλλα και την ίδια την κριτική προσέγγιση, οφείλουμε να απαντήσουμε στο εξής: Τι πρέπει να διδαχθούμε μέσα από τις παρατηρήσεις μας και ποια, φυσικά, θα πρέπει να είναι η πορεία της έρευνας πάνω στο συγκεκριμένο πεδίο αναζήτησης, μετά από την κριτική που ασκήσαμε σε έναν από τους φορείς του ερμηνευτικού σχήματος των προσφυγικών οικισμών της Κρήτης των Σκοτεινών αιώνων;

Για να απαντήσουμε στο πρώτο ερώτημα πρέπει να επιστρέψουμε συνοπτικά στο έργο του Nowicki. Η δομή του περιλαμβάνει τα εξής: αφού εκθέσει την προγενέστερη έρευνα πάνω στους οικισμούς των Σκοτεινών αιώνων και ορίσει το περιεχόμενο του όρου “υπερασπίσιμη θέση” στο εισαγωγικό κεφάλαιο, στρέφεται στην παρουσίαση του γεωγραφικού πλαισίου στο οποίο εντάσσεται το φαινόμενο των ερυμνών οικισμών της Κρήτης των Σκοτεινών αιώνων. Στη συνέχεια εκθέτει την αρχαιολογική “προϊστορία” του φαινομένου της εγκατάστασης σε δυσπρόσιτες θέσεις, από τη Νεολιθική περίοδο και ως το τέλος της εποχής του Χαλκού, πάντα μέσα στα γεωγραφικά πλαίσια της Κρήτης, διαμορφώνοντας έτσι ένα πλαίσιο ερμηνείας για το φαινόμενο το οποίο θα αναλύσει διαξοδικά στη συνέχεια. Για τον Nowicki το φαινόμενο των υπερσπίσιμων

οικισμών δεν είναι πρωτοφανές για την περίοδο των Σκοτεινών αιώνων στην Κρήτη, αλλά εμφανίζεται με κάποια «περιοδικότητα» καθ' όλη τη διάρκεια της εποχής του Χαλκού, κάθε φορά που προέκυπτε κίνδυνος.

Ακολουθεί η καταγραφή, ή καλύτερα η καταλογογράφηση, όλων των θέσεων που εμπίπτουν στην κατηγορία των υπερασπίσιμων ή προσφυγικών οικισμών. Το μέρος αυτό, το οποίο αποτελεί και τον κύριο όγκο του έργου, αποτέλεσμα των πολύχρονων επιφανειακών ερευνών του συγγραφέα στα κρητικά βουνά, δομείται με απόλυτη χρονολογική και γεωγραφική συνέπεια. Δηλαδή η παρουσίαση των θέσεων ξεκινά από το ανατολικότερο σημείο της Κρήτης και από τα τέλη της YM III B περιόδου, για να καταλήξει στο δυτικό άκρο του νησιού και την αυγή της Γεωμετρικής περιόδου. Το σχήμα παρουσίασης είναι ιδιαίτερα κατατοπιστικό, καθώς, σε συνδυασμό άντα με ένα κατάλληλο χάρτη, δίνεται στο λήμμα της κάθε θέσης ο γεωγραφικός και τοπογραφικός εντοπισμός, η πορεία της έρευνας και η κατάσταση των ευρημάτων, ενώ στη συνέχεια παρουσιάζονται οι απόψεις όλων των ερευνητών πάνω στη συγκεκριμένη θέση. Με τον τρόπο αυτό ο κατάλογος των θέσεων αποτελεί ένα σημαντικό εργαλείο και βοήθημα για όποιον επιθυμεί να προσεγγίσει την οικιστική της Κρήτης στους Σκοτεινούς αιώνες, είτε ως επισκέπτης στο πεδίο, είτε ως αναγνώστης. Θα πρέπει να αναγνωρίσουμε τη σημαντική συμβολή του συγγραφέα πάνω σε αυτό που ο ίδιος όρισε ως σκοπό του έργους του: «Ηταν φανερό πως οι δημοσιευμένες πληροφορίες (πάνω στην οικιστική των Σκοτεινών αιώνων της Κρήτης) δεν ήταν ιδιαίτερα χρήσιμες, όταν ερχόταν κανείς αντιμέτωπος με το ορεινό πεδίο. Οι αποστάσεις μεταξύ των σύγχρονων οικισμών ή των δρόμων και των θέσεων και οι παρανοήσεις ως προς τα τοπωνύμια ήταν από τα πιο κοινά προβλήματα, στα οποία ερχόταν να προστεθεί η απουσία χαρτών και σχεδιαγραμμάτων με τις θέσεις σημειωμένες πάνω τους. Επίσης, η περιγραφή πολλών θέσεων ήταν όχι μόνο πολύ περιληπτική, αλλά συχνά και λανθασμένη. Όταν αποφάσισα να γράψω αυτό το βιβλίο ο κύριος στόχος μου ήταν να παρουσιάσω ένα πλήρη οδηγό, ο οποίος θα βοηθούσε στον εντοπισμό κάποιας θέσης, ακόμα και αν αυτή βρισκόταν σε δυσπρόσιτο σημείο, μακριά από κάθε σύγχρονο οικισμό»<sup>238</sup>. Μέσα από την έρευνά του ο Nowicki εντόπισε και επεξεργάστηκε πολλά προβληματικά σημεία και, βέβαια, μέσω της επιφανειακής έρευνας, έφερε στο φως πολλές νέες θέσεις της περιόδου των Σκοτεινών αιώνων, τις οποίες η μελλοντική έρευνα οφείλει να μελετήσει συστηματικά, για να δημιουργήσει μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για την οικιστικά κατάσταση στην Κρήτη. Θα πρέπει κατά συνέπεια να παραδεχτούμε πως κανείς, υποστηρικτής ή όχι της ερμηνευτικής πρότασης του Nowicki, δεν θα βρει άλλο πληρέστερο και πιο ενημερωμένο κατάλογο θέσεων της περιόδου 1200-800 π.Χ.

Κάτω από το πρίσμα αυτό θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει, πως η κριτική που ασκήθηκε στην παρούσα εργασία πάνω στο έργο του Nowicki αδικεί τόσο τον συγγραφέα, όσο και τις προθέσεις του. Ο συγγραφέας επεξεργάσθηκε και παρουσίασε επιτυχώς αυτό που δήλωσε ως πρόθεση και σκοπό του στην εισαγωγή του έργου του, δημιουργώντας έτσι μια πολύ κατανοητή και χρήσιμη βάση εργασίας για τους μετέπειτα ερευνητές. Ωστόσο, είναι φανερό ότι η κριτική που εκφράστηκε στα προηγούμενα κεφάλαια δεν αφορούσε τον κατάλογο των θέσεων, ούτε τον τρόπο παρουσίασής του. Η κριτική εντοπίζεται κυρίως πάνω στα γενικά συμπεράσματά του και ιδιαίτερα πάνω στο γενικό ερμηνευτικό σχήμα της δημιουργίας και εξέλιξης των καταφυγιακών οικισμών, όπως το αναπτύσσει ο Nowicki μέσα από την ακολουθία τεσσάρων διαδοχικών φάσεων.

<sup>238</sup> Nowicki 2000, 9.

## **Β. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΠΑΝΩ ΣΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ NOWICKI ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ**

Όπως ήδη αναφέρθηκε στο 1ο κεφάλαιο αυτής της εργασίας, το βασικό επιχείρημα του Nowicki σχετικά με τη στροφή της οικιστικής οργάνωσης προς τους δυσπρόσιτους χώρους είναι, πως το φαινόμενο αυτό είναι άμεσο αποτέλεσμα ενός συνόλου ιδιόρρυθμων κοινωνικοϊστορικών καταστάσεων, τις οποίες όμως δεν γνωρίζουμε απόλυτα. Με λίγα λόγια πιστεύει, πως τα τοπογραφικά χαρακτηριστικά αυτών των οικισμών επιλέγονται με βάση ένα και μοναδικό κριτήριο, την ύπαρξη εξωτερικής απειλής, και ότι τούτο το γεγονός ευθύνεται αποκλειστικά για τη διαμόρφωση αυτού του τύπου ανάπτυξης. Η εξωτερική αυτή απειλή δεν είναι άλλη από τη δράση των πειρατών, τις επιδρομές των οποίων αποδέχεται ανεπιφύλακτα ως μοναδική αιτία αλλαγής του οικιστικού μοντέλου. Γύρω από το ζήτημα της πειρατείας και των εισβολών έχει διαμορφωθεί μεγάλη διαμάχη στο επίπεδο της αρχαιολογικής επιχειρηματολογίας, κυρίως όσον αφορά τις υλικές αποδείξεις αυτών των ενεργειών, οι οποίες, όπως στην περίπτωση της Κρήτης των Σκοτεινών αιώνων, απουσιάζουν. Ο Nowicki βλέπει το ζήτημα των πειρατικών εισβολών σε μεγάλη κλίμακα, πιστεύοντας ότι αυτές επιφέρουν καταστροφές, ερημώσεις και δραματικές αλλαγές στο οικιστικό μοντέλο, χωρίς να αφήνουν παράλληλα καμιά απτή μαρτυρία της ύπαρξής τους.

Εξετάζοντας τα στοιχεία που διαθέτουμε από διάφορες περιπτώσεις εισβολών και επιδρομών που δεν άφησαν πίσω τους απτές αρχαιολογικές μαρτυρίες, δεν μπορούμε να απορρίψουμε ολοκληρωτικά την πιθανότητα, να συνέβη κάτι αντίστοιχο κατά την διάρκεια των Σκοτεινών αιώνων στην Κρήτη. Σκοπός της κριτικής προσέγγισης όμως πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα ήταν να φανεί, πως για όσο χρονικό διάστημα η ιδέα των πειρατικών εισβολών στην Κρήτη παραμένει υποθετική, δεν θα ήταν σωστό να χρησιμοποιείται η υπόθεση αυτή ως de facto επιχείρημα για την ανάλυση ενός υπαρκτού οικιστικού μοντέλου, αυτού των ερυμνών οικισμών.

Η δεύτερη ουσιαστική παρατήρηση σχετικά με την αποδοχή υποθετικών αιτιών στην ερμηνεία του συγκεκριμένου φαινομένου αφορά στο ζήτημα της «γεωγραφικής

κλίμακας». Είναι φανερό ακόμα και μέσα από την παρουσίαση των θέσεων στον κατάλογο του Nowicki, πως το φαινόμενο των ερυμνών οικισμών αφορά κατά κύριο λόγο στην Ανατολική Κρήτη και πως υποχωρεί σημαντικά καθώς μετακινούμαστε προς την Κεντρική και τη Δυτική. Αν λοιπόν δεχτούμε πως το φαινόμενο του εξωτερικού κυνδύνου έχει την έκταση που προτείνει ο Nowicki, τότε θα πρέπει να περιμένουμε αντίστοιχα αποτελέσματα στην οικιστική κατά μήκος όλου του νησιού και όχι μόνο του ανατολικού του τμήματος. Το αντεπιχείρημα του Nowicki πάνω στο θέμα αυτό είναι, ότι η έννοια της διαφορετικότητας μεταξύ των περιοχών δεν αντικρούει την αναπαράσταση του φαινομένου των υπερασπίσιμων ή προσφυγικών οικισμών από το τέλος του 13ου ως και το τέλος του 9ου αιώνα<sup>239</sup>. Η αποδοχή όμως αυτής της ιδέας μας πλησιάζει στην αποδοχή μιας τουλάχιστον εναλλακτικής μορφής οικιστικής οργάνωσης στην Κρήτη, δηλαδή ενός πιο περίπλοκου συστήματος, το οποίο να περιλαμβάνει και την κατηγορία των μη ορεινών οικισμών.

Σε ιδιαίτερο υποκεφάλαιο αναπτύχθηκε η συζήτηση γύρω από την κατηγορία των οχυρωμένων οικισμών του τέλους της YM III B περιόδου, μια κατηγορία θέσεων την οποία ο Nowicki θεωρεί προάγγελο της μεγάλης κατηγορίας των υπερασπίσημων αλλά ατείχιστων οικισμών, από τις αρχές της YM III Γ περιόδου και μετά. Ως άμεσο επακόλουθο της γενικευμένης θαλάσσιας απειλής εμφανίζει την ίδρυση τειχισμένων οικισμών ή τη δημιουργία τειχών σε υπάρχοντες οικισμούς από τα τέλη της YM III B περιόδου, και κάτω από αυτό το πρίσμα παρουσιάζει τέσσερις θέσεις, τη Ρογδιά – Καστροκεφάλα (στα Δυτικά του Ηρακλείου), τον Κάτω Κάστελλο (στο Φαράγγι του Ζάκρου) και δύο ακόμα, στους ορεινούς όγκους του Γιούχτα και του Κόφινα<sup>240</sup>. Η ανάλυση των τεσσάρων αυτών παραδειγμάτων και κυρίως του ρόλου τους στη μετάβαση από την εγκατάλειψη των πεδινών ή παραθαλάσσιων κέντρων στην ίδρυση των ορεινών ατείχιστων οικισμών από τις αρχές της YM III Γ εποχής και μετά αποτελεί ένα από τα πιο προβληματικά σημεία της συνολικής προσέγγισης του Nowicki. Ο προβληματισμός μας, όπως φάνηκε μέσα από την παρουσίαση των τεσσάρων αυτών παραδειγμάτων, έγκειται αποκλειστικά στα αρχαιολογικά δεδομένα που διαθέτουμε από τους χώρους αυτούς και στις δυνατότητες επεξεργασίας που αυτά μας παρέχουν. Αν συγκεντρώσουμε τους προβληματισμούς αυτούς, θα δούμε ότι σε κανένα από αυτά τα παραδείγματα δεν υπάρχει μια γενικά αποδεκτή χρονολόγηση τους τείχους τους στην περίοδο που μας αφορά (όπως συμβαίνει στην περίπτωση της Ρογδιάς – Καστροκεφάλας ή στην περίπτωση του Κάτω Κάστελλου στο Ζάκρο), αλλά κυρίως πρόβλημα αποτελεί η έλλειψη και σε ορισμένες περιπτώσεις (όπως συμβαίνει στο Γιούχτα) η παντελής απουσία οικιστικών καταλοίπων στο εσωτερικό των τειχών. Η B. Hayden, μελετώντας αυτή την ομάδα θέσεων, προσθέτει επίσης τους προβληματισμούς της σχετικά με τη λειτουργία των τειχών αυτών (ιδιαίτερα στις περιπτώσεις του Γιούχτα και του Κόφινα) ως αμυντικών ή θρησκευτικών, σχετικά με τα προγενέστερα Μινωικά iερά κορυφής στις ίδιες θέσεις. Ακόμα και αν δεχτούμε προκαταβολικά την ύπαρξη μιας τέτοιας κατηγορίας οχυρωμένων οικισμών, θα πρέπει να στρέψουμε την έρευνά μας στην προσεκτική διερεύνηση του χαρακτήρα και της ομοιογένειας αυτών των θέσεων. Τέλος θα πρέπει να συγκεντρώσουμε την προσοχή μας πάνω στην ακολουθία που προτείνει ο Nowicki για τη μετάβαση από τους οχυρωμένους οικισμούς στην εγκατάσταση σε ορεινές θέσεις, καθώς δεν μπορούμε εύκολα να αποδείξουμε τη σχέση των τειχισμένων οικισμών με τους

<sup>239</sup> Nowicki, 2000, σ. 223.

<sup>240</sup> Στο ίδιο, σ. 42-48 και 226.

προϋπάρχοντες, οι οποίοι εγκαταλείπονται στα τέλη της εποχής του Χαλκού, και επιπλέον οι οχυρωμένοι οικισμοί δεν συνδέονται εύκολα γεωγραφικά με την ομάδα των ατείχιστων ορεινών οικισμών που τους ακολουθεί χρονολογικά.

Φτάνοντας λοιπόν στην καθεαυτή μεγάλη κατηγορία των ορεινών μη οχυρωμένων οικισμών από την έναρξη της YM III Γ και έως την αρχή της Γεωμετρικής περιόδου και προσεγγίζοντας το σύνολό τους μέσα από το σχήμα και την ακολουθία του Nowicki, προκύπτουν μια σειρά ερωτήματα τα οποία δεν αφορούν μόνο στην κριτική πάνω στην έρευνα του εν λόγω συγγραφέα, αλλά παράλληλα συγκροτούν μια σειρά από προβληματισμούς πάνω στους οποίους θα πρέπει να κινηθεί μελλοντικά η έρευνα στο πεδίο αυτό.

Καταρχήν προκύπτει το πρόβλημα της καταλληλότητας της μεθόδου για τη διερεύνηση της οικιστικής οργάνωσης. Η ένταξη των οικισμών δομών μέσα στα πλαίσια των γεωγραφικών και τοπογραφικών δεδομένων στα οποία έχουν ιδρυθεί και η αναζήτηση των αλληλεπιδράσεων μεταξύ φυσικού και αρχιτεκτονημένου χώρου, αποτελεί σε σημαντικό βαθμό κεκτημένο της αρχαιολογικής αναζήτησης τις τελευταίες δεκαετίες. Η έρευνα του Nowicki ακολουθεί πιστά την κατάκτηση αυτή, εξετάζοντας τις θέσεις στους όρους του περιβάλλοντός τους και επιπλέον μελετώντας παράγοντες όπως η πρόσβαση σε αγροτικά εκμεταλλεύσιμη γη και πηγές νερού. Όπως ήδη έχει ειπωθεί, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε τη συνέπεια της μεθόδου του σε αυτό το ζήτημα. Οι αντιρρήσεις πάνω στη μέθοδό του αφορούν κυρίως στην προσέγγιση όλων των θέσεων κάτω από το πρίσμα μιας ενιαίας ομάδας οικιστικών παραδειγμάτων, με τον ίδιο χαρακτήρα, αλλά βεβαίως όχι με τα ίδια χαρακτηριστικά. Το γεγονός ότι όλοι βρίσκονται σε μη πεδινές και μη παραθαλάσσιες θέσεις, συνιστά βέβαια ένα κοινό χαρακτηριστικό τους, από εκεί και έπειτα όμως οι διαφορές που παρουσιάζουν στη γεωγραφική τους θέση, την εσωτερική τους οργάνωση, την εξέλιξη και τη διάρκεια ζωής τους και ακόμα στο σύνολο ή τις ιδιαιτερότητες του υλικού τους πολιτισμού είναι θεμελιώδεις, έτσι ώστε μας αναγκάζουν να προσεγγίσουμε το σύνολό τους από περισσότερες σκοπιές και όχι μόνο από την προοπτική μιας ενιαίας ομάδας. Δεν μπορούμε λοιπόν να προσεγγίσουμε με την ίδια οπτική το πραγματικά δυσπρόσιτο καταφύγιο ή αμυντικό χώρο στο Μοναστηράκι Καταλύματα με τα ανεπτυγμένα οικιστικά κέντρα στο Βρόκαστρο, το Καβούσι και το Καρφί.

Η έκφραση τέτοιας αντίρρησης συνιστά βεβαίως μια άποψη, αλλά δεν θα έχει τίποτα γόνιμο να αντιπροτείνει, αν δεν προχωρήσει στο ερώτημα: Ποια θα μπορούσε να ήταν μια διαφορετική μέθοδος. Η απάντηση σε αυτό ή μάλλον η διερεύνηση μιας νέας μεθόδου πρέπει να ανιχνευθεί μέσα στα ίδια τα πεδία της αναζήτησης. Δηλαδή πεδία έρευνας όπως η αρχιτεκτονική μορφή, αλλά και η χρήση και λειτουργία των δομών εντός του οικισμού, η εσωτερική του οργάνωση, η διασπορά των οικιστικών συνόλων και οι σχέσεις επικοινωνίας και αλληλεξάρτησης μεταξύ τους, αν αναλυθούν συστηματικά θα αποτελέσουν τη βάση από την οποία θα προκύψουν τα συμπεράσματα που θα διαμορφώσουν τον χαρακτηρισμό ενός οικισμού –αλλά και ενός οικιστικού συστήματος– προσφυγικού, μόνιμου, περιοδικού ή απλά διαφορετικού σε σχέση με έναν άλλο οικισμό –ή ένα άλλο σύστημα–. Μπορούμε σχηματικά να περιγράψουμε τη μέθοδο του Nowicki ως εξής: αφού προηγηθεί η διαμόρφωση του θεωρητικού σχήματος των οικισμών καταφυγίων (κάτι το οποίο προϋπάρχει σαφώς της δικής του προσέγγισης) στη συνέχεια συγκεντρώνεται το σύνολο των θέσεων/παραδειγμάτων που ανταποκρίνεται στα βασικά χαρακτηριστικά του θεωρητικού σχήματος, δηλαδή χρονολογική συνάφεια,

υψομετρική θέση, φυσικός αμυντικός χαρακτήρας και άλλα χαρακτηριστικά. Σύμφωνα με το προτεινόμενο σχήμα ανάλυσης θα ακολουθηθεί η αντίθετη διαδικασία, προτάσσοντας τη διερεύνηση των πεδίων που αναφέρθηκαν προηγουμένως, μέσα από τα οποία θα προκύψει ο χαρακτήρας της οικιστικής και κοινωνικής οργάνωσης, ο οποίος αποτελεί και το ζητούμενο. Μπορούμε δηλαδή να σχολιάσουμε τις δύο προσεγγίσεις ως δύο κάθετες διαδικασίες με τη διαφορά ότι η πρώτη ξεκινά από πάνω προς τα κάτω και η δεύτερη από κάτω προς τα πάνω.

Ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο αφιερώθηκε στην παρουσίαση της μεθόδου ενός άλλου ερευνητή του χώρου της οικιστικής των Σκοτεινών αιώνων, του D. Haggis<sup>241</sup>. Η μέθοδος αυτή παρουσιάστηκε αναλυτικά με σκοπό να καταφανεί, πόσο σημαντικό είναι να ληφθεί υπόψη η έννοια της περιφερειακής διαφοροποίησης στη δημιουργία ενός συστήματος ανάλυσης για την οικιστική οργάνωση των Σκοτεινών αιώνων. Ο Haggis, έχοντας ως άξονα της έρευνάς του μια συγκεκριμένη περιφέρεια και τα χαρακτηριστικά της, προχώρησε σε βάθος στην ανάλυση και ταύτιση των οικιστικών μονάδων και οικιστικών συνόλων, της σχέσης τους με το περιβάλλον στο οποίο εντάσσονται και της επικοινωνίας και αλληλεξάρτησης μεταξύ τους. Αν και επιφυλακτικός στο να αποδώσει χαρακτηρισμούς στην ανάλυση του χώρου, κατάφερε μέσα από αυτή την ανάλυση να εξηγήσει τους σαφείς προσανατολισμούς των οικιστικών δομών προς τα ορεινά πεδία της περιφέρειας που ανέλινε. Συνοψίζοντας λοιπόν το μεθοδολογικό ζήτημα σημειώνουμε, ότι, αν πειραματιστούμε πάνω σε μια νέα μέθοδο ανάλυσης η οποία θα βασίζεται στα πεδία έρευνας που αναφέραμε προηγουμένως, θα πρέπει παράλληλα να την εντάσσουμε κάθε φορά σε μια σαφώς προσδιορισμένη περιφέρεια. Διαφορετικά η διαφοροποίηση που συναντάμε στα ευρήματα της εποχής των Σκοτεινών αιώνων δεν θα μας επιτρέψει να έχουμε συμπεράσματα βασισμένα σε ορθές αναλογίες.

Το ζήτημα της «απουσίας» της Κνωσού από την έρευνα και την προσέγγιση του Nowicki απασχόλησε ένα ολόκληρο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας. Το κεφάλαιο αυτό έδωσε έδαφος στη συζήτηση γύρω από την κατηγορία των μη ορεινών παραδειγμάτων οικιστικής στους Σκοτεινούς αιώνες, ενώ παράλληλα δόθηκε ως ένα βαθμό η δυνατότητα επεξεργασίας του προβλήματος των μη ορατών αρχαιολογικά οικισμών με βάση τα υλικά του κατάλοιπα, αλλά και τα προβλήματα ή τις προτεραιότητες της σύγχρονης έρευνας σε αυτούς. Η Κνωσός αντιπροσώπευσε την ομάδα αυτή των οικισμών ως ένα σημαντικό παράδειγμα, χωρίς σε καμμιά περίπτωση να εννοείται ότι αποτελεί τη μοναδική περίπτωση της κατηγορίας αυτής. Η περίπτωση της Κνωσού προσεγγίστηκε μέσα από την ταφική της τοπογραφία, αφού ελλείπουν αδιάσειστα στοιχεία για την εγκατάσταση εκεί στην περίοδο των Σκοτεινών αιώνων, ενώ παράλληλα εξετάστηκε το πόσο διαφορετική είναι η εικόνα εγκατάστασης σε έναν ορεινό οικισμό της ίδιας περιόδου, ο οποίος συχνά ιδρύεται και χρησιμοποιείται μόνο στη συγκεκριμένη περίοδο, από την εικόνα που προσπαθούμε να ανιχνεύσουμε σε ένα χώρο κατάμεστο από κατάλοιπα της εγκατάστασης της εποχής του Χαλκού, αλλά και των Ελληνιστικών και Ρωμαϊκών χρόνων, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της Κνωσού.

Παράλληλα λοιπόν με τη διερεύνηση ενός νέου μεθοδολογικού εργαλείου για τους οικισμούς των Σκοτεινών αιώνων και την εντατικοποίηση των ερευνών αναν «περιφέρειες», την έρευνα θα πρέπει να απασχολήσει και το ακόλουθο ζήτημα: Πάνω σε τι θα πρέπει να βασιστεί η έρευνα των προβληματικών αυτών χώρων και στη συνέχεια

<sup>241</sup> Η μέθοδος εφαρμόστηκε από τον μελετητή στα πλαίσια της διδακτορικής διατριβής του. Βλ. Haggis 1992.

πως θα συνδυαστεί η έρευνα αυτή με τα δεδομένα της κατηγορίας των υπολοίπων οικισμών; Ορισμένοι υποστηρίζουν το ασύμβατο αυτών των δύο κατηγοριών και κατά συνέπεια την ανυπαρξία της δυνατότητας συναγωγής συμπερασμάτων και από τις δύο πλευρές. Και σε αυτή την περίπτωση όμως η έρευνα οφείλει να προχωρήσει εξίσου και στις δύο πλευρές, ώστε να μη σχηματισθεί μία μονομερής ή αποσπασματική εικόνα.

Το προτελευταίο κεφάλαιο, ξεφεύγοντας από τα δρια της γεωγραφικής ενότητας της Κρήτης, ασχολήθηκε με την επισκόπηση της οικιστικής κατάστασης στην Κύπρο κατά την αντίστοιχη περίοδο. Αντίστοιχα προσεγγίζει το ζήτημα και ο Nowicki εντάσσοντας την οικιστική της Κρήτης στο μεσογειακό της πλαίσιο. Στην παρούσα εργασία επιλέχθηκε η Κύπρος ως ανάλογος νησιωτικός χώρος με την Κρήτη, αλλά και γιατί παρουσιάζει μια αντίστοιχη περιπτώσεων με ορισμένα από τα φαινόμενα που ανιχνεύονται στην Κρήτη. Παράλληλα επισημάνθηκε το γεγονός, πως εξαιτίας της μακρόχρονης έρευνας της κατάστασης στην Κύπρο από τον 12ο π.Χ. αιώνα και μετά, έχει πλέον γίνει σαφές πως συζητάμε για περισσότερα από ένα φαινόμενα ή «κρίσεις» σε διάφορους τομείς της ζωής εκεί. Και ενώ η παλαιότερη έρευνα στην Κύπρο υποστήριζε μια κεντρική ιδέα εγκαταλείψεων και καταστροφών στο πεδίο της εγκατάστασης για την περίοδο που μας αφορά, τα νεότερα δεδομένα και τα τελευταία θεωρητικά σχήματα προτείνουν περισσότερες από μια πιθανές εικόνες ή πιο σωστά ένα πιο σύνθετο ερμηνευτικό σχήμα. Η έρευνα στην Κρήτη έχει πολλά να διδαχθεί από αυτή την πορεία. Βρισκόμαστε ακόμα στην αρχή. Παρά το γεγονός ότι οι πρώτες απόψεις γύρω από την οικιστική της μετάβασης από το τέλος της εποχής του Χαλκού στα Γεωμετρικά χρόνια διατυπώθηκαν ήδη από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα, το τελευταίο έργο του Nowicki ήταν η πρώτη ολοκληρωμένη και τεκμηριωμένη θεωρητική άποψη πάνω στο θέμα. Δεν απομένει παρά να συνεχίσουμε δημιουργικά αυτή την πορεία εξετάζοντας τα ήδη υπάρχοντα και εκφρασμένα σχήματα και διατυπώνοντας νέα.

## ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Στο κείμενο που ακολουθεί επιχειρείται η επεξήγηση, με την βοήθεια παραδειγμάτων, ορισμένων από τους πιο βασικούς και συχνά απαντώμενους όρους στο λεξιλόγιο της έρευνας της οικιστικής. Κατά κανόνα η ορολογία δεν δημιουργεί μεγάλα προβλήματα όταν πρόκειται για την έκφραση παρατηρήσεων πάνω στα αρχαιολογικά δεδομένα ή για την περιγραφή γενικώς παραδεκτών αρχαιολογικών δεδομένων. Όμως, οι ίδιο πολυ- σύχναστοι όροι όταν πρόκειται για την έκφραση υποθέσων θεωριών και ερμηνευτικών σχημάτων, ενδέχεται να λαμβάνουν διαφορετικές σημασίες.

Το φαινόμενο αυτό γίνεται ιδιαίτερα συχνό όταν πρόκειται για την ερμηνεία χρονικών περιόδων με διαφορετικά, ελλιπή ή αντιφατικά δεδομένα. Η μελέτη των φαινομένων της οικιστικής των Σκοτεινών αιώνων, σε μια κλίμακα που ξεπερνά τα «ελληνικά» όρια και απλώνεται στον ευρύτερο χώρο της Μεσογείου, είναι κατεξοχήν ένας χώρος στον οποίο όροι όπως «αστικοποίηση», «συνέχεια», «ασυνέχεια» ή «εγκατάλειψη» μπορούν να χρησιμοποιούνται συνεχώς και με διαφορετικά νοήματα<sup>242</sup>. Η αντιφατικότητα των δεδομένων από περιφέρεια σε περιφέρεια ή μεταξύ διαφορετικών γεωγραφικών ενοτήτων καθώς και τα διαφορετικά ερμηνευτικά σχήματα, καταλήγουν πολλές φορές στα γραπτά κείμενα των ερευνητών να εκφράζονται κάτω από τις ίδιες λέξεις.

Έτσι η παρουσίαση των βασικών όρων της οικιστικής μέσα από τα παραδείγματα της χρήσης τους από διάφορες σχολές κρίνεται αρκετά χρήσιμη στην καλύτερη κατανόηση των νοημάτων που κρύβονται πίσω από αυτούς.

### ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ Ή ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΣ

Ο όρος αστικοποίηση αλλά πολύ πιο συχνά ο όρος συνοικισμός είναι ιδιαίτερα συχνός στην μελέτη των ιστορικών περιόδων. Ως «συνοικισμός» για τα ιστορικά χρόνια εννοείται η «ένωση πολλών κοινοτήτων σε μια πόλη ή πόλη-κράτος» αλλά και η μετακίνηση αγροτικών πληθυσμών από την ύπαιθρο σε ένα πιο αστικό περιβάλλον.<sup>243</sup> Όσο συχνή και παλαιή όμως είναι η χρήση του όρου αυτού για τις ιστορικές περιόδους, τόσο πρόσφατη και σπάνια γίνεται όταν πρόκειται για τους προϊστορικούς χρόνους και συγκεκριμένα για την εποχή του Χαλκού. Κατά τον Åström οι διαδικασίες και οι

<sup>242</sup> Η ανάγκη παρουσίασης ενός τέτοιου γλωσσαριού είχε επισημανθεί και κατά τη διάρκεια του συνεδρίου, *The Crisis Years The 12<sup>th</sup> Century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris*, W. A. Ward, M. S. Joukowsky eds. 1992, p.27-29. Το γλωσσάρι που παρουσιάζεται εδώ αντλεί πολλά παραδείγματα από την συμβολή του P. Åström, στα πρακτικά του εν λόγω συνεδρίου.

<sup>243</sup> V. Ehrenberg , *The Oxford Classical Dictionary*, 1949.

μηχανισμοί αστικοποίησης στην προϊστορική εποχή είναι λιγότερο ορατοί και πολύ πιο δύκολα ανιχνεύσιμοι στο αρχαιολογικό πεδίο.<sup>244</sup>

Ωστόσο, στην περίοδο που εξετάζουμε, δηλαδή στην στροφή από το τέλος της εποχής του Χαλκού στην αρχή της εποχής του Σιδήρου και κατά την διάρκεια της εποχής του Σιδήρου, αναφέρονται παραδείγματα εγκατάλειψης περιφερειακών οικισμών και μετακίνησης πληθυσμών σε λιγότερους αριθμητικά οικισμούς οι οποίοι στην συνέχεια θα αναπτυχθούν περισσότερο. Στην Κύπρο, κατά το τέλος της εποχής του Χαλκού, το Κίτιο αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα, καθώς μετά από μια σειρά καταστροφών και εγκαταλείψεων σε οικισμούς, το Κίτιο παρουσιάζει μια σημαντική αύξηση μεγέθους.<sup>245</sup> Θα μπορούσαμε με βάση το δεδομένο αυτό να υποθέσουμε κάποιο είδος συνοικισμού ή αστικοποίησης στο Κίτιο; Προς ένα τέτοιο συμπέρασμα για την περίπτωση της Κύπρου στρέφονται και οι Peltenburg και Karageorghis.<sup>246</sup>

Ένα ακόμα πιθανό παράδειγμα συγκέντρωσης οικισμών ή αστικοποίησης στο νησιωτικό χώρο αποτελεί η επανεμφάνιση της Ιαλυσσού ως κύριας πόλης της Ρόδου στον 12<sup>ο</sup> π.Χ. αιώνα, ένα σχήμα που πρότεινε ο C. Macdonald αν και ο ίδιος δεν χρησιμοποίησε τον όρο αστικοποίηση για να το εκφράσει.<sup>247</sup> Τέλος, από τον ηπειρωτικό χώρο, καθώς πολλοί οικισμοί εγκαταλείπονται κατά την YE III Γ περίοδο και παράλληλα παρατηρήται μια πληθυσμιακή αύξηση στην Ασίνη, την Τίρυνθα, τις Μυκήνες και το Άργος ενδέχεται οι περιπτώσεις αυτές να αντανακλούν ένα είδος «συνοικισμού».<sup>248</sup> Βεβαίως το ζήτημα παραμένει ανοικτό και θα ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέρον να ερευνήσουμε αν υπήρχαν και άλλες πιθανές περιπτώσεις συνοικισμών στον αρχαίο κόσμο μετά τις ανακατατάξεις και τα γεγονότα της περιόδου του 1200 π.Χ.

## ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ

Ο όρος καταστροφή υποδηλώνει την δραματική εξέλιξη σε μια ορισμένη κατάσταση ή την «αλλαγή εκείνη που προκαλεί την τελική μορφή μιας σεράς δραματικών εξελίξεων».<sup>249</sup> Τον ίδιο όρο όμως μπορούμε να συναντήσουμε και με την έννοια της «ξαφνικής διάλυσης της τάξης ή αποδιοργάνωσης» ή «του τελικού γεγονότος σε μια σειρά γεγονότων». Με γεωλογικούς όρους ως καταστροφή εννοείται η βίαιη φυσική αλλαγή.

Στην αγγλική ορολογία υφίσταται μια διαφοροποίηση μεταξύ των όρων catastrophe και destruction, όροι οι οποίοι μεταφράζονται σχεδόν πάντα ως «καταστροφή» στην ελληνική βιβλιογραφία. Όμως ο όρος destruction έχει μια πιο ουδέτερη έννοια από την καταστροφή και συχνά δηλώνει την κατεδάφιση ή την μερική ερήμωση, φαινόμενα που ενδέχεται να παρουσιάζονται σε μικρή κλίμακα ή να μην υποδηλώνουν την τελική καταστροφή και ολική εγκατάλειψη ενός οικισμού. Στην αρχαιολογική ορολογία λοιπόν οι δύο αυτοί όροι δε είναι απόλυτα συνώνυμοι.

Στο αρχαιολογικό πεδίο η έννοια της καταστροφής, συχνά κάτω από την φράση «στρώμα καταστροφής» παρατηρήται ως μια γενική αταξία στρωματογραφικών επιπέδων ιδιαίτερα συχνά καλυμμένη από ένα ή από διαφορετικά επίπεδα στάχτης. Οι

<sup>244</sup> P Åström 1992, p. 27.

<sup>245</sup> Nikolaou 1976, p.307.

<sup>246</sup> V. Karageorghis 1990 και 1992, p. 79-85, Peltenburg 1989, p.83.

<sup>247</sup> C. Macdonald 1986, p. 263.

<sup>248</sup> Την υπόθεση «κάποιου συνοικισμού» λόγω της επέκτασης της Τίρυνθας έξω από τα τείχη της μετά το 1200 χρησιμοποεί και ο Kilian, Kilian 1988, p. 135.

<sup>249</sup> The Oxford Classical dictionary, M.Cary et al. eds.

ενδείξεις φωτιάς μπορούν να ερμηνευθούν με πολλούς τρόπους, από πρόθεση, από απύχημα, ως αποτέλεσμα επιδρομής κτλ. Επίσης μπορούν να ερμηνευθούν και ως αποτέλεσμα μη ανθρώπινης δραστηριότητας κατά την δράση ηφαιστιακής έκρηξης, κεραυνού ακόμα και σεισμού, αν και η τελευταία αυτή ιδιαίτερα αγαπητή ερμηνεία στην αρχαιολογική πραγματικότητα έχει πρόσφατα σοβαρά αμφισβητηθεί από τους φυσικούς επιστήμονες.

Σε λιγότερο συχνές περιπτώσεις, οι ίδιοι οι κάτοικοι ενδέχεται να καταστρέψουν ηθελημένα τον οικισμό τους με σκοπό το να αποτρέψουν τους επερχόμενους εχθρούς τους από το να κάνουν το ίδιο. Ο Per Ålin αναλύοντας τα δεδομένα στην ηπειρωτική Ελλάδα για την περίοδο του 12<sup>ου</sup> αιώνα με βάση την κεραμεική δημιουργησε μια σειρά από γραφικές παραστάσεις που δείχνουν την εγκατάλειψη ή συνέχεια της κατοίκησης σε ένα χώρο<sup>250</sup>. Παρατήρησε 14 παραδείγματα καταστροφής και 16 παραδείγματα συνέχειας στην περίπτωση της ηπειρωτικής Ελλάδας για την περίοδο που μας ενδιαφέρει. Μια επέκταση αυτού του σχήματος έρευνας για τα φαινόμενα της οικιστικής στην Κρήτη αλλά και την υπόλοιπη νησιωτική Ελλάδα στην περίοδο της μετάβασης από το τέλος την εποχής του Χαλκού στην εποχή του Σιδήρου θα ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματική έστι ώστε να αποσαφηνίσει τα ζητήματα εγκατάλειψης, συνέχειας και ασυνέχειας στην ζωή των οικισμών της περιόδου αυτής.

Οι Καραγιώργης και Δήμας χρησιμοποιούν ιδιαίτερα συχνά στο λεξιλόγιό τους για την περίπτωση της Κρήτης τους όρους καταστροφή, αναδόμηση, εγκατάλειψη ή στρωματογραφική διακοπή/ασυνέχεια για να περιγράψουν τα οικιστικά φαινόμενα του 12<sup>ου</sup> κυρίως αιώνα.<sup>251</sup> Ο Kilian χρησιμοποιεί τους όρους καταστροφή, ζημιά, επισκευή και επανίδρυση (remodeling) στον πίνακα όπου παρουσιάζει τα γεγονότα στην Τίρυνθα<sup>252</sup>.

## ΣΥΝΕΧΕΙΑ

Ο όρος συνέχεια, συνήθως ανεφερόμενος στην συνέχεια κατοίκησης/εγκατάστασης σε ένα χώρο κατά κανόνα δεν δημιουργεί προβλήματα ή παρερμηνεύσεις καθώς είναι γενικά αποδεκτό πως με αυτό τον όρο σχεδόν πάντα εννοούμε την αδιατάρακτη κατάλειψη ενός χώρου από την μία περίοδο στην άλλη χωρίς να συμβαίνουν μεγάλες αλλαγές.

Ωστόσο, αν ο προηγούμενος ορισμός καλύπτει κυρίως χρονικές περιόδους χωρίς ουσιαστικές μεταβολές, στην περίπτωση των Σκοτεινών αιώνων και ιδιαίτερα της μετάβασης από την YM III Γ ή αντίστοιχα την YE III Γ περίοδο στην αρχή της εποχής του Σιδήρου, θα πρέπει να επαναπροσδιορίσουμε το νόημα της «συνέχειας» στην κατάλειψη του χώρου. Στην Κρήτη, στην Κνωσό για παράδειγμα, αλλά και σε ένα αριθμό άλλων θέσεων του τέλους της YM III εποχής παρατηρήται ένα είδος συνέχειας στην κατοίκηση στα Υπο Μινωικά χρόνια και μετέπειτα. Στην ανίχνευση όμως της συνέχειας υπάρχουν πολλά πρόβληματα όπως η μικρή παρουσία οικιστικών δεδομένων σε σχέση με το «μέγεθος» των προηγούμενων και επόμενων φάσεων, αλλά και δυσκολία ανίχνευσης των δεδομένων των Σκοτεινών αιώνων λόγω της έκτασης της μετέπειτα κατάλειψης του χώρου. Από την άλλη πλευρά τα ταφικά δεδομένα της ίδιας εποχής στην περιοχή αυτή δηλώνουν πως η ζωή συνεχίστηκε. Κατά συνέπεια, η συνέχεια

<sup>250</sup> Per Ålin 1962.

<sup>251</sup> V. Karageorghis, M. Demas, 1985.

<sup>252</sup> Kilian 1988, p.121.

εγκατάστασης σε ένα χώρο δεν είναι σε όλες τις περιόδους το ίδιο ανιχνεύσιμη. Ειδικά για την περίοδο των Σκοτεινών αιώνων λοιπόν, ως συνέχεια είναι καλύτερα να ερμηνευθεί η μη ολική εγκατάλειψη ενός χώρου και όχι η μη παρουσία μεταβολών/αλλαγών στο χώρο, κάτι που αναμφισβήτητα συμβαίνει στους Σκοτεινούς αιώνες.

### ΑΣΥΝΕΧΕΙΑ Η ΔΙΑΚΟΠΗ

Ο όρος ασυνέχεια στην αρχαιολογική ορολογία δηλώνει την διαποκή μιας διαπιστωμένης συνέχειας, αλλά και επίσης το κενό ή την έλλειψη δεδομένων μεταξύ δύο καλά αναγνωρισμένων φάσεων. Περιφραστικά, η φράση διακοπή της/στην συνέχεια/ς χρησιμοποιείται ως συνώνυμο του όρου ασυνέχεια τόσο στην ελληνική όσο και στην αγγλική αρχαιολογική ορολογία (*interruption of continuity*)<sup>253</sup>. Για παράδειγμα, η Μee σημειώνει ένα κενό μεταξύ YE III B και YE III C στην Ρόδο<sup>254</sup>.

Ένα κενό ή διακοπή στην συνέχεια μιας εγκατάστασης μπορεί να ακολουθείται από μια μερική ή ολική αναδόμηση η οποία μπορεί να υπερβαίνει το μέγεθος των προγενέστερων φάσεων. Μία τέτοια περίπτωση ανιχνεύεται στην Τίρυνθα στην YE III C εποχή, ενώ στη Μιδέα μια μερική επανεγκατάσταση του οικισμού παρατηρήθηκε επίσης στην YE III C περίοδο. Τέλος ο Popham αναγνωρίζει μια μερική επανακατάλειψη στο ανάκτορο της Κνωσού μετά την καταστροφή του 1375 π.Χ.<sup>255</sup>

<sup>253</sup> P Åström 1992, p. 29.

<sup>254</sup> C. Mee 1982.

<sup>255</sup> M. R. Popham SMA 5, 1964.

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικόνα 1. Η ζώνη της οικιστικής έρευνας του Haggis στο Καβούσι.  
( D. C. Haggis, *JMA* 6/2, 1993, σ. 136, εικ. 2) ..... στη σελ. 34
- Εικόνα 2. Τα τρία οικιστικά σύνολα των Σκοτεινών αιώνων στο Καβούσι:  
(1) Καβούσι, (2) Αβγό, (3) Μοναστηράκι.  
( D. C. Haggis, *JMA* 6/2, 1993, σ. 146, εικ. 5) ..... στη σελ. 34
- Εικόνα 3. Βρόκαστρο. Χάρτης της περιοχής.  
( B. Hayden, *Hesperia* 52, 1983, σ. 368, εικ. 1) ..... στη σελ. 71
- Εικόνα 4. Βρόκαστρο. Ανώτερος οικισμός. Σχέδιο και τομή.  
( B. Hayden, *Hesperia* 52, 1983, σ. 372, εικ. 3) ..... στη σελ. 73
- Εικόνα 5. Βρόκαστρο. Αναπαράσταση του Κατώτερου οικισμού.  
( B. Hayden, *Hesperia* 52, 1983, σ. 383, εικ. 9) ..... στη σελ. 76
- Εικόνα 6. Βρόκαστρο. Αναπαράσταση του οικισμού της κορυφής.  
( B. Hayden, *Hesperia* 52, 1983, σ. 378, εικ. 5) ..... στη σελ. 76
- Εικόνα 7. Καρφί. Ο οικισμός και οι θέσεις γύρω από αυτόν.  
( Nowicki, 2000, σ. 160, εικ. 90) ..... στη σελ. 80
- Εικόνα 8. Καρφί. Αναπαράσταση της Δυτικής συνοικίας.  
( Nowicki, 2000, σ. 162, εικ. 93) ..... στη σελ. 82
- Εικόνα 9. Καρφί. Προοπτική όψη από τα νότια.  
( Nowicki, 2000, σ. 161, εικ. 91) ..... στη σελ. 83
- Εικόνα 10. Καρφί. Προοπτική όψη από τα βορειοδυτικά.  
( Nowicki, 2000, σ. 161, εικ. 92) ..... στη σελ. 83

## **ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ**

*AA: Archaeologischer Anzeiger.*

*AJA: American Journal of Archaeology.*

*Arch. Reports: Annual of the British School at Athens, Archaeological Reports.*

*BCH: Bulletin de Correspondence Hellenique.*

*BICS: Bulletin of the Institute of Classical Studies.*

*BSA: Annual of the British School at Athens.*

*BSA Suppl.: Supplements of the Annual of the British School at Athens.*

*JHS: Journal of Hellenic Studies.*

*JMA: Journal of Mediterranean Studies.*

*PEQ: Palestine Exploration Quarterly.*

*SMA: Studies in Mediterranean Archaeology.*

*SMEA: Studi Micenei ed Egeo-Anatolici.*

*ΑΔ: Αρχαιολογικό Δελτίο.*

*ΑΕ: Αρχαιολογική Εφημερίς.*

*Κρητ. Χρον.: Κρητικά Χρονικά*

*ΠΑΕ: Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας.*

## BIBLIOΓΡΑΦΙΑ

Ålin P., Das Ende der mykenischen Fundstätten auf dem griechischen Festland, *SMA 1*, 1962.

Åström P., Continuity, Discontinuity, Catastrophe, Nucleation: Some remarks on Terminology, in Ward W. A., Joukowsky M. S., eds., *The Crisis Years The 12<sup>th</sup> Century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris*, 1992, p.27-29.

Bent J., *Aegean Islands*, Chicago 1965.

Beyer I., *Die temple von Dreros und Prinias A und die Chronologie der kretischen Kunst des 8. und 7. Jhs. v. Chr.*, Freiburg, 1976.

Binford L. R., *In Pursuit of the Past*, London 1983.

Bintliff J.L., Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece, *BAR Suppl. Series 28*, (1977).

Bouzek J., The Problem of Migration in Mycenaean Greece in *Atti e memorie del secondo congresso Internationale di Micenologia, Roma - Napoli Ottobre 1991*, (1996) II, p. 685-692.

Boyd H., Excavations at Kavousi, Crete, in 1900, *AJA 5* (1901), p.127-157.

Brock J. K., Fortetsa, Early Greek tombs near Knossos, *B.S.A. Suppl. 2*, Cambridge 1957.

Cary M. et al., *The Oxford Classical dictionary*, Oxford 1949.

Coldstream J. N., *Geometric Greece*, 1977.

Coldstream J. N., Knossos: An Urban Nucleus in the Dark Age? *In La transizione dal miceneo all' alto archaismo- Dal palazzo alla citta*, Musti D., Sacconi A., Rocchetti L., Rochi M., Scafa A., Sportiello L., and Giannotta M. eds., Rome 1991, p. 287-299.

Coldstream J. N., Catling H. W eds., Knossos North Cemetery, *BSA Suppl. 20* (1996).

Coulson W. D. S., Haggis D. C., Mook M. S., Tobin J.L., *Excavations on the Kastro at Kavousi; An architectural overview*, Hesperia 66, 3 (1997) p. 315-390.

Desborough V.R.d'A., Crete in the First Half of the Twelfth Century B.C.: Some problems, in *Πεπραγμένα των Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου A*, 1973, σ.62-69.

Desborough V.R.d'A., *The Greek Dark Ages*, 1972.

- Desborough V.R.d'A., *The Last Mycenaeans and their Successors*, 1964.
- Drerup H., *Griechische Baukunst in geometrischen Zeit*, *Archaeologica Omerica* O, Göttingen 1969.
- Garnsey P., Morris I., Risk and the Polis: the evolution of the institutionalized responses in the Greek state, in *Bad Year Economics: Cultural Responses to Risk and Uncertainty*, p. 98-105, Halstead P., Shea J. O' eds., Cambridge 1989.
- Gesell G., *The Archaeological Evidence for the Minoan House Cult and its Survival in Iron Age Crete*, Ph. D dissertation, University of North Carolina 1972, pp.181-191, p. 186.
- Gesell G.C, Day L. P, Coulson W.D.E, Excavations at Kavousi, Crete, 1987, *Hesperia* 57 (1988), p.279-323.
- Gesell G.C, Day L. P, Coulson W.D.E, Excavations at Kavousi, Crete, 1988, *Hesperia* 50 (1991), p. 145-178.
- Gesell G.C, Day L.P., Coulson W.D.E, Kavousi, 1982-1983: The Castro, *Hesperia* 54 (1985), p.328-355.
- Gitin S., Mazar A. and Stern E. eds., *Mediterranean people in transition, 13<sup>th</sup> to Early 10<sup>th</sup> Centuries B.C.*, Jerusalem 1998.
- Haggis D. C., Intensive Survey, Traditional Settlements Patterns, and Dark Age Crete: The case of early Iron Age Kavousi, *JMA Vol. 6:2*, (1993), p. 131-174.
- Haggis D., Nowicki K., Khalasmeno and Katalimata: Two early Iron Age settlements in Monastiraki, East Crete, *Hesperia* 62 (1993), p. 303-337.
- Haggis D.C., *The Kavousi-Triphiti survey: An analysis of settlement patterns in an Area of Eastern Crete, in the Bronze Age and Early Iron Age*, Ph.D. Thesis, University of Minnesota, 1992.
- Hall E., *Excavations in Eastern Crete, Vrokastro*, Philadelphia, 1914.
- Hayden B. J, Moody J., Racham O, The Vrokastro survey project, 1986-1989, Research design and preliminary reports, *Hesperia* 61 (1992), p.293-353.
- Hayden B. J, Moody J., *AJ* 44 (1989), σ. 470-471.
- Hayden B. J, Moody J., *AJ* 46 (1991), σ. 443-444.
- Hayden B. J., Crete in Transition: LM III A-III B Architecture. A preliminary Study *SMEA* 26, (1987), p.199-235.

Hayden B. J., Fortifications of post palatial and early Iron Age Crete, *AA* 1988, p.1-21.  
Hayden B. J., *The development of Cretan Architecture from the LMIIIA through Geometric periods*, Ph. D dissertation, University of Pennsylvania 1981.

Hayden B.J, New plans of the Iron Age Settlement of Vrokastro, *Hesperia* 52 (1983), p. 367-387.

Hodder I., *Symbolic and Structural Archaeology*, Cambridge 1982, p. 11-27.

Hodder I., ed., *The Archaeology of Contextual Meanings*, Cambridge, 1987.

Hood M. S., Settlers in Crete c. 3000 B. C. *Cretan Studies* 2 (1990) p. 151-158.

Hood S., Smyth D., Archaeological Survey of the Knossos Area, *BSA Suppl. 14* (1981).

Hutchinson R. W., Prehistoric Town Planning in Crete, *Town Planning Review* 21, No 3 (1950) 1972.

Iakovou M., Society and Settlements in LCIII in *Early Society in Cyprus*, Peltenburg E. ed., Edinburgh, 1989.

Iakovou M., The Topography of Eleventh Century Cyprus, in Karageorghis V. ed., *proceedings of the International Symposium Cyprus in the 11<sup>th</sup> Century B.C.*, Nicosia 1994.

Kanta A., Stampolides N., 'The Orne Aipy' paper presented during the Dublin International Workshop, May 7-9<sup>th</sup> 1999 *Defensive Settlements of the Aegean and Eastern Mediterranean after 1200 B. C.*

Kanta A., *The Late Minoan III period in Crete. A survey of sites, pottery and their distribution*, 1980.

Kanta A., LM IIIB and III C Pottery Phases. Some problems of Definition, in Hallager E., and Hallager B. P., eds, *Late Minoan III Pottery Chronology and Terminology*, Monographs of the Danish Institute of Athens 1997, Vol.1, p. 83-110.

Karageorghis V., Demas M., *Excavations at Kition V, The pre-Phoenician levels*, Nicosia 1985, p. 277-280.

Karageorghis V., The Crisis Years: Cyprus, In Ward W. A., Joukowsky M. S. eds., *The Crisis Years The 12<sup>th</sup> Century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris*, 1992, p.79-85.

Karageorghis V., *The end of the Late Bronze Age in Cyprus*, Nicosia 1990.

Karageorghis, V. Muhly J. D., eds., *Cyprus at the close of the Late Bronze Age*, Nicosia 1984.

Kilian K., Mycenaeans up to Date. Trends and changes in Recent Research, in *Problems in Greek Prehistory*, French E. B. and Wardle K. A. eds., 1988.

Klippel W., Snyder L., Dark Age Fauna from Kavousi, Crete: the vertebrates from the 1987 and 1988 excavations, *Hesperia* 60 (1991), p. 179-186.

Levi D., "Gli scavi a Festòs degli anni 1958-1960", *ASAtene* 23-24, 1961-1962 pp.405-408.

Levi D., *Incunabula Graeca*, LX, *Festòs e la civiltà minoica* I, Rome 1976, pls. AA, B.

Macdonald C.f., Rhodes during the Twelfth Century B. C. and its role in the Aegean in *Problems in Greek Prehistory*, E. B. French and K. A. Wardle eds., 1986, p. 263.

Maier E. G., Wartburg Von M. L., Reconstructing History from the Earth, c. 2800 B. C.-1600 A.C.: Excavating Palaepaphos 1966-1984, in *Archaeology in Cyprus 1960-1985*, Nicosia 1985, p. 143-172.

Manning S. W., The Emergence of Divergence: Development and Decline on Bronze Age Crete and the Cyclades, in Mathers S., Stoddart S. eds., *Development and Decline in the Mediterranean Bronze Age*, Sheffield Archaeological Monographs 8, (1994) p. 221-270.

Mc Enroe J., *Minoan House and Town Arrangement*, Ph. D. Dissertation University of Toronto 1979, p. 146-160.

Mee C., *Rhodes in the Bronze Age*, 1982.

Mook S. M., Coulson W. D. S., Late Minoan III pottery from the Castro at Kavousi, in Hallager E. and Hallager B. P. eds, *Late Minoan III Pottery Chronology and Terminology*, Monographs of the Danish Institute of Athens 1997 Vol. I, p.337-370.

Mook S. M., Coulson W. D. S., Late Minoan III pottery from the Castro Kavousi, East Crete, *AJA* 97 (1993), p. 351.

Mook M. S., *The Northwest building. Houses of the Late Bronze and Early Iron Ages on the Castro at Kavousi, East Crete*, Ph. D. Thesis University of Minnesota, 1993.

Morris I., The early polis as city and state, in *City and Country in the Ancient World*, in J. Rich and A. Wallace-Hadrill eds., London 1991.

Morris I., *Archaeology as Cultural History. Words and Things in Iron Age Greece*, Malden Mass., 2000.

Muhly J. D., The Crisis Years in the Mediterranean World: Transition or Cultural Disintegration? In. Ward W. A, Joukowsky M. S. eds., *The Crisis Years The 12<sup>th</sup> Century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris*, 1992, p.10-26.

Myers J. W., *The Aerial Atlas of Ancient Crete*, Los Angeles, 1992.

Nicolaou K., *The Historical Topography of Kition*, SMA 43 1976.

Nowicki K., A Dark Age Refuge Centre Near Pefki, East Crete, *BSA* 89 (1994), p. 235-268.

Nowicki K., Arvi Fortetsa and Loutraki Kandiliro: Two Refuge Settlements in Crete, *BSA* 91 (1996), p. 253-285.

Nowicki K., Economy of Refugees: Life in the Cretan Mountains at the turn of the Bronze Age and Iron Ages, in. Chaniotis A. ed., *From Minoan Farmers to Roman Traders: Sidelights on the Economy of Ancient Crete* (1999).

Nowicki K., Investigations of the Cretan Mountains, *Archeologia* 39 (1988), p. 189-198.

Nowicki K., Katalimata, in Coulson W.D.E., Tsipopoulou M., Preliminary investigations at Halasmeno, Crete, 1992-93, *Aegean Archaeology* 1(1994), p. 94-97.

Nowicki K., Lasithi (Crete): One Hundred Years of Archaeological Research, *Aegean Archaeology* 3 (1998), p. 27-48.

Nowicki K., Monastiraki Katalimata (Ierapetras): A Cretan Refuge Site, in Περιήγησις του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (1996), σ.103.

Nowicki K., The history and setting of the Town at Karphi, *SMEA* 26, (1987), p. 235-256.

Nowicki K., The Istorical Background of Defensible Sites on Crete: Late Minoan IIIC versus Protopalatial, in Lafinneur R. ed., *POLEMOS, Le contexte guerrier en Egée a l'age du Bronze. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale*, Universite de Liège, *Aegaeum* 19 (1999), p. 191-195.

Nowicki K., The West Siteia Mountains at the turn of the Bronze and Iron Ages, *Aegaeum* 6 (1990), p.161-182.

Nowicki K., To Flechtron and Other Dark Age Sites Near Kera Karfi, in *Πεπραγμένα των Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* A2, (1995) σ. 693-702.

Nowicki K., Topography of Refuge settlement in Crete, *JRGZM* 34 (1987), p.213-234.

Pedlebury H. W. and J. D. S., Money-Coutts M. B., Excavations in the Plain of Lasithi. III. Karphi. A city of Refuge in the Early Iron Age in Crete, *BSA* 38, (1937-38) p. 57-148.

Pedlebury H. W. and J. D. S., Money-Coutts M. B., Excavations in the Plain of Lasithi. II. *BSA* 38 (1937-38) p. 1-56.

Pedlebury J.D.S., Lasithi in ancient times, *BSA* 37 (1936-37) p.194-200.

Pedlebury J.D.S., *The Archaeology of Crete*, 1939.

Peltenburg E. J., Review of Karageorghis and Demas 1985, *PEQ* 1989, p. 82-84.

Pendlebury J. D. S., Lasithi in ancient times, *BSA* 37 (1936-37), p. 194-200.

Popham M. R., The Last Days of the palace at Knossos, *SMA* 5, 1964.

Rackham O., Moody J., *The making of the Cretan Landscape*, Manchester 1996.

Renard L., Notes d' Architecture Proto-géométrique et Géométrique en Crète, *Ant .Cl.* 36, 1967, pp.587-588.

Rethemniotakis G., Late Minoan III pottery from Kastelli Pediada in Hallager E. and Hallager B. P. eds, *Late Minoan III Pottery Chronology and Terminology*, Monographs of the Danish Institute of Athens 1997, Vol.1, p.305-336.

Rutkowski B., The Temple at Karphi, *SMEA* 26 (1987), p. 257-280.

Sackett L. H., Knossos, From Greek City to Roman Colony, *BSA Suppl. Vol. 21*, (1992), p. 463-467.

Sackett L. H., Popham M. R., Warren P. M., Excavations at Palaikastro VI, *BSA* 60 (1965), p. 248.

Sandars N. K., *The Sea Peoples*, London 1978.

Schachermeyr F., *Ägäische Frühzeit 4*, Wien 1980.

Seiradaki M., Pottery from Karphi, *BSA* 55 (1960), p. 1-37.

Semple E., *The geography of the Mediterranean Region*, London 1932.

Snodgrass A. M., Climatic change and the fall of Mycenaean civilization, *BICS* 22, (1975), p. 213-214.

Snodgrass A.M., *An Archaeology of Greece. The Present State and Future of a Discipline*, University of California, 1987.

Snodgrass A.M., *Archaic Greece*, Cambridge 1980.

Snodgrass A.M., *The Dark Age of Greece*, Cambridge, 1971.

Tsipopoulou M., Late Minoan III Siteia; Patterns of Settlement and Land Use, in Tsipopoulou M., Vagnetti L. eds., *Achladia. Scavi e ricerche della Missione Greco-Italiana in Creta Orientale 1991-1993*, 1995, p.177-192.

Warren P. M., Crete 3000-1400 B. C.; Immigration and the archaeological evidence, in Crossland R. A. and Birchall A. eds, *Bronze Age Migrations in the Aegean 1973*, p.41-50.

Warren P. M., Late Minoan III Pottery from the City of Knossos; Stratigraphical Museum Extension Site, in Hallager E. and Hallager B. P. eds, *Late Minoan III Pottery Chronology and Terminology*, Monographs of the Danish Institute of Athens 1997, Vol.1, p. 157-192.

Warren P. M., *Arch. Reports*, 29 (1983), p. 76.

Watrous L.V., Aegean settlements and Transhumance, *Temple University Aegean Symposium 2* (1977), p. 2-6.

Watrous L.V., *An Archaeological survey of the Lasithi Plain in Crete from the Neolithic to the Late Roman Period*, Ph. D. Thesis, University of Michigan, 1974.

Watrous L.V., Ancient Settlements in the Plain of Lasithi, in *Περιγραμένα των Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου A2*, 1980, σ.638-642.

Watrous L.V., J.D.S. Pedlebury's Excavation in the Plain of Lasithi. The Iron Age Sites. *BSA* 75, (1980), p.269-283.

Watrous L.V., Lasithi. A history of Settlement on a highland Plain in Crete, *Hesperia Suppl.* 18, (1982).

Whitley J., Conor K. O', and Mason H., Praisos III: a report on the architectural Survey undertaken in 1992, *BSA* 90, (1995), p. 405-428.

Whitley J., *From Minoans to Eteocretans: The Praisos Region, 1200-500 BC*, in W.G. Cavanagh, M. Curtis eds., *Post-Minoan Crete*, 1998, p.27-39.

Whitley J., *Praesos*, in J.W. Myers, E.E. Myers, G. Cadogan, *The Aerial Atlas of Ancient Crete*, 1992.

Whitley J., Social Diversity in Dark Age Greece, *BSA* 86, (1991), p. 341-365.

Whitley J., *Style and Society in Dark Age Greece*, Cambridge, 1991.

Whitley J., *Style, Burial and society, in Dark Age Greece: Social, Stylistic and Mortuary Change in the two Communities of Athens and Knossos between 1100 and 700 B.C.*, Ph. D. Thesis, Cambridge, 1986.

Willets R.F., *Ancient Crete, A social History*, 1965.

Willets R.F., *The Civilization of Ancient Crete*, 1977.

Ormerod H., *Piracy in the Ancient World*, Liverpool 1942.

Πλάτων N., «Ανασκαφή Μινωικού συνοικισμού εις Κεφάλι Χόνδρου», *ΠΑΕ* 1959, σ. 135.

Πλατάκης Ε., Υστερομινωικά-Υπομινωικά Κτίσματα εις Καστροκεφάλαν Αλμυρού Ήρακλείου, *Κρητ. Χρον.*, 22 (1970), p. 511-514.